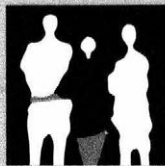

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Tomáš Katrňák, Petr Mareš: Segmenty zaměstnaných a nezaměstnaných v České republice v letech 1998 až 2004

Martin Lux, Petr Sunega: Vliv podmínek bydlení na zamýšlenou migraci české populace za prací

František Kalvas, Martin Kreidl: Jaký je vliv obsahu a struktury televizního zpravodajství na vnímání důležitosti vybraného tématu českou veřejností?

Vít Hloušek: Koncept konfliktních linií a problematika evropské integrace

Petr Soukup, Ladislav Rabušic: Několik poznámek k jedné obsesi českých sociálních věd – statistické významnosti

Zdeněk R. Nešpor: Před ¾ stoletím... Kvantifikovaný esej o časopisecké produkci české sociologie před nástupem marxismu a dnes

Diskuse: O kritice české sociologie

Medailon: Dvojkroky Jeana Baudrillarda (1929–2007)

Symposium: K nové české monografii o Maxi Weberovi

Sociologický časopis Czech Sociological Review

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.

Published by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic

České vydání

Šéfredaktor: Marek Skovajsa

Výkonná redaktorka: Marta Svobodová

Redakční rada: Marie Čermáková (*SOÚ AV ČR, Praha*); Dušan Drbohlav (*PřF UK, Praha*); Dana Hamplová (*SOÚ AV ČR, Praha*); Michal Illner (*SOÚ AV ČR, Praha*); Tomáš Lebeda (*SOÚ AV ČR, Praha*); Radim Marada (*FSS MU, Brno*); Hana Maříková (*SOÚ AV ČR, Praha*); Jiří Musil (*FSV UK, Praha*); Zdeněk R. Nešpor (*SOÚ AV ČR, Praha*); Peter Ondrejko (*UKF, Nitra*); Miloslav Petrušek (*FSV UK, Praha*); Klára Plecítá (*SOÚ AV ČR, Praha*); Dan Ryšavý (*FF UP, Olomouc*); Jan Sedláček (*FF UK, Praha*); Jan Spousta (*Česká spořitelna, Praha*); Csaba Szaló (*FSS MU, Brno*); Jadwiga Šanderová (*FSV UK, Praha*); Gerlinda Šmausová (*Universität des Saarlandes, Saarbrücken*); Jiří Šubrt (*FF UK, Praha*); Jiří Večerník (*SOÚ AV ČR, Praha*); Jiří Vinopal (*SOÚ AV ČR, Praha*)

English edition

Editor-in-Chief: Jiří Večerník

Managing Editor: Robin Cassling

Editorial Board: Maarten Keune (*Brussels*); Zdenka Mansfeldová (*Prague*); Petr Matějů (*Prague*); Georges Mink (*Paris*); Stein Ringen (*Oxford*); Marek Skovajsa (*Prague*); Michael Steiner (*Graz*); Iván Szelényi (*Yale and Budapest*); Georg Vobruba (*Leipzig*)

Redakce/Editorial Office

sekretariát/Secretary: Kristýna Muchová • *sazba/Typeset by:* Martin Pokorný, Praha 4

návrh obálky/Cover Design: Filip Blažek, Zdeněk Franc, DESIGNIQ

tisk/Printers: ERMAT Praha, s.r.o., Praha 4

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288). Objednávky přijímá Postservis, Po-
děbradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 104 410, e-mail: predplatne@prstc-p.cpost.cz a redakce. Objed-
návky do zahraničí přijímá redakce. Vychází 6 čísel ročně (4 česky, 2 anglicky). Cena 75 Kč bez DPH,
v zahraničí 4 € (4 \$), Slovensko 75 Kč, roční předplatné v ČR 450 Kč.

Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi
Social SciSearch a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute for Scientific Informa-
tion, USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://sreview.soc.cas.cz/>

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly (4 issues in
Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic.
Orders: Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: sreview@soc.cas.cz.
One issue costs 4 \$ (4 €).

The Review is cited in publications of the Institute for Scientific Information, *Current Contents/Social
&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, *Social SciSearch* and in *Research Alert*.

Contents of the Review (since 1993) are published on the Internet URL <http://sreview.soc.cas.cz/>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

© Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha

<i>Editorial (Marek Skovajsa)</i>	279
---	-----

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Tomáš Katriňák, Petr Mareš: Segmenty zaměstnaných a nezaměstnaných v České republice v letech 1998 až 2004</i>	281
<i>Martin Lux, Petr Sunega: Vliv podmínek bydlení na zamýšlenou migraci české populace za prací</i>	305
<i>František Kalvas, Martin Kreidl: Jaký je vliv obsahu a struktury televizního zpravodajství na vnímání důležitosti vybraného tématu českou veřejností?</i> ..	333

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

<i>Vít Hloušek: Koncept konfliktních linií a problematika evropské integrace</i>	361
--	-----

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Petr Soukup, Ladislav Rabušic: Několik poznámek k jedné obsesi českých sociálních věd – statistické významnosti</i>	379
--	-----

ESEJE

<i>Zdeněk R. Nešpor: Před ¾ stoletím... Kvantifikovaný esej o časopisecké produkci české sociologie před nástupem marxismu a dnes</i>	397
---	-----

DISKUSE

<i>Po tři čtvrtě století, aneb k jedné až příliš spalující kritice současné české sociologie (Marek Skovajsa)</i>	423
---	-----

MEDAILON

<i>Dvojkroky Jeana Baudrillarda (1929–2007). Pokus o tázání místo nekrologu (Miloslav Petrusek)</i>	433
---	-----

SYMPOZIUM

<i>Poněkud promarněná příležitost – Marek Loužek o Maxi Weberovi (Jiří Musil)</i> ...	439
<i>K recepci díla Maxe Webera ve střední a východní Evropě. Na okraj monografie Marek Loužek: Max Weber. Život a dílo (Miloslav Petrusek)</i>	446

RECENZE

<i>Hana Hašková (ed.), Petra Šalamounová, Hana Víznerová, Lenka Zamykalová: Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě (Lenka Slepíčková).</i>	456
<i>Adela Kvasničková: Náboženstvo ako kolektívna pamäť. Prípad Slovenska a Čiech. (Zdeněk R. Nešpor)</i>	459
<i>Petra Rakušanová: Česká politika: Ženy v labyrintu mužů? (Dan Ryšavý)</i>	462
<i>Michal Kubát: Vývoj a proměny státního zřízení Polska ve 20. století. Institucionálně politická studie (Marek Ženíšek)</i>	464
<i>Radim Marada (ed.): Dilemata občanské společnosti (Marek Skovajsa).</i>	466
<i>Niklas Luhmann: Sociální systémy. Nárys obecné teorie (Jan Balon)</i>	469
<i>Chris Barker: Slovník kulturních studií</i>	
<i>Angela McRobbie: Aktuální témata kulturních studií</i>	
<i>Chris Barker: Cultural Studies: Theory and Practice (Miloslav Petrušek)</i>	472
<i>Neco Petkov Necov: Dějiny Vojvodova. Vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku (Michaela Kuzmová).</i>	475

ZPRÁVY

<i>XVI. světový sociologický kongres ISA (Michael Voříšek).</i>	478
<i>Sociální spravedlnost na ruský způsob (Miloslav Petrušek).</i>	480
<i>Všeruský sociologický kongres (I. P. Rjazancev)</i>	482
<i>Znovuobnovení sekce metod MČSS (Petr Soukup)</i>	483
<i>Etnometodologický workshop (Petr Kaderka)</i>	485
<i>Letní škola Metod a technik ECPR (Jana Chaloupková, Jiří Vinopal)</i>	488
<i>První mezinárodní letní škola empirického výzkumu ve vzdělávání v Bambergu (Natalie Simonová)</i>	491

Vážené čtenářky a čtenáři,

druhé číslo *Sociologického časopisu / Czech Sociological Review* v roce 2007 patří mezi tzv. běžná, to znamená sestavená z příspěvků bez jednotného tématu, jež nám naše autorky a autoři zaslali do recenzního řízení v uplynulých měsících. Věříme, že jejich četba Vás zaujme a bude Vám užitečná ve Vaší odborné práci.

Příspěvek *Petra Mareše* a *Tomáše Katrňáka* zkoumá rozsáhlý soubor dat o nezaměstnaných v České republice se záměrem odhalit pomocí regresní analýzy latentních tříd skupiny osob vyznačujících se odlišnými riziky nezaměstnanosti. To autorům umožňuje dospět k podloženým závěrům o rozdílných příčinách nezaměstnanosti a variací v její výši u různých skupin obyvatelstva. Například svým zjištěním, že vysoce ohroženou skupinou jsou lidé se základním vzděláním, zřetelně dokládají klíčovou roli lidského kapitálu při zvyšování šancí na zaměstnatelnost.

Martin Lux a *Petr Sunega* analyzují data o vnitrostátním stěhování českých občanů a motivech, které je vedou ke změně bydliště, ve vazbě na typ jejich právního vztahu k dosavadnímu bydlení. Svými závěry potvrzují intuitivní očekávání, že nejméně náchylné ke stěhování jsou osoby, které vlastní rodinný dům, zatímco nájemníci v obcích a zejména soukromých bytech jsou ke stěhování výrazně ochotnější. Obrázek o faktorech motivace ke stěhování nebo její absence dokresluje výsledky skupinových diskusí, jež autoři realizovali v Praze a Opavě.

Tématem nastolování agendy se ve své studii zabývají *Martin Kreidl* a *František Kalvas*. Zajímá je, jak televizní pokrytí jedné konkrétní problematiky (izraelsko-palestinského konfliktu) ovlivňuje její vnímání českou veřejností. Autoři vlastní empirické analýze předepisují podrobný metodologický přehled věnovaný řešení složitých kauzálních vazeb mezi agendou veřejnosti, agendou médií a událostmi reálného světa.

Rubriku „Přehledové stati“ obsazuje příspěvek *Víta Hlouška*, věnovaný otázce, zda je možné v národních systémech politických stran v Evropě hovořit o vzniku nového štěpení (*cleavage*), jehož těžiště se nachází v oblasti evropské integrace. Autor nabízí přehled základních pojetí konceptu štěpení počínaje u pionýrského díla Steina Rokkana a konče v současnosti velmi vlivným přístupem Petera Maira a Stefana Bartoliniho. S oporou v této literatuře formuluje podmínky nutné pro to, aby bylo možné hovořit o existenci „evropského štěpení“ v systémech politických stran jednotlivých evropských zemí. Mezi recenzenty a autorem i uvnitř redakční rady SČ proběhla diskuse o vhodnosti termínu „konfliktní linie“, které autor používá jako český ekvivalent anglického výrazu *cleavage*. Nakonec převážil názor, že „konfliktní linie“ je třeba respektovat jako výraz pevně zavedený v jednom výrazném proudu současné české politické vědy a stejně legitimní jako kupříkladu termín „štěpení“, jemuž se dosud v článcích publikovaných v SČ dávala přednost.

Ladislav Rabušic a Petr Soukup se ve svém metodologickém textu rozhodli hodit rukavici všem kvantitativním sociologům, kteří si navykli někdy možná až příliš mechanicky užívat kritéria statistické významnosti jako spolehlivého dokladu o průkaznosti vlastních výsledků. Autoři připomínají, že použitelnost konceptu statistické významnosti není univerzální, ale podmíněná povahou získaných dat, a věnují se základním situacím, kdy se na statistickou významnost nelze spoléhat nebo vyžaduje velmi opatrné zacházení: specifické případy výběru, slučování různých datových souborů, vážená data atd. Je zřejmé, že text má určitý potenciál vyvolat diskusi nad stávající praxí, a bude zajímavé sledovat, jestli k ní skutečně dojde.

Esaj Zdeňka R. Nešpora je věnována srovnání dvou nejvýznamnějších meziválečných sociologických časopisů, brněnské *Sociologické revue* a pražského časopisu *Sociologie a sociální problémy*, se *Sociologickým časopisem / Czech Sociological Review*. Autor nabízí snad úplně první soustavnější pohled na časopiseckou produkci české sociologie před nástupem komunismu a jeho srovnávací analýza poukazuje na některé významné rozdíly oproti dnešnímu stavu.

V březnu tohoto roku zesnulý francouzský filozof a „mediolog“ Jean Baudrillard zanechal hlubokou stopu také v sociologii, a zamyšlení Miloslava Petruska v rubrice „Medailon“ nad jeho uzavřenou životní drahou je proto mnohem více než jen zpestřujícím odbočením. Proměny soudobého světa způsobené vpádem masových médií jsou obrovské a málokterý autor má tak výraznou zásluhu na tom, že jim aspoň trochu rozumíme, jako právě Baudrillard.

Jen pár osobností dějin světové sociologie dokáže po dobu celých desetiletí vzbuzovat trvale vysoký zájem širokého okruhu sociálních vědců a vybízet k pokusům o nové interpretace a zhodnocení jejich životního díla. Z takzvaných klasiků sociologického myšlení si mohou dělat nároky na takovou výsadu snad jen tři: Marx, Durkheim, Weber. V rubrice „Symposium“ se potvrzuje, že v případě posledně jmenovaného jde o nárok velmi dobře podložený. Jiří Musil a Miloslav Petrusek zde podrobují kritickému přezkoumání ambiciózní práci Marka Loužka *Max Weber*, jež vyšla v roce 2005 v nakladatelství Karolinum.

V tomto čísle přirozeně nechybí ani knižní recenze a zprávy z vědeckého života. Mezi zprávami se objevuje mimo jiné poněkud netypická, ale o to zajímavější dvojice příspěvků týkajících se ruské sociologie. První z nich přibližuje témata, jimiž se ve své přednášce pronesené při návštěvě Prahy zabývali zástupci moskevského Sociologického institutu Ruské akademie věd. Druhá zpráva informuje o kongresu ruských sociologů konaném v Moskvě na podzim minulého roku. Obě společně naznačují, že ruská sociologie neskomírá na úbytě a že by neměla zůstat ušetřena naší kritické pozornosti.

Marek Skovajsa

Segmenty zaměstnaných a nezaměstnaných v České republice v letech 1998 až 2004*

TOMÁŠ KATRŇÁK, PETR MAREŠ**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

The Employed and the Unemployed in the Czech Labour Market between 1998 and 2004

Abstract: The article focuses on the development of the labour market in the Czech Republic from the perspective of employment and unemployment between 1998 and 2004. Using data from the Czech Statistical Office, and within a reference framework of EU countries, the authors discuss and analyse the factors that determine unemployment and employment in Czech society. The authors use latent logistic regression to verify the assumption that the odds of unemployment are not evenly distributed across the entire Czech population and to identify three segments of the labour market in the Czech Republic. In each of these three segments the employment and unemployment odds differ, and the factors that determine these odds function differently in each segment.

Keywords: employment, unemployment, job market, latent analysis, latent classes, Czech Republic.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2007, Vol. 43, No. 2: 281–303

Ve společnosti, v níž je sociální status většiny lidí odvozen od jejich postavení na trhu práce, představuje ztráta zaměstnání pro jedince a jeho domácnost tíživou materiální, sociální a psychickou situaci. Zvláště nejde-li pouze o krátkou, přechodnou životní epizodu, ale o déletrvající nebo periodicky se opakující životní zkušenost.

S nezaměstnaností je ve všech zemích EU spojena chudoba. Na tom mnoho nemění finanční podpora, které se dostává ze strany sociálního státu těm, kteří ztratili zaměstnání. V případě České republiky je spojení mezi chudobou a nezaměstnaností zvláště významné, neboť výskyt příjmové chudoby mezi lidmi v domácnostech nezaměstnaných je zde výrazně vyšší než v jiných členských zemích EU [OECD 2005]. Především dlouhodobá nebo periodicky opakovaná nezaměstnanost, které se ve většině případů překrývají v určitých typech

* Tato studie vznikla v rámci výzkumného záměru MSM0021622408 „Reprodukce a integrace společnosti“.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Tomáš Katrňák, Ph.D., nebo prof. PhDr. Petr Mareš, CSc., Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: katrnak@fss.muni.cz nebo pmares@fss.muni.cz.

domácností, jsou doprovázeny chudobou [Sirovátka, Mareš 2005]. Každou zvlášť a především jejich souběh podmiňují stejné sociálně-demografické charakteristiky nebo strukturální faktory. Dlouhodobou nezaměstnanost ovlivňuje zejména nízké vzdělání, či úplně chybějící kvalifikace, nedostatečné pracovní zkušenosti, zdravotní stav limitující aktivní účast na trhu práce, nízký věk nebo etnický původ (velmi často jde o kombinaci těchto faktorů). Periodicky opakující se nezaměstnanost poznamenává především povaha lokálních trhů práce, které nenabízejí dostatek pracovních příležitostí, přičemž osoby postižené nezaměstnaností jsou na tyto trhy práce ve většině případů vázány.

Přes přetrvávající vztah mezi nezaměstnaností a chudobou se dnes přesunuje pozornost od materiální deprivace nezaměstnaných (a domácností, v nichž nezaměstnaní žijí) k deprivaci sociální. Nezaměstnanost je stále více vnímána nejen jako faktor ovlivňující životní úroveň, ale také jako faktor narušující identitu a sociální vztahy, způsobující ztrátu sebeúcty, vyvolávající pocit závislosti a omezující potenciál a možnosti participace na nejrůznějších sociálních aktivitách [Jahoda 1979, 1982, 1987; Galie, Marsh 1994; Gershuny 1994; Sen 1997; Gallie, Paugam, Jacobs 2003]. Z tohoto důvodu je (dlouhodobá i opakující se) nezaměstnanost spojována s konceptem sociální exkluze a zaměstnanost se pak jeví jako jeden z mechanismů sociální inkluze [Rodgers, Gore, Figueiredo 1995], který posiluje sociální kohezi společnosti [Gallie, Paugham, Jacobs 2003].

Naším cílem v této stati je představit český trh práce z hlediska nezaměstnanosti a zaměstnanosti mezi lety 1998 až 2004. Na datech z Českého statistického úřadu analyzujeme faktory podmiňující nezaměstnanost v české společnosti. K potvrzení předpokladu, že šance na nezaměstnanost nejsou rozloženy napříč celou českou populací ve stejné míře, jsme použili latentní logistickou regresi [Vermunt, Magidson 2005], pomocí níž identifikujeme tři segmenty nezaměstnaných a zaměstnaných v české společnosti. V každém z těchto segmentů existují nejen odlišné šance na nezaměstnanost,¹ ale také faktory podmiňující tyto šance působí v těchto segmentech v odlišné míře.²

¹ Přijímáme zde jazyk statistické procedury, i když vzhledem ke konotaci slova nezaměstnanost by bylo případnější mluvit spíše o jejím riziku než o šanci na ní.

² Nezaměstnanost je sociální konstrukt, a její definice je proto důležitým aspektem analýzy. Mezinárodní organizace práce (ILO) považuje za nezaměstnané osoby (v metodice Eurostatu ve věku 15–74 let), které (a) v referenčním období neměly zaměstnání, (b) neodpracovaly ani jednu hodinu za mzdu či odměnu a (c) aktivně hledaly práci, (d) do níž by byly schopny nastoupit nejpozději do dvou týdnů ode dne zjišťování. Tato definice je základem pro *obecnou míru nezaměstnanosti*, jakožto podílu nezaměstnaných ze sumy zaměstnaných a nezaměstnaných (pracovní síla). Český statistický úřad ji zjišťuje čtvrtletně (Výběrové šetření pracovních sil) a míra nezaměstnanosti za jednotlivé roky se počítá jako aritmetický průměr z jednotlivých čtvrtletí. Ministerstvo práce a sociálních věcí pak zveřejňuje *registrovanou míru nezaměstnanosti a zaměstnanosti*, počítanou jako podíl zaregistrovaných nezaměstnaných na úřadech práce oproti celkové pracovní síle (zaregistrovaní nezaměstnaní a zaměstnaní podle Výběrového šetření pracovních sil).

Jak je to s nezaměstnaností v EU a v ČR?

Průměrná míra nezaměstnanosti v zemích EU v roce 2006 byla necelých 8 %.³ Nejnížší míru nezaměstnanosti jsme mohli najít v Dánsku (3,2 %) a Nizozemí (3,6 %), Irsku (4,4 %), Lucembursku (4,6 %), Rakousku (4,4 %) a Estonsku (4,3 %). Nejvyšší míra nezaměstnanosti byla v Polsku (14 %), na Slovensku (12 %) a v Řecku (9,0 %). Dlouhodobě je přitom průměrná (a sezónně adjustovaná) míra nezaměstnanosti v zemích EU asi o 4 % vyšší ve srovnání s USA či Japonskem [OECD 2005]. O příčinách tohoto stavu existuje rozsáhlá diskuse zaměřená na různou míru rigidity pracovních trhů a různou míru nemzdových nákladů práce (danou zejména odlišným pojetím sociálního státu) v USA a zemích EU.

Podle Nickella [Nickell 1997] lze rozdíl mezi Evropou na jedné straně a USA s Japonskem na straně druhé vysvětlit: (a) povahou trhů práce (mírou jejich rigidity, rozsahem regulací a restrikcí, velikostí zdanění a výší nemzdových nákladů na práci); (b) typem sociálního státu (rozsahem a typem podpor a délkou oprávnění k nim, výdaji na aktivní politiku zaměstnanosti); (c) rolí a vlivem odborů, a to jak ve vztahu k nezaměstnanosti, tak při mzdovém vyjednávání a (d) rolí a vlivem zaměstnavatelů v pracovním procesu. Podobně lze vnímat rozdíly v nezaměstnanosti mezi jednotlivými zeměmi EU, které nejsou dány odlišnými definicemi nezaměstnanosti, ale především rozdílnými pracovními trhy (odlišnostmi v míře jejich rigidity), různou legislativou a rozdílnou povahou pracovní síly [Saint-Paul 2004].

V České republice obecná míra nezaměstnanosti⁴ nejprve vzrostla z virtuální nulové úrovně v roce 1990 na 5% v roce 1996 a v letech 1999 a 2000 dosáhla zatím nejvyšších hodnot (8,7 % a 8,8 %). Od té doby se pohybuje na úrovni současného průměru zemí EU, tedy okolo 8 %. Podle výsledků Výběrového šetření pracovních sil byl v prvním čtvrtletí 2006 průměrný počet nezaměstnaných 414 100 osob, což odpovídá míře nezaměstnanosti 8,0 % (z toho bylo 221 700 neboli 54 % žen). Míra registrované nezaměstnanosti byla v tomto období 9 %. I když je tato míra vyšší, tendence vývoje obou měr je obdobná.

Z hlediska struktury nezaměstnaných převažují osoby se základním vzděláním (70,3 %) . To ovšem nevypovídá o míře rizika nezaměstnanosti v této vzdělanostní skupině, ale o váze těchto osob v celkovém počtu nezaměstnaných.

³ Všechny údaje, které se týkají nezaměstnanosti v EU, jsou získány z informací Eurostatu [Eurostat 2007], který používá pro srovnání míry nezaměstnanosti v jednotlivých zemích EU tzv. harmonizovanou míru nezaměstnanosti. Národní data jsou používána ve stejném tvaru podle definice doporučené Mezinárodní organizací práce a míra nezaměstnanosti se počítá z výsledků Labour Forces Survey z jednotlivých členských zemí, vztažených k měsíčním údajům o registrované nezaměstnanosti. Cílem harmonizace je umožnit srovnání dat zemí EU, které se v definicích nezaměstnanosti v detailech liší. Více k této metodice srov. http://europa.eu.int/estatref/info/sdds/en/employ/unemployh_sm.htm.

⁴ Všechny údaje o obecné míře nezaměstnanosti i specifických měřeních nezaměstnanosti v České republice jsou přebrány z údajů Českého statistického úřadu založených na Výběrových šetřeních zaměstnanosti [ČSÚ 2007].

Problémem České republiky je dlouhodobá nezaměstnanost. Celkový počet osob nezaměstnaných jeden rok a déle přesáhl ve čtvrtém čtvrtletí roku 2006 polovinu celkového počtu nezaměstnaných osob, přitom je mezi nezaměstnanými 17,2 % osob bez placené práce déle než 4 roky – tedy dnes prakticky nezaměstnatelných.⁵

Co podmiňuje rozdíly v riziku nezaměstnanosti?

Obecně známá sociální diferenciací rizik nezaměstnanosti bývá spojována s dualizací pracovních trhů na trhy primární (chráněné a méně flexibilizované) a sekundární (nechráněné a plně flexibilizované – charakterizované především nízkou mzdou a vysokou nejistotou pracovního poměru) [Berger, Piore 1980]. Přechodu mezi oběma trhy brání řada sociálních bariér, které jsou důsledkem diskriminace jedinců nebo celých sociálních skupin, vymezených nejčastěji na základě pohlaví, věku nebo etnického původu. Přes skepsi k této segmentaci trhu práce Gallie [1997] konstatuje, že osoby pohybující se na sekundárním trhu práce jsou značně heterogenní z hlediska kvalifikačních požadavků. Práce, kterou vykonávají, obvykle nevyžaduje vysokou kvalifikaci (a nepředpokládá se ani její růst). O to větší je ovšem nejistota jejich pracovních míst [Gallie, Marsh 1994]⁶ a míra rizika jejich nezaměstnanosti. Typologii těchto rizik nabídl Esping-Andersen [1999]: za prvé je to *třídní riziko*, které je charakteristické pro určité sociální vrstvy; za druhé je to *riziko životní dráhy*, objevující se při určitých životních událostech nebo v určitých životních obdobích a za třetí je to *mezigenerační riziko* spojené s etnickým původem nebo pohlavím.

Stejně tak jako se země EU liší obecnou mírou nezaměstnanosti, liší se i strukturou nezaměstnaných a specifickými mírami nezaměstnanosti pro jednotlivé sociální kategorie. Gallie [1997] v tomto ohledu zmiňuje zejména odlišnou strukturu nezaměstnaných podle pohlaví, věku a podle typu ekonomické aktivity před ztrátou zaměstnání. Vyšší míru nezaměstnanosti ve většině zemích EU (nikoliv však ve všech) najdeme u žen a osob mladšího či naopak staršího věku, u osob vystavených diskriminaci (velmi často jde o diskriminaci na etnickém základě) a u osob se zdravotními problémy. Vyšší riziko nezaměstnanosti je také spojeno s nízkou úrovní lidského kapitálu. Giddens [2001] v této souvislosti konstatuje, že pravděpodobnost ztráty zaměstnání osob bez kvalifikace je

⁵ Podíl dlouhodobě nezaměstnaných (z celkového počtu nezaměstnaných) vzrostl z původních 15 % na 30 % v roce 1996 a téměř 50 % dosáhl v letech 2000 až 2006. Mimořádně vysoký podíl dlouhodobě nezaměstnaných je ve skupině nezaměstnaných se základním vzděláním (70,3 %). Ve skupině nezaměstnaných vyučených je jich více než polovina (53,8 %) a ve skupině nezaměstnaných s maturitou nebo s vysokoškolským vzděláním jich je 37,0 %.

⁶ Nejčastěji na tom jsou v tomto ohledu osoby pracující na zkrácený úvazek či s pracovní smlouvou na dobu určitou. Pro tyto osoby je typická nejen práce vyžadující nízkou kvalifikaci, ale i malá kvalifikační mobilita v pracovní anamnéze.

ve Velké Británii pětikrát vyšší než u osob se vzděláním (nízký lidský kapitál je pak důvodem toho, že po ztrátě zaměstnání tito lidé nacházejí zase hůře placená a nejistá zaměstnání, což je předurčuje k periodicky se opakující nezaměstnanosti). V neposlední řadě nezaměstnanost variuje regionálně. To je dáno historickými odlišnostmi ve vývoji lokálních trhů práce, které poznamenává odvětvová struktura ekonomiky daného území, povaha a kvalita jeho infrastruktury, jeho dopravní dostupnost a kvalita pracovní síly, která se na něm pohybuje.

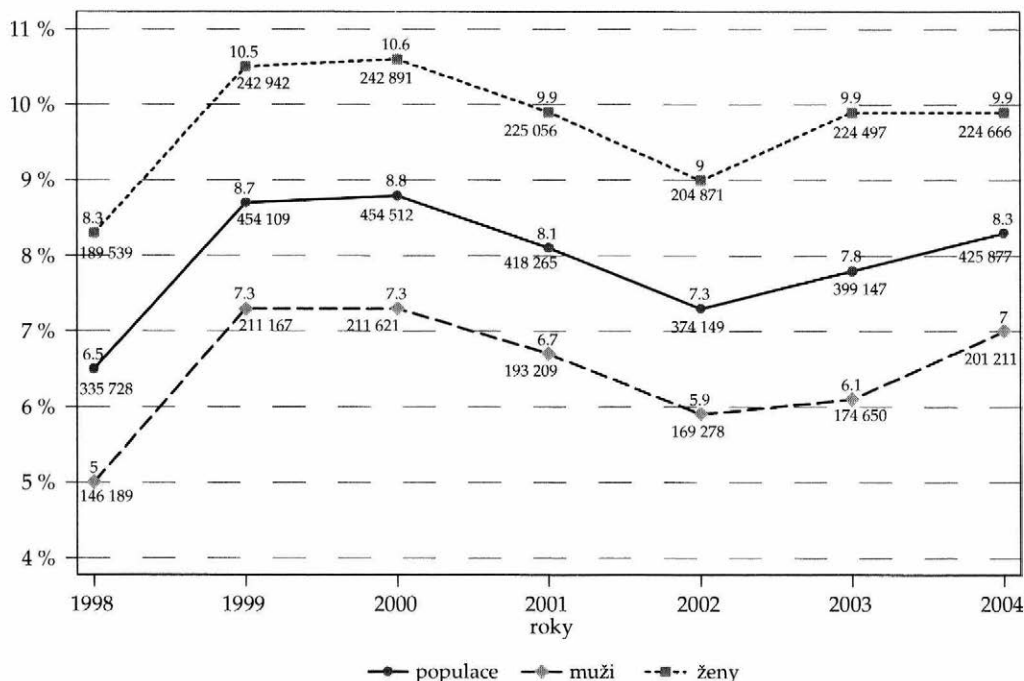
V České republice jsou vystaveny riziku nezaměstnanosti více ženy než muži. Míra nezaměstnanosti osob mladších 25 let je u nás mírně pod průměrem EU, i tak ovšem představuje více než dvojnásobnou hodnotu specifické míry nezaměstnanosti osob mladších 25 let. Nižší specifickou míru nezaměstnanosti mají v České republice trvale vysokoškoláci a osoby s maturitou. Vysoká míra nezaměstnanosti naopak přetrvává ve skupině osob se základním vzděláním. Dosažené vzdělání nejenže významně ovlivňuje šance na trhu práce, ale nerovnost v šancích na práci podle vzdělání se od roku 1990 stále zvyšuje [Vyhliďal, Mareš 2006]. Zapomenout bychom neměli na diferenciační vliv etnického původu, i když v České republice můžeme silný vztah mezi příslušností k romskému etniku a nezaměstnaností pouze předpokládat. Úřady práce etnickou příslušnost registrovaných nezaměstnaných nevidují. Regiony nezaměstnanost u nás také podmiňují, výraznější rozdíly než na úrovni krajů ovšem najdeme na úrovni okresů.

Cílem následující analýzy je identifikovat determinanty vytváření segmentů zaměstnaných a nezaměstnaných na českém trhu práce mezi lety 1998 až 2004. Naše základní výzkumné otázky jsou: Jaké jsou v české společnosti přelomu dvacátého a jednadvacátého století šance na nezaměstnanost a zaměstnanost s ohledem na pohlaví, věk, vzdělání a místo bydliště? Jak se tyto jejich šance vyvíjejí? A lze tyto šance identifikovat pro celou českou populaci, nebo jsou odlišné podle typu jednotlivých zaměstnaných a nezaměstnaných? Je tedy česká společnost v šancích na nezaměstnanost a zaměstnanost homogenní nebo heterogenní — čili diferencuje se do sociálních skupin či segmentů?

Deskripce dat

Data, která budeme analyzovat, pocházejí z Výběrového šetření pracovních sil z let 1998 až 2004.⁷ Jedná se o reprezentativní vzorek domácností převážený na populaci České republiky starší 15 let. V agregované podobě měla data podobu šestirozměrné tabulky. Základní proměnnou byla *participace na trhu práce* (zaměstnaný, nezaměstnaný), která byla řazená podle *pohlaví* (muž, žena), *vzdělání* (nedokončené a základní, vyučen/a, středoškolské, vysokoškolské), *věku* (do

⁷ Jednalo o *obecnou míru zaměstnanosti a nezaměstnanosti*, kterou Český statistický úřad zjišťuje každé čtvrtletí. Za zpracování a poskytnutí dat děkujeme Mgr. Martinu Kopeckému z Českého statistického úřadu.

Graf 1. Lidé bez práce v ČR v letech 1998–2004

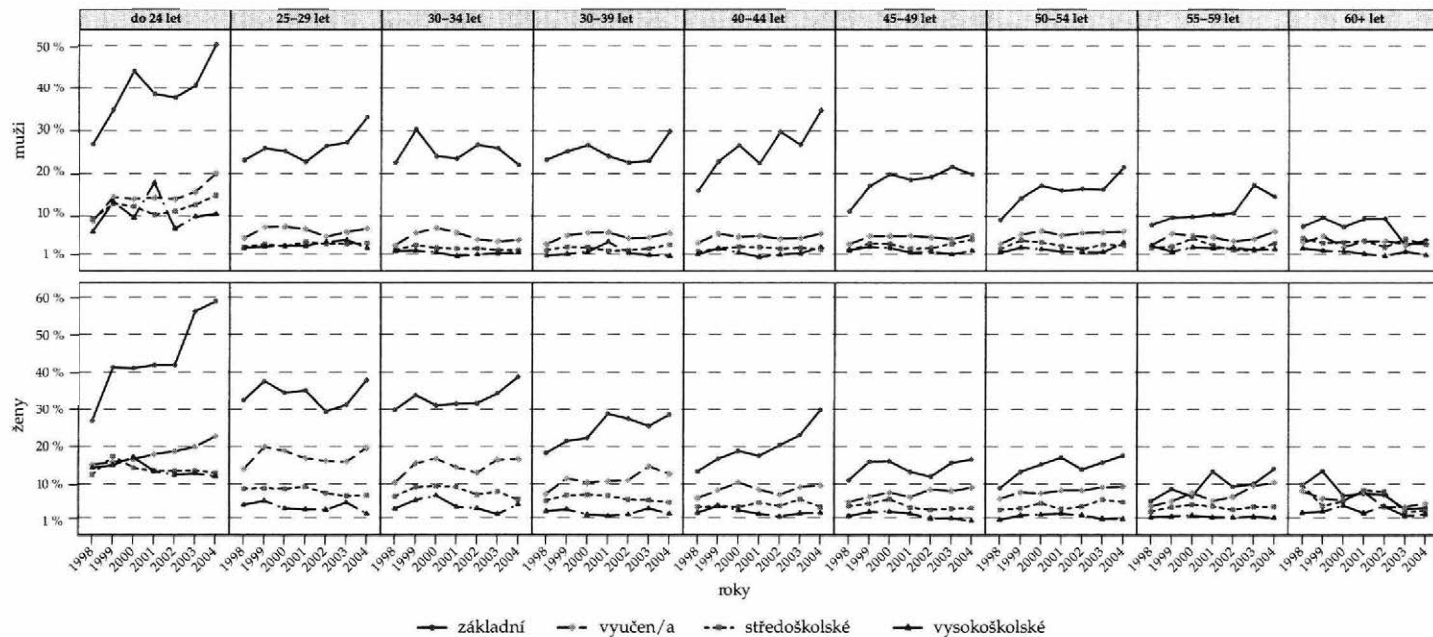
Zdroj: Výběrové šetření pracovních sil 1998–2004. Český statistický úřad, Praha 2005.

24 let, 25–29, 30–34, 35–39, 40–44, 45–49, 50–54, 55–59, 60+ let), krajů (14 krajů v ČR) a roku (1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003 a 2004).

Absolutní počet lidí bez práce v české společnosti v jednotlivých letech ukazuje graf 1. V roce 1998 bylo v české populaci 335 728 nezaměstnaných (6,5 %), z toho bylo 189 539 žen (8,3 %) a 146 189 mužů (5 %). Mezi lety 1998 a 2000 nezaměstnanost v české společnosti vzrostla (v roce 2000 nepracovalo 10,6 % žen a 7,3 % mužů), v letech 2000 a 2002 poklesla (v roce 2002 nepracovalo 9 % žen a 5,9 % mužů) a od roku 2002 do roku 2004 se opět zvyšuje (v roce 2004 nepracovalo 9,9 % žen a 7 % mužů, podíl nezaměstnaných byl 8,3 %, čemuž odpovídalo 425 877 lidí bez práce).

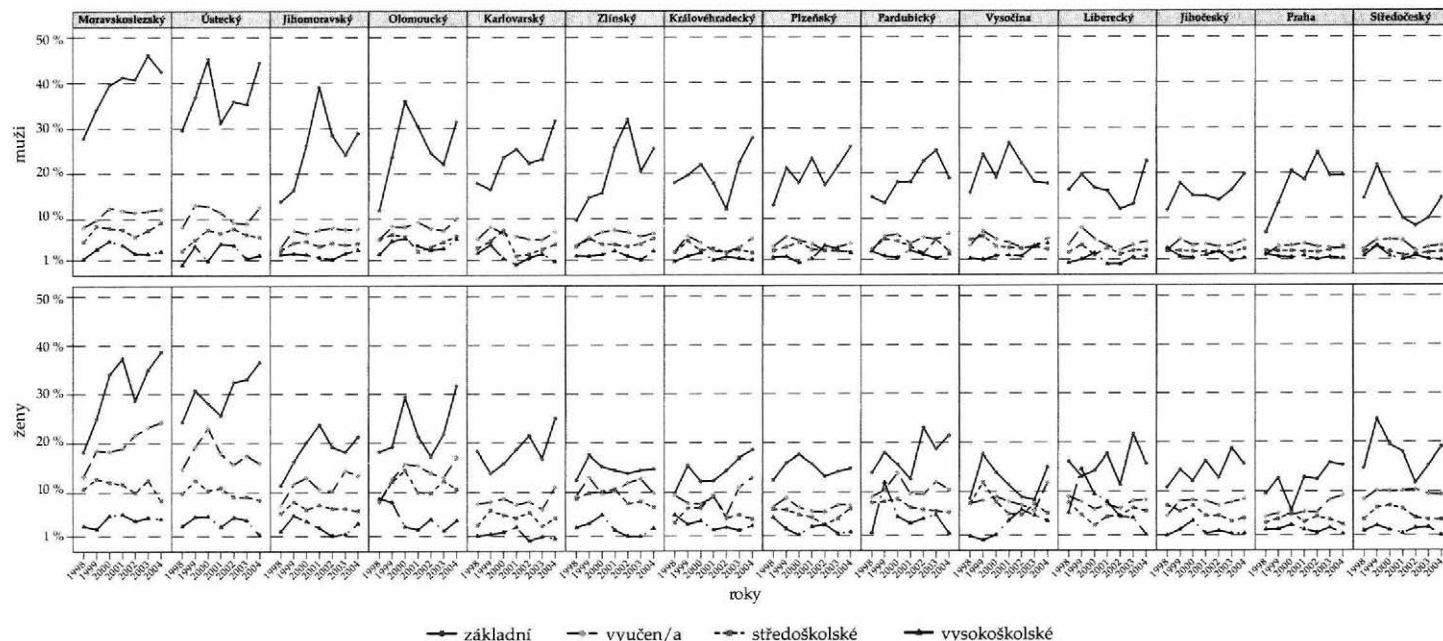
Graf 2 ukazuje podíl lidí bez práce v české společnosti v letech 1998 až 2004 podle pohlaví, vzdělání a věku. Z hlediska vzdělání a věku je největší podíl nezaměstnaných mezi mladými ženami a muži (do 24 let) se základním vzděláním. Podíl nezaměstnaných žen do 24 let je přitom oproti podílu mužů ve stejné věkové kategorii vyšší (v průměru asi o 5 %). Ve věkových kategoriích od 25 do 44 let je podíl nezaměstnaných s meziročními výkyvy v jednotlivých vzdělávacích kategoriích podobný (výjimku tvoří vyučené ženy, jejichž nezaměstnanost mezi 25 a 44 rokem života výrazněji klesá). Mezi ženami se základním

Graf 2. Lidé bez práce v ČR podle pohlaví, vzdělání a věku v letech 1998–2004

Zdroj: Výběrové šetření pracovních sil 1998–2004. Český statistický úřad, Praha 2005.

Graf 3. Lidé bez práce v ČR podle pohlaví, vzdělání a krajů v letech 1998–2004

Zdroj: Výběrové šetření pracovních sil 1998–2004. Český statistický úřad, Praha 2005.

vzděláním a vyučenými oproti mužům se základním vzděláním a vyučeným je v těchto věkových kategoriích podíl nezaměstnaných vyšší (v průměru asi o 2 % až 3 %). Počínaje věkovou kategorií 45 let, podíl nezaměstnaných se základním vzděláním oproti předchozím věkovým kategoriím jak u mužů, tak žen klesá, u ostatních vzdělanostních kategorií se ovšem výrazněji nemění.

V Grafu 3 vidíme podíl lidí bez práce podle pohlaví a vzdělání v jednotlivých krajích České republiky v letech 1998 až 2004. S meziročními výkyvy najdeme největší podíl nezaměstnaných mezi muži a ženami se základním vzděláním v Moravskoslezském a Ústeckém kraji. Naopak nejmenší podíl nezaměstnaných je v Jihočeském kraji, v Praze a ve Středočeském kraji. S ohledem na vzdělání ve všech krajích platí podobný vzorec: vyšší vzdělání znamená nižší procento nezaměstnaných. Rozdíly v podílech nezaměstnaných podle vzdělanostních stupňů jsou ovšem pro muže a ženy odlišné. Když srovnáme základní vzdělání a vyučené, najdeme u mužů ve všech krajích poměrně značný rozdíl v podílu nezaměstnaných oproti rozdílu v podílu nezaměstnaných mezi vyučenými, středoškolsky vzdělanými a vysokoškoly. U žen tomu tak ovšem není. Rozdíly v podílu nezaměstnaných jsou u nich v případě srovnání jednotlivých vzdělanostních stupňů podobné. Tento závěr naznačuje, že vzdělanostní stupně nehrají stejnou roli v případě nezaměstnanosti podle pohlaví.

Typ analýzy determinant nezaměstnanosti

Až dosud prezentované míry nezaměstnanosti byly počítány jako podíl nezaměstnaných z celkové pracovní síly (nezaměstnaní a zaměstnaní dohromady). V případě, že jsme pracovali s tříděním podle dalších proměnných, počítali jsme vždy podíl nezaměstnaných z celkové pracovní síly v určitých sociálních skupinách. Dostali jsme tak specifickou míru nezaměstnanosti, jejíž význam byl dán srovnáním se stejnou mírou v čase (v jiných případech v prostoru nebo napříč kohortami). Problémem takové míry je, že absolutní počet nezaměstnaných může zůstat konstantní, nicméně podíl nezaměstnaných může růst (v případě, že klesá pracovní síla), anebo klesat (v případě, že roste pracovní síla). Nebo se počet nezaměstnaných může zvyšovat, podíl nezaměstnaných ovšem může zůstat konstantní (v případě, že se zvyšuje přímo úměrně pracovní síla), nebo může klesat (v případě, že se pracovní síla zvyšuje rychleji než počet nezaměstnaných). Anebo se počet nezaměstnaných může snižovat a podíl nezaměstnaných může zůstat konstantní (v případě, že přímo úměrně klesá pracovní síla), anebo může růst (v případě, že se pracovní síla snižuje rychleji než počet nezaměstnaných).

V grafu 1 jsme například viděli, že mezi lety 1999 až 2000 vzrostla nezaměstnanost u žen z 10,5 % na 10,6 %, absolutní počet nezaměstnaných žen mezi těmito roky ovšem poklesl z 242 942 na 242 891. V grafu 2 jsme zase viděli, že mezi lety 2002 a 2003 vzrostla nezaměstnanost u mužů se základním vzděláním do

24 let z 37,7 % na 40,6 %, absolutní počet nezaměstnaných v této skupině ovšem poklesl mezi roky 2002 až 2003 z 11 762 na 10 915. Nebo graf 3 ukázal, že podíl nezaměstnaných mužů se základním vzděláním v Moravskoslezském kraji mezi lety 2002 a 2003 vzrostl ze 40,8 % na 46,1 %, počet mužů se základním vzděláním bez práce se ovšem v tomto kraji ve stejném období snížil z 9 577 na 8 839 nezaměstnaných. Míra nezaměstnanosti je tudíž ovlivněna (strukturálními) posuny v populaci na trhu práce. Jedná se o ukazatel, v němž se odrážejí jak proměny české populace z hlediska vzdělání, věku nebo pohlaví na trhu práce, tak změny v počtech nezaměstnaných.

Na rozdíl od obecně používaných specifických měř nezaměstnanosti a zaměstnanosti proto považujeme za vhodnější indikátor šance na nezaměstnanost oproti zaměstnanosti. Takový ukazatel, definovaný ve vztahu k šanci jiné (vysvětlující) proměnné, vyjádřený jako poměr dvou šancí (*odds ratio*), ukazuje velikost nezaměstnanosti a zaměstnanosti, která není ovlivněna (strukturálními) změnami v populaci na trhu práce [Powers, Xie 2000]. Přesněji řečeno: indikuje šance na to být nezaměstnaný, a to v našem případě s ohledem na pohlaví, věk, vzdělání, rok a region. Takto vyjádřená nezaměstnanost odkazuje k rozdílům nebo podobnostem v nerovnostech příležitostí participovat na trhu práce. Odkazuje ke kompetitivním výhodám a nevýhodám, které jsou spojené se sociálními charakteristikami lidí.

V naší analýze má vysvětlovaná proměnná dvě varianty: zaměstnaný a nezaměstnaný. K podchycení (struktury) vztahů mezi ní a sadou vysvětlujících proměnných použijeme logistickou regresi. Budeme odhadovat model, který lze jako zobecněný lineární model [McCullagh, Nelder 1999] zapsat následovně:

$$g(p_i) = \alpha + \sum_{j=1}^I \beta_j x_{ij},$$

kde $g(p_i) = \ln\{p_i/(1-p_i)\}$, jedná se o přirozený logaritmus podílu pravděpodobnosti být nezaměstnaný a pravděpodobnosti být zaměstnaný (šance na nezaměstnanost), i označuje jednotlivá pozorování ($i = 1, \dots, n$), j označuje hodnotu parametrů a α a β jsou (neznámé) parametry, prostřednictvím nichž jednotlivé vysvětlující proměnné – x_{ij} je hodnota j -té vysvětlující proměnné pro i -té pozorování – působí na vysvětlovanou proměnnou.⁸ Takový model, označovaný jako model zlatého standardu (*gold standard model*) [Kleinbaum, Klein 2002], jednak ukazuje „čisté“ (kontrolované) efekty vysvětlujících proměnných na vysvětlovanou proměnnou a jednak je oproti parametrizaci pozorovaných (tabulkových) četností do poměrů

⁸ Pro identifikaci logitového modelu je nezbytné parametry „omezit“, protože existuje více řešení logitové rovnice. Z rozšířených způsobů „omezení“, jimiž jsou „effect coding“ (parametry jsou omezeny tak, aby jejich součet odpovídal číslu 0) a „dummy coding“ (hodnota jednoho z parametrů je fixována na číslo 1) volíme (z interpretačních důvodů) druhé řešení. Modelové parametry jsou v tomto případě přirozené logaritmy poměrů šancí.

šancí úspornější. Přesnost, s níž reprodukuje pozorovaná data, ovšem nemusí být nejlepší. V datech mohou existovat interakce (vztahy) mezi vysvětlujícími proměnnými, které ovšem takto navržený model nepostihuje. Protože nemáme adekvátní teorii pro interakce v případě nezaměstnanosti, budeme srovnávat reprodukci dat u logitového modelu zlatého standardu s reprodukcí dat u logitových modelů latentních tříd, které (pravděpodobnostní) klasifikací případů do populačních segmentů vyčerpávají interakce mezi vysvětlujícími proměnnými [Magidson, Vermunt 2004; Vermunt, Magidson 2005].⁹

V obecné rovině regresní analýza latentních tříd znamená, že odhadnuté modelové parametry se liší podle tříd, segmentů či skupin, které jsou v datech nepozorovatelné.¹⁰ Klasický přístup předpokládá homogenost populace – modely jsou odhadovány pro celou populaci. V přístupu latentních tříd jsou respondenti nejdříve na základě pravděpodobnosti přináležit do určitého segmentu diferencováni a regresní koeficienty jsou pak odhadovány pro každý segment zvlášť. Respondenti v daném segmentu jsou s ohledem na parametry modelu homogenní. Kolik segmentů charakterizuje tu kterou populaci, je předmětem statistických kritérií, testujících, jak dobře modely s různými počty segmentů reprodukuje pozorovaná data. Na rozdíl od faktorové analýzy, v níž je faktorové skóre spojitým znakem, analýza latentních tříd předpokládá diskretní heterogenitu modelových parametrů (segmenty jsou kategorie). Oproti vícerozměrné analýze analýza latentních tříd zase předpokládá, že počet tříd je diskretní a v datech přímo nepozorovatelný.

V našem případě budeme odhadovat logistickou regresi, přičemž budeme předpokládat, že jednotliví nezaměstnaní ve srovnání se zaměstnanými a s ohledem na vysvětlující proměnné tvoří homogenní populaci. Odlišují se velikostí efektů jednotlivých determinant nezaměstnanosti, a proto přináleží do různých segmentů. Logitový model, který budeme odhadovat, má rovnici:

$$g(p_i | x_i = t) = \alpha_i + \sum_{j=1}^I \beta_j x_{ij},$$

⁹ Přesněji řečeno: vypuštění interakcí mezi vysvětlujícími proměnnými je v našich datech nezbytné k tomu, abychom identifikovali logitový model latentních tříd, protože data neobsahují opakovaná měření (máme pouze jedno měření pro jeden případ). Za toto upozornění děkujeme Jeroenovi Vermuntovi.

¹⁰ Do sociálních věd uvedl analýzu latentních tříd v padesátých letech minulého století Paul Lazarsfeld [srov. Lazarsfeld, Henry 1968]. Během sedmdesátých a osmdesátých let 20. století byla tato analýza formalizována a zobecněna především díky pracím Leo Goodmana [Goodman 1974] a Clifforda Clogga [Clogg 1981]. V devadesátých letech se postupně stává běžnou součástí sociologických analýz [srov. např. Hagenaars 1993; Clogg 1995; Vermunt 1997; Hagenaars, McCutcheon 2002; Vermut, Magidson 2005], a to především proto, že modely odhadnuté na jejím základě obvykle lépe reprodukuje pozorovaná data než modely předpokládající homogenost populace.

kde $g(p_i | x_i = t) = (\ln\{p_i / (1 - p_i)\} | x_i = t)$, jedná se o přirozený logaritmus podílu pravděpodobnosti být nezaměstnaný a pravděpodobnosti být zaměstnaný v (latentní) třídě t (šance na zaměstnanost podmíněná segmentací populace), i označuje jednotlivá pozorování ($i = 1 \dots, n$), j označuje parametry a α a β jsou (hledané) parametry, jejichž prostřednictvím vysvětlující proměnné (x_{ij} je hodnota j -té vysvětlující proměnné pro i -té pozorování) působí na vysvětlovanou proměnnou. Při komparaci tohoto modelu s modelem zlatého standardu budeme usilovat o nalezení takového řešení, jež bude obsahovat nejen nezbytně nutný počet parametrů (poměrů šancí), ale bude také uspokojivě reprodukovat pozorovaná data. Budeme tedy hledat model, který je dostatečně přesný, dostatečně úsporný a zároveň interpretačně přesvědčivý.

Analýza determinant zaměstnanosti a nezaměstnanosti

Statistická kritéria „padnutí“ jednotlivých modelů na data ukazuje tabulka 1.¹¹ Model 1 je logitový model zlatého standardu [Kleinbaum, Klein 2002], který předpokládá, že odhadnuté parametry nevariují napříč populací. Model 2 předpokládá v populaci existenci dvou latentních tříd zaměstnaných a nezaměstnaných. Každý další model (model 3 až 5) přidává k modelu 2 o jeden segment zaměstnaných a nezaměstnaných navíc. Model 3 předpokládá existenci třech segmentů, model 4 výskyt čtyř segmentů a model 5 existenci pěti segmentů zaměstnaných a nezaměstnaných v české společnosti.¹²

Přidáváním segmentů do modelů zvyšujeme jejich přesnost. Vrchol věrohodnostní funkce (*log-likelihood*) se (v záporných hodnotách) přibližuje 0, stejně jako (v kladných hodnotách) poměr maximální věrohodnosti (L^2). Zvyšuje se podíl vysvětlené „variability“ (R^2), zároveň ovšem také roste klasifikační chyba (podíl případů, který je na základě modelu neadekvátně zařazen). Rovnováhu mezi klasifikační chybou a vysvětlenou „variabilitou“ indikuje statistika *BIC*, jež zohledňuje jak počet případů v modelu (N), tak počet stupňů volnosti v modelu (složitost modelu) a jeho reprodukci dat (L^2).¹³ Na základě této statistiky budeme naše data interpretovat s pomocí modelu 3, který předpokládá, že v české spo-

¹¹ Před odhadem jednotlivých modelů jsme celkový počet respondentů (N) v datech snížili na setinu, a to s ohledem na jejich rozložení podle jednotlivých nezávisle proměnných (kraj, vzdělání, věk, rok a pohlaví). To znamená, že jsme každou frekvenci v šestiřozměrné kontingenční tabulce vydělili číslem 100. Pro snížení N jsme se rozhodli proto, že maximálně věrohodnostní odhad je poznamenán velikostí N . Při hledání (přirozeného logaritmu) vrcholu věrohodnostní funkce (a tedy odpovídajícího parametru) se snížením N s větší pravděpodobností vyhneme lokálním maximům věrohodnostní funkce, a tedy neadekvátním odhadům parametrů [více k tomu srov. Vermut, Magidson 2005].

¹² Všechny modely jsou odhadnuté v programu LatentGOLD 4.0. Více k tomuto programu a analýze latentních tříd obecně srov. <http://www.statisticalinnovations.com/>.

¹³ *BIC* je zkratkou pro Bayesovské informační kritérium, které je konstruováno tak, aby indikovalo model, jehož informační hodnota o zkoumané realitě je nejvyšší. Obecně platí,

Tabulka 1. Odhadnuté logitové modely pro latentní třídy/segmenty nezaměstnaných a zaměstnaných v ČR

Model	Popis modelu	Log-likelihood	L ²	df	BIC	Klas. chyba	R ²
Model 1	1 segment v populaci	-90033	9462	7018	-80354	0	0,07
Model 2	2 segmenty v populaci	-89534	8464	6985	-80930	0,30	0,21
Model 3	3 segmenty v populaci	-89234	7865	6952	-81107	0,34	0,57
Model 4	4 segmenty v populaci	-89048	7492	6919	-81057	0,43	0,58
Model 5	5 segmentů v populaci	-88957	7312	6886	-80816	0,61	0,60

Zdroj: vlastní výpočty.

lečnosti existují tři segmenty zaměstnaných a nezaměstnaných na trhu práce (za referenční rámec k tomuto modelu budeme považovat model 1 – model zlatého standardu).¹⁴

Tabulka 2 ukazuje na základě modelu 3 jednak velikost jednotlivých segmentů v české populaci a jednak podíl nezaměstnaných a zaměstnaných v těchto segmentech. Do *segmentu 1* přináleží více jak tři pětiny lidí (63 %). Nezaměstnanost je v tomto segmentu nejnižší a podíl pracujících naopak nejvyšší (v tomto segmentu najdeme 4 % nezaměstnaných a 96 % zaměstnaných). *Segment 2* tvoří o něco málo více jak jednu třetinu populace (31 %). Nezaměstnaných je v tomto segmentu 7 %, na trhu práce naopak participuje 93 %. *Segment 3* je nejmenší – tvoří jej pouze 6 % populace, nepracuje v něm ovšem 56 % lidí oproti 46 % pracujících. I když se tento segment podílí na celkovém počtu nezaměstnaných pouze z malé části, pravděpodobnost nezaměstnanosti je v něm 14krát větší než v prvním segmentu a 8krát větší než ve druhém segmentu.

Tabulka 3 ukazuje efekty jednotlivých nezávisle proměnných na vysvětlovanou (závisle) proměnnou. Začneme modelem zlatého standardu (model 1). Jeho koeficienty ukazují,¹⁵ že efekt pohlaví je při kontrole ostatních proměnných na nezaměstnanost oproti zaměstnanosti pro ženy silnější než pro muže. Ženy

že čím nižší záporné číslo statistika BIC indikuje, tím adekvátnější informaci o realitě nám model poskytuje.

¹⁴ K posouzení vhodnosti modelu jsme použili Bootstrap L² jako alternativu k BIC statistice (v tomto případě odhadnut z 500 náhodně generovaných statistických vzorků z dat). Významně statistickou shodu mezi modelem a daty se nám ovšem nepodařilo identifikovat (patrně z důvody stále vysokého N v souboru). Pro identifikaci statistické významnosti modelu 3 od modelu 2 jsme proto použili podmíněný Bootstrap -2LL, který indikuje velikost zlepšení odhadu modelu se třemi segmenty ve srovnání s odhadem modelu se dvěma segmenty. V tomto případě byla odlišnost statisticky významná. Model 3 statisticky významně zlepšuje explanaci struktury dat ve srovnání s modelem 2.

¹⁵ Hladinu významnosti zde neuvádíme. Efekty všech koeficientů jak u modelu 1, tak u modelu 3 byly statisticky významné na hladině významnosti 0,01.

Tabulka 2. Velikost latentních tříd/segmentů nezaměstnaných a zaměstnaných v ČR

	Segment 1	Segment 2	Segment 3
Velikost segmentu	63 %	31 %	6 %
pracuje	96 %	93 %	44 %
nepracuje	4 %	7 %	56 %

Zdroj: vlastní výpočty.

mají ve srovnání s muži 1,61krát větší šanci (o 61 %) být nezaměstnané.¹⁶ Ve všech letech jsou šance na nezaměstnanost ve srovnání s rokem 1998 vyšší (např. v roce 1999 o 46 %, v roce 2001 o 40 %, v roce 2002 o 29 %, v roce 2004 o 56 %), přičemž od roku 2002 do roku 2004 šance na nezaměstnanost rostou, i když v tomto případě zatím nelze konstatovat, zdali se jedná o trend nebo pouze o časový výkyv. Efekty věku a vzdělání na nezaměstnanost při kontrole ostatních proměnných jsou podobné: čím vyšší věk, stejně jako čím vyšší vzdělání, tím nižší šance na nezaměstnanost. Konkrétně: lidé ve věkové skupině 25 až 29 let mají 0,51krát menší šanci být nezaměstnaní (o 49 %) oproti lidem do 24 let, lidé ve věkové skupině 40 až 44 let mají 0,31krát menší šanci (o 69 %) na nezaměstnanost ve srovnání s lidmi do 24 let a lidé nad 60 let mají 0,24krát menší šanci (o 76 %) být nezaměstnaní ve srovnání s lidmi do 24 let. Z hlediska vzdělání platí, že lidé vyučení mají 0,33krát (o 67 %), lidé středoškolsky vzdělaní 0,20krát (o 80 %) a lidé vysokoškolsky vzdělaní 0,11krát (o 89 %) menší šanci na nezaměstnanost ve srovnání s lidmi se základním vzděláním. Z hlediska krajů jsou nejnižší šance na nezaměstnanost v Praze. Ve všech ostatních krajích jsou šance na nezaměstnanost vyšší, přičemž nejvyšší šance najdeme v Moravskoslezském kraji (o 198 % vyšší než Praha), v Ústeckém kraji (o 177 % vyšší než Praha) a v Olomouckém kraji (o 117 % vyšší než Praha). Nejmenší šance na nezaměstnanost jsou po Praze v Jihočeském (o 8 % vyšší než v Praze), ve Středočeském a Plzeňském kraji (v obou krajích o 14 % vyšší než v Praze).

Uspokojivější reprodukci vztahů v datech než model 1 poskytuje model 3, předpokládající tři segmenty nezaměstnaných a zaměstnaných. V prvním a druhém segmentu jsou oproti třetímu segmentu šance na nezaměstnanost v jednotlivých krajích, při jejich srovnání s referenční Prahou, vyšší. Zvláště výrazné je to v Moravskoslezském a Ústeckém kraji, částečně pak i v Olomouckém kraji (například v Moravskoslezském kraji je šance na nezaměstnanost v prvním segmentu o 625 % vyšší než v Praze, ve druhém segmentu je tato šance o 685 % vyšší než v Praze, ovšem v případě třetího segmentu je šance na nezaměstnanost v Moravskoslezském kraji vyšší než v Praze jen o 53 %). Při kontrole ostatních proměnných

¹⁶ Kontrastní šanci vypočítáme u každého koeficientu jako $1/\text{uváděná šance}$. Tedy: šance mužů oproti ženám na nezaměstnanost oproti zaměstnanosti jsou $1/1,61 = 0,62$. V tomto případě jsou 0,62krát menší, tedy o 48 %.

Tabulka 3. Efekty vysvětlujících proměnných na nezaměstnanost oproti zaměstnanosti v ČR

		Model 1		Segment 1		Model 3		Segment 3	
		b	e ^b	b	e ^b	Segment 2 b	e ^b	b	e ^b
Kraj	Praha	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
	Středočeský	0,13	1,14	-0,42	0,66	0,99	2,69	0,02	1,02
	Jihočeský	0,08	1,08	0,09	1,09	0,59	1,81	-0,11	0,89
	Plzeňský	0,13	1,14	0,20	1,22	0,46	1,59	0,13	1,14
	Karlovarský	0,32	1,37	0,82	2,26	0,29	1,33	0,15	1,16
	Ústecký	1,02	2,77	1,87	6,47	1,86	6,40	0,44	1,55
	Liberecký	0,16	1,18	0,33	1,40	0,67	1,95	-0,22	0,80
	Královéhradecký	0,19	1,21	0,32	1,38	0,95	2,60	-0,38	0,69
	Pardubický	0,39	1,48	0,57	1,76	1,18	3,26	0,16	1,17
	Vysočina	0,27	1,31	0,62	1,86	0,83	2,30	-0,14	0,87
	Jihomoravský	0,50	1,65	1,08	2,95	1,04	2,83	0,19	1,21
	Olomoucký	0,77	2,17	1,37	3,94	1,62	5,03	0,33	1,39
	Zlínský	0,47	1,61	0,65	1,92	1,07	2,91	0,75	2,12
	Moravskoslezský	1,09	2,98	1,98	7,25	2,06	7,85	0,42	1,53
Vzdělání	základní	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
	vyučení	-1,12	0,33	-2,26	0,10	-0,71	0,49	-6,60	0,00
	středoškolské	-1,62	0,20	-2,90	0,06	-1,58	0,21	-7,50	0,00
	vysokoškolské	-2,21	0,11	-3,15	0,04	-2,75	0,06	-8,28	0,00
Věk	do 24 let	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
	25–29 let	-0,67	0,51	-1,18	0,31	0,06	1,07	-7,22	0,00
	30–34 let	-0,82	0,44	-1,52	0,22	-0,02	0,98	-7,63	0,00
	35–39 let	-1,00	0,37	-1,51	0,22	-0,66	0,51	-7,59	0,00
	40–44 let	-1,19	0,31	-1,50	0,22	-1,38	0,25	-7,59	0,00
	45–49 let	-1,33	0,27	-1,84	0,16	-1,91	0,15	-7,24	0,00
	50–54 let	-1,26	0,28	-1,89	0,15	-1,82	0,16	-6,97	0,00
	55–59 let	-1,35	0,26	-2,41	0,09	-2,16	0,12	-6,82	0,00
	60+ let	-1,43	0,24	-5,20	0,01	-2,87	0,06	-6,28	0,00
Rok	1998	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
	1999	0,38	1,46	0,79	2,21	0,42	1,52	0,47	1,61
	2000	0,40	1,49	0,95	2,59	0,41	1,51	0,40	1,50
	2001	0,33	1,40	0,93	2,53	0,37	1,44	0,10	1,11
	2002	0,25	1,29	0,88	2,41	0,26	1,30	-0,17	0,84
	2003	0,35	1,42	0,97	2,64	0,51	1,67	-0,07	0,93
	2004	0,45	1,56	1,35	3,84	0,44	1,54	-0,15	0,86
Pohlaví	muž	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
	žena	0,48	1,61	-1,22	0,30	7,57	1942,3	0,53	1,70

Zdroj: vlastní výpočty.

v modelu tato čísla naznačují, že pro první a druhý segment je charakteristická především strukturální nezaměstnanost, daná nedostatečnými příležitostmi na pracovním trhu (jednotlivé lokální trhy práce poskytují lidem s charakteristikami, které je řadí do prvního či druhého segmentu, různé šance).¹⁷ V tomto ohledu je zajímavé, že existuje pouze jeden kraj – Středočeský –, v němž v rámci prvního segmentu najdeme menší šance (o 44 %) na nezaměstnanost než v Praze. Tento fakt podle nás neznamená, že by v tomto kraji bylo více pracovních příležitostí než v Praze, ale odkazuje ke skutečnosti pravidelného dojíždění za prací ze Středočeského kraje do Prahy.

Z hlediska vzdělání a věku pozorujeme v prvním a druhém segmentu podobné trendy, které se ovšem liší ve své struktuře. V obou segmentech se snižují šance na nezaměstnanost s rostoucím vzděláním. Zatímco v prvním segmentu je tento pokles patrný především mezi kategoriemi základní vzdělání a vyučení (oproti základnímu vzdělání mají vyučení o 90 %, středoškolsky vzdělání o 94 % a vysokoškoláci o 96 % menší šance být nezaměstnaní), ve druhém segmentu je tento pokles pozvolnější (ve srovnání se základním vzděláním mají vyučení o 51 %, středoškolsky vzdělání o 79 % a vysokoškoláci o 94 % menší šance na nezaměstnanost). V obou segmentech se také snižují šance na nezaměstnanost s rostoucím věkem. Zatímco v prvním segmentu je tento pokles nepřímě úměrný rostoucímu věku (nejvyšší šance na nezaměstnanost najdeme u lidí do 24 let a každá další věková kohorta je charakterizována menšími šancemi být nezaměstnaný), ve druhém segmentu k tomuto poklesu dochází výrazněji až ve věkové kohortě 35 až 39 let. Do 35 roku života zůstávají šance na nezaměstnanost ve druhém segmentu prakticky stejné. Tyto rozdíly ve struktuře efektu vzdělání a věku na nezaměstnanost mezi prvním a druhým segmentem objasňuje efekt pohlaví, který první a druhý segment diferencuje.

Šance na nezaměstnanost jsou v prvním segmentu vyšší pro muže (o 70 %), ve druhém segmentu jsou výrazně vyšší pro ženy. Pro první segment jsou typičtí především muži, u nichž efekt věku na nezaměstnanost s přibývajícím věkem klesá. Vzdělanostní stupeň, který výrazně snižuje jejich šance na nezaměstnanost, je pak výuční list. Druhý segment tvoří v drtivé většině ženy. Efekt věku na nezaměstnanost pro ně zůstává do 35 roku konstantní a teprve po této věkové hranici se u nich začínají šance na nezaměstnanost snižovat. Ve srovnání s prvním segmentem jsou za tímto efektem patrně skryty opatření zaměstnavatelů, kteří spíše než ženy do 35 let preferují muže do 35 let (tzv. genderová diskriminace na trhu práce). I když pro ženy platí, že každý vyšší vzdělanostní stupeň snižuje jejich šance na nezaměstnanost, rozdíl mezi základním vzděláním a výučním listem v oslabení efektu vzdělání na nezaměstnanost není tak výrazný, jako v případě prvního segmentu. Výuční list ve druhém segmentu ve srovnání se základním vzděláním znamená vyšší šance na nezaměstnanost než v případě prvního segmentu (podobně je tomu i u středoškolského vzdělání ve srovnání se základním

¹⁷ Nesmíme zapomenout, že kraje jako administrativní jednotky jsou statistickými artefakty a počty nezaměstnanosti se neřídí jejich hranicemi.

vzděláním). V krajních případech efektu věku a vzdělání na nezaměstnanost (lidé staří, vysokoškoláci) jsou pak již oba segmenty prakticky stejné.

Vývoj nezaměstnanosti v prvním a druhém segmentu není jednoznačný. Pro oba segmenty shodně platí, že v jednotlivých letech jsou šance na nezaměstnanost oproti roku 1998 vyšší. V případě prvního segmentu se zdá, že šance na nezaměstnanost se od roku 2002 do roku 2004 zvyšují (v roce 2002 byly o 141 % vyšší, v roce 2004 byly o 284 % vyšší ve srovnání s rokem 1998). Ve druhém segmentu není výraznější pravidelnost ve vývoji pozorovatelná.

Třetí segment je početně nejmenší, z hlediska uvažování o nezaměstnanosti ovšem nejzajímavější. Jde o osoby marginalizované na trhu práce a vyloučené z trhu práce (více jak polovina z nich nepracuje). Z hlediska vzdělání tvoří tento segment nezaměstnaných v drtivé většině lidé se základním vzděláním a mírně zde převažují ženy nad muži. Dohromady tyto údaje naznačují, že pro třetí segment je spíše než nedostatek pracovních příležitostí na trhu práce (strukturální faktor) charakteristický nedostatečný lidský, vzdělanostní a „sociálně-kompetenční“ kapitál osob, které tento segment tvoří (nasvědčuje tomu i fakt, že oproti předchozím dvěma segmentům je zde efekt krajů na nezaměstnanost výrazně menší). Osoby v tomto segmentu mají větší šanci být nezaměstnané bez ohledu na povahu lokálního trhu práce, což s ostatními skutečnostmi napovídá, že v tomto segmentu se jedná o problém tzv. zaměstnatelnosti nositelů pracovní síly [Green, Turok 2000; Moss, Tilly 2001] neboli o problém jejího lidského kapitálu. Řešení v tomto segmentu nepředstavuje ani tak zvyšování pracovních příležitostí jako spíše zvyšování kvalifikace a sociální kompetence reprezentantů tohoto segmentu [Hillage, Pollard 1998]. Působí zde i diskriminační tendence ze strany zaměstnavatelů.¹⁸ S největší pravděpodobností zde sledujeme osoby pohybující se na sekundárním trhu práce. Ve srovnání s Prahou jsou největší šance na nezaměstnanost v tomto segmentu ve Zlínském a v Ústeckém kraji. Pozitivní je, že šance na nezaměstnanost v letech 2002 až 2004 oproti roku 1998 v tomto segmentu poněkud poklesla.

Tabulka 4 ukazuje predikci závisle proměnné.¹⁹ Jedná se o vyjádření pravděpodobnosti nezaměstnanosti u vybraných typů respondentů v jednotlivých segmentech. Odhady jsou udělány pouze pro rok 2004 (z úsporných důvodů), pro kraj Moravskoslezský a Prahu (z důvodů výrazných strukturálních odlišnos-

¹⁸ Naše data bohužel neobsahovala údaje o etnicitě zkoumaných osob. Lze však předpokládat, že zde bude většina ekonomicky aktivní populace počítaných nebo počítajících se mezi Romy. Data také nevypovídají o struktuře domácností nebo o finanční situaci zkoumaných, abychom mohli identifikovat, zdali se jedná o segment, který v české společnosti tvoří třídu v sociálně stratifikačním smyslu, nebo jde spíše o nahodilou skupinu nezaměstnaných (a zaměstnaných).

¹⁹ LatenGold má implementovány tři typy výpočtu predikovaných hodnot u závisle proměnné: posteriorní predikce průměru, hierarchicko-bayesovská predikce průměru a predikce průměru marginálií. V případě posteriorní predikce, kterou jsme použili, jsou predikované hodnoty generovány jako průměry odhadů pro jednotlivé segmenty násobené pravděpodobností přináležet do určitého segmentu u každé zkoumané jednotky.

Tabulka 4. Pravděpodobnost nezaměstnanosti v Moravskoslezském kraji a v Praze u vybraných typů osob podle jednotlivých segmentů v roce 2004 (v procentech)

Kraj	Vzdělání	Věk	Pohlaví	Segment 1	Segment 2	Segment 3
Moravskoslezský	základní	25–29	muž	67,5	0,17	99,89
Moravskoslezský	vyučen	25–29	muž	17,77	0,08	54,52
Moravskoslezský	středoškolské	25–29	muž	10,26	0,03	32,79
Moravskoslezský	vysokoškolské	25–29	muž	8,14	0,01	18,22
Moravskoslezský	základní	25–29	žena	38,11	76,48	99,93
Moravskoslezský	vyučena	25–29	žena	6,02	61,64	67,1
Moravskoslezský	středoškolské	25–29	žena	3,28	40,02	45,36
Moravskoslezský	vysokoškolské	25–29	žena	2,56	17,25	27,49
Moravskoslezský	základní	35–39	muž	59,91	0,08	99,84
Moravskoslezský	vyučen	35–39	muž	13,45	0,04	45,23
Moravskoslezský	středoškolské	35–39	muž	7,6	0,02	25,15
Moravskoslezský	vysokoškolské	35–39	muž	6	0,01	13,3
Moravskoslezský	základní	35–39	žena	30,7	61,06	99,9
Moravskoslezský	vyučena	35–39	žena	4,41	43,65	58,42
Moravskoslezský	středoškolské	35–39	žena	2,38	24,34	36,38
Moravskoslezský	vysokoškolské	35–39	žena	1,86	9,13	20,71
Moravskoslezský	základní	45–49	muž	51,92	0,02	99,88
Moravskoslezský	vyučen	45–49	muž	10,1	0,01	54,02
Moravskoslezský	středoškolské	45–49	muž	5,61	0	32,35
Moravskoslezský	vysokoškolské	45–49	muž	4,41	0	17,92
Moravskoslezský	základní	45–49	žena	24,25	31,13	99,93
Moravskoslezský	vyučena	45–49	žena	3,22	18,25	66,66
Moravskoslezský	středoškolské	45–49	žena	1,73	8,49	44,86
Moravskoslezský	vysokoškolské	45–49	žena	1,35	2,82	27,09
Praha	základní	25–29	muž	22,27	0,02	99,83
Praha	vyučen	25–29	muž	2,89	0,01	43,96
Praha	středoškolské	25–29	muž	1,55	0	24,2
Praha	vysokoškolské	25–29	muž	1,21	0	12,72
Praha	základní	25–29	žena	7,83	29,3	99,9
Praha	vyučena	25–29	žena	0,88	17	57,17
Praha	středoškolské	25–29	žena	0,47	7,84	35,2
Praha	vysokoškolské	25–29	žena	0,36	2,59	19,87
Praha	základní	35–39	muž	17,09	0,01	99,75
Praha	vyučen	35–39	muž	2,1	0,01	35,08
Praha	středoškolské	35–39	muž	1,12	0	18,03
Praha	vysokoškolské	35–39	muž	0,87	0	9,13
Praha	základní	35–39	žena	5,76	16,65	99,85
Praha	vyučena	35–39	žena	0,63	8,98	47,9
Praha	středoškolské	35–39	žena	0,34	3,94	27,23
Praha	vysokoškolské	35–39	žena	0,26	1,26	14,59
Praha	základní	45–49	muž	12,97	0	99,82
Praha	vyučen	45–49	muž	1,53	0	43,46
Praha	středoškolské	45–49	muž	0,81	0	23,83
Praha	vysokoškolské	45–49	muž	0,63	0	12,5
Praha	základní	45–49	žena	4,23	5,45	99,9
Praha	vyučena	45–49	žena	0,46	2,77	56,68
Praha	středoškolské	45–49	žena	0,24	1,17	34,74
Praha	vysokoškolské	45–49	žena	0,19	0,37	19,56

Zdroj: vlastní výpočty.

tí těchto krajů) a pro kohorty 25–29, 35–39 a 45–49 let (z důvodů interpretačních). Pravděpodobnost zaměstnanosti je v každém segmentu a u každého typu respondenta vždy dopočtem do 100 %.

Významnou roli krajů (a tedy strukturální povahu nezaměstnanosti) v prvním a druhém segmentu ukazuje srovnání krajů. Zatímco v Moravskoslezském kraji najdeme na základě našeho modelu v kategorii 25–29 let 67,5 % nezaměstnaných mužů se základním vzděláním v prvním segmentu, Praha snižuje podíl nezaměstnaných mužů v tomtéž segmentu na 22,3 % (u vyučených ve stejné věkové kategorii je toto snížení z 17,8 % na 2,9 %). Podobný rozdíl vidíme také u druhého segmentu u žen. Vertikální komparace v rámci krajů ukazuje, že podíl nezaměstnaných mužů v prvním segmentu a podíl nezaměstnaných žen ve druhém segmentu klesá s rostoucím věkem a rostoucím vzděláním. Ve třetím segmentu region vysokou nezaměstnanost u mužů a žen v kategorii základního vzdělání nepoznamenává. U vyučených již rozdíly mezi regiony existují (v Praze je menší podíl nezaměstnaných než v Moravskoslezském kraji), nicméně rozdíly v tomto případě nejsou tak výrazné jako u mužů prvního segmentu a žen druhého segmentu. Samotné vzdělání u tohoto segmentu podíl nezaměstnaných snižuje, nikoliv ovšem na hodnoty prvních dvou segmentů. Z hlediska věku je ve třetím segmentu o něco vyšší podíl nezaměstnaných jak u mužů, tak žen v kategorii 25–29 let a 45–49 let ve srovnání se střední kategorií.

Závěr

Cílem tohoto textu bylo představit trh práce z hlediska zaměstnanosti a nezaměstnanosti mezi lety 1998 až 2004 v České republice a ukázat, jaké faktory ovlivňují nezaměstnanost. Na základě latentní logistické regrese lze v české populaci identifikovat tři segmenty osob pohybujících se na trhu práce. Do prvního a druhého segmentu spadá 94 % české populace. Zaměstnanost je v těchto segmentech vysoká, nezaměstnanost poměrně nízká, variuje přitom v závislosti na území a pohlaví. Třetí segment tvoří zbylých 6 % populace. Zaměstnanost je zde ve srovnání s předchozími dvěma segmenty nízká, nezaměstnanost naopak velmi vysoká (v tomto segmentu nemělo v době dotazování zaměstnání 56 % osob).

První a druhý segment ohrožuje především strukturálně podmíněná nezaměstnanost a pravděpodobně lze na ni úspěšně působit růstem pracovních příležitostí. V prvním segmentu, jenž zahrnuje 63 % populace, najdeme 4 % nezaměstnaných. Tito nezaměstnaní jsou spíše mladí muži (s věkem se šance na jejich nezaměstnanost snižují) se základním vzděláním, žijící v Moravskoslezském, Ústeckém a Olomouckém kraji. Šance na nezaměstnanost se u nich výrazně snižují zvýšením kvalifikace (výučním listem nebo středoškolským vzděláním). V čase (mezi lety 1998 až 2004) se ovšem šance na nezaměstnanost tohoto segmentu zvyšují.

Ve druhém segmentu, který zahrnuje 31 % populace, najdeme 7 % nezaměstnaných. Jedná se převážně o ženy se základním vzděláním, žijící v Morav-

skoslezkém, Ústeckém nebo Olomouckém kraji, jejichž šance na nezaměstnanost začínají výrazněji klesat po 35 roce života (domníváme se, že v tomto případě není jejich nezaměstnanost způsobena ani tak nedostatečnými příležitostmi na trhu práce, jako spíše opatřeními zaměstnavatelů). Přitom zvýšení kvalifikace (vyučení a středoškolské vzdělání) u nich nepřináší tak výrazné snížení šancí na nezaměstnanost, jako v případě prvního segmentu. Šance na nezaměstnanost se v rámci tohoto segmentu v čase (1998 až 2004) nijak výrazněji nemění.

Třetí segment tvoří osoby výrazně vylučované nebo marginalizované na trhu práce, charakterizované sníženou zaměstnatelností (ať již z důvodu nízkého lidského kapitálu nebo v důsledku diskriminace na trhu práce). Dokládá to i regionální invariabilita v tomto segmentu, neboť příslušnost k regionu tento segment výrazněji nediferencuje.²⁰ Od roku 1998 do roku 2004 se šance na nezaměstnanost v tomto segmentu snižují. Jde především o mladé lidi se základním vzděláním. Každý vyšší stupeň vzdělání šance na nezaměstnanost v tomto segmentu snižuje. Šance na nezaměstnanost jsou zde pro ženy o něco vyšší než pro muže.

Naše analýza ukázala, že údaje o vyšší nezaměstnanosti žen (především ve druhém segmentu), vlivu vyššího vzdělání a věku na růst šancí na zaměstnanost (především první dva segmenty) platí v České republice i po očištění od případných pohybů absolutních počtů nezaměstnaných a celku ekonomicky aktivní pracovní síly. Jako významná se jeví identifikace třetího segmentu, zahrnujícího osoby vysoce ohrožené sociálním vyloučením či marginalizací na trhu práce, a zjištění, že jde v drtivé většině o osoby se základním vzděláním. Nízká úroveň jejich lidského kapitálu je příčinou vysoké míry nezaměstnanosti mezi nimi a to, jak naznačuje regionální invariabilita, bez ohledu na to, na kterém lokálním trhu práce se pohybují (ať již jde o kraje s vysokou či nízkou průměrnou mírou nezaměstnanosti). V této skutečnosti se patrně sčítá dvojí efekt: tyto osoby jsou častěji zastoupeny mezi dlouhodobě nezaměstnanými a také častěji mění své zaměstnání, což obojí zvyšuje pravděpodobnost, že v průběhu dotazování budou mimo zaměstnání (ať již půjde o dlouhodobou nezaměstnanost nebo opakovanou nezaměstnanost frickní).

Shrneme-li naše zjištění, můžeme konstatovat, že český trh práce je významně genderově, věkově, vzdělanostně a regionálně strukturován. Pracovní síla nemá pro zaměstnavatele z hlediska těchto charakteristik stejnou váhu. Ženy mají na trhu práce jiný význam než muži, mladí lidé jsou jinak vnímáni než lidé středního věku nebo lidé starší, vzdělání má výrazně odlišnou váhu pro šance na trhu práce a regiony ovlivňují podobu trhu práce. Na základě tohoto závěru se domníváme, že opatření sociální politiky směřovaná od státu k nezaměstnaným by měla být přinejmenším podobně diferencovaná, jako je diferenciovaná skupina nezaměstnaných a zaměstnaných v české společnosti. Zatímco pro osoby v prvním a druhém segmentu – tedy pro většinu ekonomicky aktivní popula-

²⁰ Vysvětlením ovšem může být to, že regiony zachycené ve Výběrovém šetření pracovních sil jsou příliš velké a navíc i umělé (vymezené na základě administrativních hranic).

ce – jsou rozhodující opatření aktivní zaměstnanecké politiky směřující zejména k podpoře růstu pracovních příležitostí a eliminace přímé i nepřímé genderové diskriminace na trhu práce, pro osoby zahrnuté ve třetím segmentu jsou klíčová opatření směřující k zvyšování jejich zaměstnatelnosti (zvyšování jejich kvalifikace, ale i sociálních dovedností a sociální kompetence) a pomáhající jim překlenout potíže při vstupu na trh práce (v tomto případě se zdá být pozitivní, že šance na nezaměstnanost mezi lety 1998 až 2004 ve třetím segmentu poklesly). Zejména tyto osoby lze totiž považovat za osoby, které jejich zvýšené šance na nezaměstnanost sociálně vylučují z české společnosti.

TOMÁŠ KATRŇÁK je odborným asistentem na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se sociální stratifikací, třídní analýzou, sociální a vzdělanostní mobilitou, sociální statistikou a metodami zpracování sociologických dat (především analýzou kategorizovaných dat). Je autorem monografie *Odsouzení k manuální práci: Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině* (Praha: Slon 2004) a studie *Třídní analýza a sociální mobilita* (Brno: CDK 2005). Publikoval v *Sociologickém časopise*, *Sociologii*, *Demografii*, *East Central Europe* a *European Sociological Review*. V současnosti připravuje monografii *Kdo si bere (a nebere) koho, kdo se rozvádí (a nerozvádí) s kým v České republice* (Praha: Slon 2008).

PETR MAREŠ je profesorem na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se sociálními problémy, nerovnostmi, chudobou, nezaměstnaností. Publikuje především v *Sociologickém časopise*. V roce 1994 vydal monografii *Nezaměstnanost jako sociální problém* (Praha: Slon, reedice 1998, 2002), v roce 1995 *Status for the Poor* (*Occasional papers* – University of Essex) a v roce 1999 monografii *Sociologie nerovnosti a chudoby* (Praha: Slon). Spolu s prof. Tomášem Sirovátkou publikoval v roce 2006 stať: „*Poverty, Social Exclusion and Social Policy in the Czech Republic*“ v časopise *Social Policy and Administration* a stať „*Chudoba, deprivace, sociální vyloučení: nezaměstnaní a pracující chudí*“ v *Sociologickém časopise*.

Literatura

- Berger, S., M. J. Piore. 1980. *Dualism and Discontinuity in Industrial Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clogg, C. C. 1981. „New Developments in Latent Structure Analysis.“ Pp. 215–246 in D. J. Jackson, E. F. Borgatta (eds.). *Factor Analysis and Measurement in Sociological Research*. Beverly Hills: Sage.
- Clogg, C. C. 1995. „Latent class models.“ Pp. 311–359 in G. Arminger, C. C. Clogg, M. E. Sobel (eds.). *Handbook of Statistical Modeling for the Social and Behavioral Sciences*. New York: Plenum.
- ČSÚ. 2007. *Zaměstnanost a nezaměstnanost v ČR podle výsledků VŠPS – 4. čtvrtletí 2006*. Praha: Český statistický úřad (rychlé informace).

- Esping-Andersen, G. 1999. *Social Foundation of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Eurostat. 2007. *Euro-indicators, New Release, 31 January 2007*. Eurostat: Luxembourg.
- Gallie, D. 1997. *Employment, Unemployment and the Quality of Life. The Employment in European Survey 1996*. Brussels: Eurobarometr 44.3.
- Gallie, D., C. Marsh. 1994. „The Experience of Unemployment.” Pp. 1–31 in Duncan Gallie, Catherine Marsh, Carolyn Vogler (eds.). *Social Change and the Experience of Unemployment*. Oxford: Oxford University Press.
- Gallie, D., S. Paugam, S. Jacobs. 2003. „Unemployment, Poverty and Social Isolation.” *European Societies* 5 (1): 1–32.
- Gershuny, J. 1994. „Psychological Consequences of Unemployment. An Assessment of the Jahoda Thesis.” Pp. 213–230 in D. Gallie, C. Marsh, C. Vogler (eds.). *Social Change and the Experience of Unemployment*. Oxford: Oxford University Press.
- Giddens, A. 2001. *Třetí cesta. Obnova sociální demokracie*. Praha: Mladá fronta.
- Goodman, L. A. 1974. „Exploratory Latent Structure Analysis Using Both Identifiable and Unidentifiable Models.” *Biometrika* 61: 215–231.
- Green, A. E. and I. Turok. 2000. „Employability, adaptability and flexibility: changing labour market prospects.” *Regional Studies* 34: 599–600.
- Hagenaars, J. A. 1993. *Loglinear models with latent variables*. London: Sage.
- Hagenaars, J. A., A. McCutcheon (eds.). 2002. *Applied Latent Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hillage, J., E. Pollard. 1998. „Employability: developing a framework for policy analysis.” *Research Report Department for Education and Employment* 85. London: Department for Education and Employment.
- Jahoda, M. 1979. „The Impact of Unemployment in the 1930s and 1970s.” *Bulletin of British Psychological Society* 32: 309–314.
- Jahoda, M. 1982. *Employment and Unemployment: A social psychological analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jahoda, M. 1987. „Unemployed Men at Work.” Pp. 18–48 in D. Freyer, P. Ullah (eds.). *Unemployed People, Social and Psychological Perspectives*. Philadelphia: Milton Keynes.
- Kleinbaum, D. G., M. Klein. 2002. *Logistic Regression: A Self-Learning Text*. New York: Springer.
- Lazarsfeld, P. F., N. W. Henry. 1968. *Latent Structure Analysis*. Boston: Houghton Mifflin.
- Magidson, J., J. K. Vermunt. 2004. *Latent Class Models*. Pp. 175–198 in D. Kaplan (ed.). *The Sage Handbook of Quantitative Methodology for the Social Sciences*. Thousand Oaks: Sage.
- McCullagh, P., J. A. Nelder. 1999. *Generalized Linear Models*. London: Chapman & Hall/CRC.
- Moss, P., Ch. Tilly. 2001. *Stories Employers Tell: Race, Skill, and Hiring in America*. New York: Russell Sage Foundation.
- Nickell, S. 1997. „Unemployment and Labor Market Rigidities: Europe versus North America.” *The Journal of Economic Perspectives* 11 (3): 55–74.
- OECD. 2005. *Economic Outlook* 77, May 2005.
- Powers, D. A., Y. Xie. 2000. *Statistical Methods for Categorical Data Analysis*. New York: Academic Press.
- Rodgers, G., Ch. Gore, J. B. Figueiredo (eds.). 1995. *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*. Geneva: Internal Labour Organisation – International Institute for Labour Studies.
- Saint-Paul, G. 2004. „Why Are European Countries Diverging in their Unemployment Experience?” *Journal of Economic Perspectives* 18 (4): 49–68.

- Sen A. 1997. „Inequality, Unemployment and Contemporary Europe.“ *International Labour Review* 136 (2): 155–171.
- Sirovátka, T., P. Mareš. 2005. „Poverty in the Czech Republic and the Policies to Combat It.“ Pp. 252–277 in S. Golinowska, E. Tarkowska, I. Topińska (eds.). *Ubóstwo i wykluczenie społeczne: badania, metody, wyniki*. Warszawa: IPISS.
- Vermunt, J. K. 1997. *Log-linear models for event histories*. Thousand Oakes: Sage.
- Vermunt, J. K., J. Magidson. 2005. *Latent GOLD 4.0: Users Guide*. Belmont: Statistical Innovations.
- Vyhlídal, J., P. Mareš. 2006. *Mění se rizika a šance na trhu práce. Analýza postavení a šancí vybraných rizikových skupin na trhu práce*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.

Zdeněk Nešpor, Dušan Lužný

Sociologie náboženství

Náboženství působí na život společnosti. Má vliv na politiku, kulturu i ekonomiku. Také mnohé sociální instituce vycházejí z náboženských kořenů. Sociologický přístup ponechává stranou pravost jednotlivých náboženství. Soustředí se na výzkum sociálního jednání, vztahů a skupin, které na základě náboženství vznikají. Tato publikace uvádí čtenáře do studia sociologie náboženství. Autoři probírají náboženství v kontextu obecné sociální teorie, věnují se sekularizaci, novým náboženským hnutím i alternativním přístupům

k náboženství. Popisují také současnou náboženskou scénu, otázky obnovy a deprivatizace náboženství, etnická náboženství i desekularizaci v muslimských společnostech i v Evropě. Kniha je určena především studentům sociologie, religionistiky a dalších oborů sociálních věd.

brož., 232 s., 299 Kč

Vydává nakladatelství **Portál, s.r.o.**

Klapkova 2, 182 00 Praha 8

tel: 283 028 111, fax: 283 028 112

e-mail: naklad@portal.cz

Objednávky knih:

knihkupci: 283 028 202

jednotlivci a organizace: 283 028 203, 204

Vliv podmínek bydlení na zamýšlenou migraci české populace za prací*

MARTIN LUX, PETR SUNEKA**

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha

The Effect of Housing Conditions on the Intended Labour Migration of the Czech Population

Abstract: The article focuses on the results of analyses of sociological research on how housing conditions affect the intended labour migration in the Czech Republic. The aim of the article is mainly to show, in reference to studies published in advanced countries, the effect of a housing tenure on the internal labour migration in the Czech environment. For this purpose the authors use a combination of quantitative and qualitative sociological methods (questionnaire surveys, focus groups). The results of the multi-dimensional logit models and the conclusions drawn from focus groups records indicate that housing tenure has a very significant effect on potential internal labour migration, even after controlling for the effect of other factors related to labour migration. This finding should be of substantial significance for the future direction of housing policy in the Czech Republic.

Keywords: housing, housing policy, housing tenure, labour migration, labour market.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2007, Vol. 43, No. 2: 305–332

Úvod

Česká republika čelí, z důvodu zásadní transformace svého ekonomického, sociálního a politického systému, novým fenoménům a výzvám, které byly v české společnosti neznámé nebo vnímané jako nedůležité. Od ústavního „práva a povinnosti pracovat“, umělé přezaměstnanosti, ale také v zásadě nulové oficiální nezaměstnanosti, bylo zapotřebí přejít k trhu práce, na kterém se mzdy i pracovní místa vytváří převážně na základě tržní nabídky a poptávky a který díky tomu zvyšuje konkurenceschopnost českého hospodářství v globálním eko-

* Tento článek byl vytvořen v rámci projektu „Analýza opatření bytové politiky směřujících k podpoře flexibility práce v ČR“ podpořeného Ministerstvem pro místní rozvoj, číslo projektu WA-027-05-Z02.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Mgr. Martin Lux a Ing. Petr Sunega, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: martin.lux@soc.cas.cz, petr.sunega@soc.cas.cz.

nomickém prostředí. Ještě dříve než se ovšem nový trh práce v českém postkomunistickém prostředí stabilizoval, už tento mladý fenomén tržního hospodářství musel začít čelit novým výzvám globalizace ekonomických procesů, které ve stejné chvíli zasáhly i ekonomiky ostatních zemí. Jednou z takových výzev pro „staré“ i „mladé“ demokracie, pokud si měly a zejména pak do budoucna mají udržet svou vysokou životní úroveň, se stala potřeba flexibility práce, a to jak co se týká flexibility profesí, pracovního postavení a nastavení pracovních smluv, tak co se týká flexibility v místě zaměstnání [European Parliament 2000; Úřad vlády ČR 2005; Večerník 2003].

Pro Českou republiku byla i v roce 2005 charakteristická, v porovnání se situací ve „starých“ členských zemích EU nebo v USA, relativně nízká míra vnitřní migrace¹ (jak bude doloženo v následujícím textu). Nízká míra vnitřní migrace obecně, motivy vnitřní migrace (zjišťované do roku 2004 Českým statistickým úřadem) a vysoké regionální rozdíly v míře nezaměstnanosti poukazují zejména na nízkou míru vnitřní migrace za pracovními příležitostmi. Bariéry pro její větší rozvoj mohou být různé; ve světě často zmiňovanými jsou podmínky bydlení [Johnson, Salt, Wood 1975; Böheim, Tailor 1999, 2002 a další]. S rostoucím důrazem na flexibilitu práce tak věnuje výzkum, zejména ve vyspělých zemích, stále větší pozornost vzájemnému vztahu mezi trhem práce a trhem bydlení [Gardner, Pierre, Oswald 2001; Ford, Burrows 2000 a další]. Ještě větší pozornost by však tento vztah zasloužil právě v postkomunistických zemích. Nejen proto, že stejně jako trh práce musel od počátku transformace být postupně vytvářen i trh bydlení, existující před rokem 1989 často jen v ilegální podobě, ale také proto, že z důvodu pomalých reforem v oblasti bydlení (zejména v oblasti regulace nájemného) po roce 1989 se vytváření skutečného trhu bydlení výraznějším způsobem zpozdlilo [Lux, Burdová 2000; Lux et al. 2003, 2004; částečně též Čermák 2001, 1997; Hampl 1999]. Podle mnohých autorů byla a je situace na trhu s bydlením (pokles objemu bytové výstavby v 90. letech a růst cen bytů) jedním z nejvýznamnějších faktorů, které vysvětlují specifický vývoj vnitřní migrace v ČR.

Hlavním cílem této statě je odhalit, byť z důvodu složitosti problematiky² jen parciálně, do jaké míry mohou podmínky v oblasti bydlení, resp. právní důvod užívání bydlení,³ mít vliv na ochotu české populace stěhovat se za prací. Pro

¹ Vnitřní migrace je definována jako proces, při němž se lidé stěhují mezi územními celky v rámci jednoho státu či federace. V tomto textu se budeme zabývat výhradně vnitřní migrací, nebude-li výslovně uvedeno něco jiného. Pokud je tedy pojem „migrace“ v textu použit bez přívlastku „vnitřní“, míní se jím stěhování mezi územními celky v rámci jednoho státu.

² Čermák [2001] zmiňuje komplexitu faktorů podmiňujících migraci (a stejně tak širokou škálu dopadů migračních změn např. na věkovou, socio-profesní nebo sídelní strukturu), s níž souvisí stále rostoucí důraz na interdisciplinární charakter výzkumu migrace (vedle tradičních sociologických, ekonomických a demografických přístupů ke studiu migrace uvádí přístupy politické a právní a v neposlední řadě geografické).

³ Právní důvod užívání specifikuje právní vztah uživatele k užívanému domu/bytu (zpravidla se odlišuje zejména vlastnický a nájemní vztah k bydlení, resp. vlastnické a nájem-

tento účel budou prezentovány výsledky analýz několika kvantitativních i kvalitativních sociologických šetření provedených v letech 2001 a 2006. V této souvislosti je třeba zdůraznit, že příspěvek se soustředí výlučně na analýzu vazby mezi migrací za prací a faktory, které tuto migraci pozitivně nebo negativně ovlivňují, a tak vědomě opomíjí fungování všech ostatních komplexních vazeb uvnitř trhu práce a trhu bydlení nebo ostatních vazeb mezi trhy práce a bydlení, které pro pracovní migraci nemusí být tak podstatné. Příspěvek neanalyzuje vliv všech rozmanitých podmínek bydlení (resp. bariér v podobě podmínek bydlení), ale soustředí se, v souladu s náplní níže uvedených studií provedených ve vyspělých zemích, zejména na vliv právního důvodu užívání bydlení. Příspěvek se rovněž soustředí poněkud více na analýzu faktorů ovlivňujících zamýšlenou (budoucí) a nikoliv skutečnou migraci české populace za prací, přičemž pro účel zamýšlené migrace za pracovními příležitostmi je určitá životní situace v profesní kariéře (například nezaměstnanost) předpokládána. Tímto způsobem opomíjí ty faktory skutečné migrace za prací, které mohou souviset, například, se specifickostí individuálních profesních kariér, subtrhů práce či specifickostí samotných pracovních nabídek. Toto omezení je dáno zejména z metodologických důvodů. Vliv právního důvodu užívání bydlení na migraci české populace není možné zkoumat jinak než na zamýšlené migraci za prací, jelikož statistika skutečné migrace [ČSU 2004a, ČSU 2004b, ČSU 2005] nezahrnuje informaci o právním důvodu užívání bydlení migrujícího.

V další části statě jsou stručně popsány zobecněné závěry vybraných domácích i zahraničních empirických studií zkoumajících vztah mezi podmínkami bydlení a migrací, resp. migrací za prací. Okrajově je porovnávána míra vnitřní migrace v ČR se situací ve vybraných vyspělých i tranzitivních zemích. Klíčovou část textu představují výsledky analýz stopujících významnost vlivu nejrozličnějších faktorů potenciálně ovlivňujících zamýšlenou migraci české populace za prací (včetně faktoru podmínek bydlení), a to na datech z několika celostátních kvantitativních sociologických šetření, ale také na výpovědích dotázaných ze čtyř skupinových diskusí (*focus groups*).

1. Výsledky domácích a zahraničních empirických studií

V české odborné literatuře převažují práce zkoumající (vnitřní) migraci z pohledu geografického a demografického s přesahem do sociologie (zejména otázka migračních motivací [Kühnl 1978, 1986]) či ekonomie. Rozsah studií zaměřených na hlubší empirické analýzy souvislosti migračních toků se situací na trhu s bydlením je (i s ohledem na dostupné datové zdroje) velmi omezený; empirická průkaznost závěrů studií zabývajících se alespoň částečně vlivem bydlení (trhu byd-

ní bydlení, družstevní bydlení a subkategorie těchto základních forem – např. v oblasti nájemního bydlení se z důvodu rozdílných pravidel při utváření nájemného zpravidla odlišuje sociální nájemní bydlení od soukromého nájemního bydlení).

lení) na migraci v českém prostředí je velmi slabá. Z hlediska úrovně, na níž jsou zkoumány motivace a dopady migračních změn, a z hlediska použitých datových zdrojů, převládají práce makroskopického/agregátního typu nad pracemi mikroskopického typu.⁴ Zatímco první přístup je založen na využití dostupných dat migrační statistiky a hodnotí strukturální podmíněnosti migračních toků (ovšem často s žádným nebo jen velmi nedostatečným empirickým důkazem o vlivu jednotlivých faktorů), druhý přístup je založen na zkoumání individuálních rozhodnutí jednotlivců nebo domácností v souvislosti s jejich sociálními vazbami, informačními toky, individuálními psychickými dispozicemi apod. Důvodem převahy prací prvního typu byly podle Čermáka [Čermák 2001] zejména nepříznivé společenské poměry (do začátku 90. let) a nedostatečné datové zdroje.

Hlavní závěry dosavadních prací konstatují zejména pokračování tří dlouhodobých trendů: (a) pokles celkové migrační mobility; (b) snižování podílu saldové složky na migračním obratu a (c) zvyšování migrační uzavřenosti na úrovni okresů. Postupný pokles úrovně celkové migrace probíhá na území dnešní ČR již od 50. let minulého století a v průběhu první poloviny 90. let tento pokles překvapivě ještě zrychlil. Možnými důvody kontinuálního poklesu vnitřní migrace [Čermák 2001] mohou být vysoká výchozí úroveň migrace na konci 40. let (spojená s poválečnými přesuny obyvatelstva), nivelizační tendence v padesátých až osmdesátých letech, nahrazování migrace jinými formami prostorové mobility obyvatelstva, eventuálně oslabování disciplíny občanů při přehlašování trvalého pobytu (zejména v 90. letech). V této souvislosti je poukazováno na výrazný vliv situace v oblasti bydlení, která vytvářela bariéry pro migrační mobilitu jak v období před rokem 1989, tak v pozdějších letech.

V průběhu 90. let došlo k zásadnímu zlomu v migračních bilancích velikostních kategorií obcí. Jestliže pro období před rokem 1989 byly typické vyšší migrační přírůstky středně velkých měst (10–50 tis. obyvatel), v 90. letech byly migračně ziskové kategorie nejmenších obcí (do 5 tis. obyvatel), zatímco kategorie měst s více než 10 tis. obyvateli byly naopak migračně ztrátové. Uvedený obrat však neplatí univerzálně pro všechny skupiny migrantů [Čermák 1996; Bartoňová 1997]. Čermák tuto změnu migračních tendencí zdůvodňuje zejména situací na trhu s bydlením [Čermák 1997: 246], nicméně ani on nepodává pro toto zdůvodnění žádný spolehlivý empirický důkaz.

V zahraniční odborné literatuře lze najít poměrně velké množství empirických studií, které se věnují výhradně zkoumání vztahu mezi trhem práce a trhem bydlení z různých dílčích pohledů, i když počet odborných publikací komplexněji popisujících teoretická východiska k analýze vzájemných souvislostí mezi trhem bydlení a trhem práce (resp. migrací za prací a situací na trhu s bydlením) je spíše omezený [jak konstatuje i např. Gardner, Pierre, Oswald 2001]. Van Leuvensteijn a Köning [2004] uvádí, že v literatuře existují dva hlavní proudy, které se snaží empiricky analyzovat vztah mezi trhem bydlení a trhem práce. První z nich zkoumá tento vztah na makro-úrovni, druhý na mikro-úrovni. Převážná většina

⁴ Členění dle Čermáka [Čermák 2001].

studií obou proudů se věnuje zejména vlivu právního důvodu užívání bydlení na zaměstnanost a migraci.

Zřejmě nejčastěji zmiňovanou⁵ prací prvního proudu je Oswaldova studie [Oswald 1996]. Na základě jednoduché lineární regrese a korelací využívajících data o míře nezaměstnanosti a podílu vlastnického bydlení ve vybraných zemích OECD, regionech Velké Británie, Itálie, Francie, Švédska a státech USA (bez zahrnutí Aljašky a Havaje) došel Oswald k závěru, že současné rozdíly v podílu vlastnického bydlení mezi zeměmi vysvětlují do značné míry rozdíly v míře nezaměstnanosti těchto zemí. Vysokou míru nezaměstnanosti v těchto zemích proto připisuje sekulární změně, ke které došlo ve většině západoevropských zemí – nárůstu podílu vlastnického bydlení a poklesu podílu soukromého nájemního bydlení. Partridge a Rickman [1997] zkoumali determinanty rozdílů v míře nezaměstnanosti mezi jednotlivými státy USA. I při zapracování velkého počtu kontrolních proměnných zohledňujících demografické složení populace, tržní a institucionální efekty došli k podobnému závěru jako Oswald. Nickell [1998] analyzoval vztah mezi podílem vlastnického bydlení a mírou nezaměstnanosti na vzorku 20 zemí OECD za období 1989–1994. Podobně jako Oswald došel k závěru o statisticky významném pozitivním vztahu mezi podílem vlastnického bydlení a mírou nezaměstnanosti. Závěry studií zkoumající rozdíly v agregátní míře nezaměstnanosti mezi státy nebo regiony [Dietz, Haurin 2003; Partridge, Rickman 1997; Nickell 1998; Pehkonen 1999; Green, Hendershott 2001; Dohmen 2005; Oswald 1996] tak naznačují, že vysoký podíl vlastnického bydlení může být jednou z příčin vyšší míry nezaměstnanosti a větších regionálních rozdílů v míře nezaměstnanosti.

Studie mikro-úrovně vztahu mezi trhem práce a bydlení, které se věnuje i tato stať, důsledněji využívají koncept životní dráhy [Winter, Stone 1998; Kendig 1990; Mulder, Hooimeijer 1999] a vycházejí z individuálních dat o jednotlivých migrujících. Jejich závěry sice potvrzují nižší úroveň migrace jednotlivců / domácností ve vlastnickém sektoru bydlení v porovnání s jednotlivci / domácnostmi žijícími v jiných typech právního důvodu užívání bydlení, avšak tato nižší mobilita nemá dle výsledků většiny studií za následek, že by lidé žijící ve vlastním bydlení byli častěji nebo déle nezaměstnaní než lidé z bytů nájemních [Johnson, Salt, Wood 1975; Böheim, Tailor 1999, 2002; Millington 1994; Gardner, Pierre, Oswald 2001; Weinberg 1979; Ford, Burrows 2000; McGregor, Munro, Heafey, Simon 1992; Cameron, Muellbauer 1998; Strassmann 2001; Kan 2002; Blanchard, Katz 1992; Coulson, Fisher 2002; Helderma, Mulder, Van Ham 2004; Van Leuvensteijn, Parikh 2002].

Na základě studia řady empirických studií zkoumajících vliv podmínek bydlení na trh práce, zaměstnanost a migraci za prací i migraci obecně (podrobnější výklad závěrů studií je možné nalézt v [Lux et al. 2006a]) lze konstatovat, že podle převážné většiny studií na obou úrovních má právní důvod užívání byd-

⁵ Současné však také nejzpochybňovanější. Oswaldovi se jeho studii nepodařilo publikovat v žádném recenzovaném časopise, přesto ji většina ostatních autorů recenzovaných článků minimálně okrajově zmiňuje.

lení na trh práce, zaměstnanost a migraci statisticky významný vliv. Na makro-úrovni lze učinit závěr, že vyšší podíl (resp. přírůstek) vlastnického bydlení v daném státě či regionu je pozitivně korelován s vyšší mírou nezaměstnanosti (resp. vyšším přírůstkem nezaměstnanosti). Varieta přístupů a předmětů zkoumání na mikro-úrovni je široká a nepříliš ujasněná. Obecně však lze říci, že ve většině vyspělých evropských zemí (s výjimkou Velké Británie v 80. letech, kde se jednoznačně projevil negativní vliv „zamrzlého“ sektoru obecního nájemního bydlení s nízkým regulovaným nájemným, viz např. [Hughes, McCormick 1981, 1987; McCormick 1997]), se potvrzuje, že vlastníci bydlení jsou méně mobilní (méně migrují) než osoby s jiným právním důvodem užívání domu/bytu, zejména pak méně mobilní než nájemníci v bytech soukromých pronajímatelů. Současně však nelze konstatovat, že tato jejich nižší prostorová mobilita by byla spojena s vyšší pravděpodobností, že se stanou nezaměstnanými nebo že budou nové zaměstnání v případě nezaměstnanosti hledat déle než lidé žijící v nájmu.

Řada studií [Minford, Peel, Ashton 1987; Munch, Svarer 2002; Svarer, Rosholm, Munch 2005] se věnuje rovněž vlivu dotací na trhu bydlení na migraci za prací. Z nich prokazatelně vyplývá, že dotace v sektoru nájemního bydlení (zejména regulace nájemného) mají negativní dopad na prostorovou mobilitu nájemníků (Velká Británie, Dánsko) a mají za následek delší dobu nezaměstnanosti (úměrně míře regulace, případ Dánska). Rovněž státní zásahy v oblasti vlastnického bydlení (daň z převodu nemovitostí) nejsou hodnoceny příliš pozitivně, protože zvyšují agregátní transakční náklady stěhování a přispívají k nižší míře migrace pracovní síly.

2. Metodologie a datové zdroje

Pro účely testování vztahu mezi právním důvodem užívání bydlení a migrací za prací v českém prostředí byla zvolena kombinace kvantitativních i kvalitativních metodologických přístupů a bylo využito více datových zdrojů – konkrétně dat z šetření *Postoje k bydlení 2001*, dat z omnibusového šetření CVVM (2006) zahrnujícího specifické otázky týkající se migrace za prací, ale též výsledky skupinových diskusí provedených v Opavě a v Praze (2006).

Šetření *Postoje k bydlení 2001* bylo realizováno na přelomu června a července roku 2001. Šetření proběhlo formou standardního rozhovoru na vzorku 3 564 osob starších 18 let. Sběr dat zajistila ve všech velikostních kategoriích obcí agentura STEM. Výběr dotazovaných byl proveden metodou kvótního výběru, přičemž kvóty byly stanoveny tak, aby byla zajištěna reprezentativita odpovědí za celou Českou republiku. Kvótní znaky zahrnovaly pohlaví, věk, vzdělání, velikost místa bydliště a právní důvod užívání domu/bytu respondenta. Respondenti ve výzkumu uváděli také svou historii bydlení (dráhy bydlení v minulosti).

Šetření CVVM 2006 proběhlo v listopadu 2006 na vzorku 1 002 respondentů starších 15 let. Jednalo se o kvótní šetření, kde výběrovými (kvótními) znaky

byly pohlaví, věk, vzdělání respondenta a region (kraj) respondentova bydliště. Otázky dotýkající se migrace dotázaných za prací byly přiřazeny do pravidelného (omnibusového) šetření CVVM. V této souvislosti je vhodné uvést, že omnibusová šetření CVVM jsou prováděna na spíše malém vzorku české populace, právní důvod užívání bydlení není součástí zadaných kvót a možnosti proškolení tazatelů jsou v tomto případě velmi omezené.

Základní statistické metody použité pro zjištění závislosti mezi zamýšlenou migrací respondentů za prací (závislá proměnná) a podmínkami bydlení (zejména právním důvodem užívání bydlení) na datech ze zmíněných dvou šetření tvoří binární logistická a ordinální logistická regrese. Obě metody byly zvoleny s ohledem na charakter a nízký počet obměn závislé proměnné (zamýšlené migrace za prací, zjišťované pomocí kategorizované proměnné nabývající zpravidla čtyř hodnot).⁶

Skupinové diskuse (*focus groups*), uznávaná a zavedená metoda kvalitativního sociologického šetření, proběhly jednak mezi registrovanými uchazeči o zaměstnání (nezaměstnanými lidmi) ve městě charakteristickém vysokou mírou nezaměstnanosti a zároveň velmi nízkou mírou vystěhování za pracovními příležitostmi (v Opavě), a jednak mezi lidmi pracujícími, kteří se za prací přestěhovali do Prahy, tedy do města s největší nabídkou pracovních příležitostí, avšak také s nejméně finančně dostupným bydlením. V obou místech proběhly dvě skupinové diskuse, na každou z nich bylo pozváno 10 lidí, celkem se šetření zúčastnilo 39 respondentů. V Opavě byli respondenti pro skupinovou diskusi vybíráni za spolupráce s místním úřadem práce, v Praze byli vybráni metodou *snow-ballingu*.

3. Porovnání vnitřní migrace v ČR s vybranými zeměmi EU

Pro účel mezinárodního srovnání míry vnitřní migrace české populace je možné využít údajů Eurostatu a některých publikovaných komparativních studií [např. Huber 2004; Rees, Kupiszewski 1999; Bell 2003]. Ačkoliv jsou údaje o migraci sledovány v téměř každé zemi příslušným statistickým úřadem, naráží mezinárodní srovnání na řadu úskalí. Neexistuje totiž konsenzus, který by harmonizoval způsob měření. Při shromažďování dat pro mezinárodní srovnání se lze setkat s celou řadou problémů, které souvisí s definicí migrace, jejím měřením a sběrem dat.⁷ Spolehlivá mezinárodní komparace je tedy v současnosti nemožná; s ohledem na zaměření textu a pro doložení výše zmíněného tvrzení o nižší míře vnitřní migrace v ČR v porovnání s vyspělými zeměmi EU však považujeme za vhodné alespoň jedno orientační srovnání uvést.

⁶ Podrobnější výklad logistické i ordinální regrese najde čtenář např. v článku Řehákové [Řeháková 2000].

⁷ S ohledem na nedostatek prostoru nebudou na tomto místě konkrétní problémy mezinárodního srovnání míry migrace uváděny. Případné zájemce odkazujeme např. na práci Bella [Bell 2003], z českých autorů na článek Holé [Holá 2005].

V komparativních studiích jsou používány zejména dva typy ukazatelů migrace – tzv. *hrubá*⁸ a *čistá*⁹ míra migrace. V tabulce 1 jsou uvedeny hodnoty hrubé i čisté míry vnitřní migrace pro vybrané evropské země podle Hubera [Huber 2004], vycházejícího ponejvíce z migračních dat Eurostatu, a to pro roky 1992 a 1999 (aktuálnější informace nejsou k dispozici). Tabulka je doplněna o údaj informující o podílu vlastnického bydlení na celkovém bytovém fondu v dané zemi [Scanlon, Whitehead 2004; National Board of Housing... 2005]. Země jsou seřazeny sestupně podle výše hrubé míry vnitřní migrace. Je zřejmé, že hrubá míra vnitřní migrace byla nejvyšší v zemích s relativně nízkým zastoupením vlastnického bydlení (resp. vysokým zastoupením nájemního bydlení) jako Dánsko, Německo, Švédsko či Nizozemí; výjimku tvoří Velká Británie, i když ani v této zemi není zastoupení vlastnického bydlení tak vysoké. Česká republika byla s hrubou mírou vnitřní migrace ve výši 0,5 % na chvostu uvedených zemí (nižší hodnoty vykazovaly již pouze Slovinsko a Slovensko), a to přesto, že zastoupení vlastnického bydlení na celkovém bytovém fondu patří k nejnižším ze sledovaných zemí.

Specifické postavení Velké Británie zřetelně upozorňuje na skutečnost, že vztah mezi migrací a právním důvodem užívání bydlení není zcela přímočarý; faktorů, které významně ovlivňují rozsah migrace, je jistě mnohem více (např. tradičně vysoká migrace v anglosaských zemích vytvořila historicky takové migrační vzorce chování, které jsou v kontinentální Evropě neobvyklé). Nicméně,

⁸ Hrubá míra migrace je definována jako polovina podílu, kde v čitateli je součet přistěhovaných a vystěhovaných (tj. obrát migrace) za regiony (územní jednotky) a ve jmenovateli celkový počet obyvatel ve všech regionech. Ve formálním vyjádření:

$$GF = \frac{1}{2} \left[\frac{\sum_i (M_i + O_i)}{\sum_i POP_i} \right],$$

kde M_i (O_i) je počet migrantů přicházejících (odcházejících) do (z) regionu i a POP_i je počet obyvatel v regionu i . V odborné české literatuře je namísto pojmu hrubá míra migrace často uváděn též pojem intenzita relativního migračního obrátu.

⁹ Čistá míra migrace je definována jako polovina podílu, kde v čitateli je součet absolutních hodnot rozdílů počtů imigrantů do regionu a emigrantů z regionu (neboli migračních sald) a ve jmenovateli celkový počet obyvatel ve všech regionech. Ve formálním vyjádření:

$$NF = \frac{1}{2} \left[\frac{\sum_i |M_i + O_i|}{\sum_i POP_i} \right],$$

kde M_i (O_i) je počet migrantů přicházejících (odcházejících) do (z) regionu i a POP_i je počet obyvatel v regionu i . V odborné české literatuře je namísto pojmu čistá míra migrace často uváděn též pojem intenzita relativního migračního salda.

Tabulka 1. Hrubá a čistá míra migrace ve vybraných evropských zemích

	Hrubá míra migrace		Čistá míra migrace		Podíl ^{a)} čisté a hrubé migrace		Podíl vlastnického bydlení na celkovém bytovém fondu (%)
	1992	1999	1992	1999	1992	1999	2003
Dánsko	3,38	3,41	0,090	0,095	2,66	2,77	53
Velká Británie	2,70	n.a.	0,132	n.a.	4,88	n.a.	69 ^{d)}
Německo	1,88	n.a.	0,152	n.a.	8,09	n.a.	45 ^{e)}
Švédsko	1,63	1,87	0,095	0,182	5,83	9,75	61 ^{d)}
Nizozemí	1,63	1,69	0,079	0,063	4,85	3,75	55
Belgie	1,26	1,28	0,123	0,086	9,77	6,73	68 ^{e)}
Rakousko	n.a.	0,93	n.a.	0,054	n.a.	5,79	58
Itálie	0,54	n.a.	0,097	n.a.	17,94	n.a.	n.a.
Španělsko	0,53	0,76	0,043	0,099	8,12	12,96	82
Maďarsko	1,49	1,32	0,094	0,054	6,30	4,11	92
Rumunsko	n.a.	1,23	n.a.	0,013	n.a.	1,09	93
Estonsko	0,87	0,53	0,203	0,024	23,24	4,64	86
Česká republika	0,57	0,50	0,009	0,063	1,64	12,61	47 ^{d)}
Polsko ^{b)}	0,37	0,29	0,053	0,033	14,48	11,20	58
Slovinsko	n.a.	0,30	n.a.	0,021	n.a.	7,15	84
Slovensko ^{c)}	n.a.	0,22	n.a.	0,023	n.a.	10,25	74 ^{c)}

Poznámky: Migrace je sledována v Německu a ve Velké Británii pro regiony NUTS 1 (podle klasifikace Eurostatu), v Dánsku, Estonsku a Slovinsku pro regiony NUTS 3 a v ostatních zemích jsou data měřena pro regiony NUTS 2.

^{a)} Podíl čisté míry migrace k hrubé míře migrace. ^{b)} Data pro rok 1992 jsou nahrazena daty z roku 1990. ^{c)} Data pochází z roku 2000. ^{d)} Data z roku 2001. ^{e)} Data z roku 2002. n.a. – data nejsou dostupná.

Zdroj: Huber [2004, 397], Scanlon, Whitehead [2004], National Board of Housing... [2005], národní statistické úřady, vlastní výpočty.

jak ukázaly výše zmíněné empirické studie, také v případě Velké Británie platí, že nájemníci v bytech soukromých pronajímatelů jsou prostorově mobilnější než vlastníci bydlení.¹⁰

Podle údajů Českého statistického úřadu (ČSÚ)¹¹ činil celkový objem vnitřní migrace v ČR v roce 2004 (zahrnující stěhování mezi kraji – NUTS 3, bývalými

¹⁰ Postavení Maďarska v Huberově srovnání neodpovídá závěrům, k nimž došel Čermák [1999].

¹¹ Podle publikace ČSÚ „Pohyb obyvatelstva v ČR za rok 2004“ (tabulka H.11) a údajů poskytnutých ČSÚ.

okresy¹² v rámci krajů – NUTS 4, a mezi obcemi v rámci jednotlivých okresů) 216 831 stěhování.¹³ Z toho z kraje do kraje bylo realizováno 31,2 % stěhování, z okresu do okresu „uvnitř“ jednotlivých krajů 17,2 % stěhování a mezi obcemi s rozšířenou působností „uvnitř“ jednotlivých okresů 51,6 % stěhování. Z uvedeného se potvrzuje výše zmíněná uzavřenost migračních toků na úrovni jednotlivých okresů. ČSÚ sleduje u vnitřního stěhování počty vystěhovalých a přistěhovalých za kraje a okresy. Na základě znalosti počtu přistěhovalých a vystěhovalých za jednotlivé územní jednotky (NUTS 2, NUTS 3 a NUTS 4) byla vypočtena hrubá a čistá míra migrace v ČR¹⁴ v roce 2004. Uvažujeme-li vnitřní migraci na úrovni okresů (NUTS 4), pak hrubá míra migrace v roce 2004 činila 1,03 %, čistá míra migrace 0,124 %. Pokud bychom uvažovali pouze vnitřní migraci na úrovni NUTS 3 (kraje), pak hodnota hrubé míry migrace činila 0,66 % a hodnota čisté míry migrace 0,081 %. Hodnoty hrubé a čisté míry migrace pro NUTS 2 (oblasti), jež se zpravidla udávají v mezinárodních srovnáních, činily v roce 2004 0,60 % (hrubá míra migrace) a 0,08 % (čistá míra migrace). ČSÚ rozlišoval (do roku 2004 včetně) u vnitřní migrace i důvody¹⁵ stěhování, proto lze konstatovat, že z pracovních důvodů (důvody „změna pracoviště“ a „přiblížení k pracovišti“) bylo v roce 2004 realizováno celkem 11 168 stěhování, z toho 58,4 % bylo realizováno z kraje do kraje, 18,8 % z okresu do okresu „uvnitř“ jednotlivých krajů a 22,6 % stěhování mezi obcemi „uvnitř“ jednotlivých okresů ČR. Podíl stěhování z pracovních důvodů na celkovém objemu stěhování v ČR v roce 2004 činil dle těchto záznamů pouze 5,2 %.

¹² Dále bude s ohledem na snadnější orientaci čtenáře v textu používán pouze pojem okresy.

¹³ Demografická statistika ČR pokládá za vnitřní stěhování změnu trvalého bydliště přestěhováním z jedné obce do jiné obce v ČR nebo, v případě Prahy, přestěhováním z jednoho urbanistického obvodu do jiného. ČSÚ sleduje počet případů stěhování, nikoliv počet stěhujících se, tj. někteří se v průběhu sledovaného období mohli stěhovat dvakrát nebo vícekrát. Do roku 2004 získával ČSÚ data stěhování agregací statistických hlášení o stěhování zaslaných vykazující jednotkou (pro občany ČR byla vykazující jednotkou ohlašována pobyty v obci, do které se občan přistěhoval). Od roku 2005 přebírá ČSÚ údaje o stěhování obyvatelstva z informačního systému evidence obyvatelstva Ministerstva vnitra. Od roku 2005 proto například již nejsou k dispozici informace o důvodech stěhování (viz dále).

¹⁴ Při výpočtu hrubé i čisté míry stěhování byla zohledněna pouze stěhování mezi jednotlivými okresy ČR, vnitřní migrace uvnitř okresů ČR (mezi jednotlivými obcemi) nebyla zohledněna. Důvodem je skutečnost, že ČSÚ nezahrnuje do standardních výstupů s údaji o počtu přistěhovalých a vystěhovalých i stěhování mezi obcemi s rozšířenou působností uvnitř okresů.

¹⁵ Konkrétně jsou to následující důvody: změna pracoviště, přiblížení k pracovišti, učení a studium, zdravotní důvody, sňatek, rozvod, bytové důvody, následování rodinných příslušníků, jiné důvody. Spolehlivost uváděných důvodů stěhování je však i podle vyjádření pracovníků ČSÚ nízká, důvodem je jednak malá ochota stěhujících se uvádět důvody stěhování (z nejrůznějších příčin), jednak aktivita příslušných úředníků při evidenci stěhování (včetně důvodů stěhování).

Neoklasická ekonomická teorie¹⁶ zjednodušeně říká, že se lidé stěhují za prací nejvíce tam, kde mohou maximalizovat očekávaný budoucí užitek z takového stěhování, tj. zejména do okresů, kde je relativně vysoká průměrná mzda. Prostřednictvím jednoduché korelace jsme se pokusili ověřit, zda výše uvedené tvrzení platí i v ČR, tj. zda existuje pozitivní korelace mezi mírou přistěhování¹⁷ z pracovních důvodů a průměrnou mzdou zaměstnanců v okrese, a negativní korelace mezi mírou vystěhování¹⁸ z pracovních důvodů a průměrnou mzdou zaměstnanců v okrese. Zjišťována byla rovněž statistická závislost mezi podílem vlastnického bydlení a mírou vystěhování. Průměrná mzda zaměstnanců odpovídá průměrné měsíční mzdě za rok 2004 zjištěné ČSÚ podnikovou metodou.

Podářilo se prokázat, že míra vystěhování z pracovních důvodů je významně negativně korelována s výší průměrné mzdy zaměstnanců, a to i při zohlednění vlivu podílu vlastnického bydlení v okrese (hodnota parciálního korelačního koeficientu -0,549, hladina významnosti 0,000), tzn. čím vyšší průměrná mzda v okrese, tím nižší míra vystěhování. Míra přistěhování z pracovních důvodů je naopak významně pozitivně korelována s výší průměrné mzdy zaměstnanců, a to i při kontrole vlivu podílu vlastnického bydlení v okrese (hodnota parciálního korelačního koeficientu 0,386, hladina významnosti 0,001), tj. v průměru platí, že čím vyšší je průměrná mzda v okrese, tím vyšší je i míra přistěhování. Významná se ukázala být i závislost mezi mírou vystěhování z pracovních důvodů a podílem vlastnického bydlení v okrese při kontrole vlivu výše průměrné mzdy. Hodnota parciálního korelačního koeficientu v tomto případě byla záporná (činila -0,275, hladina významnosti 0,016), což značí, že čím je podíl vlastnického bydlení v okrese vyšší, tím statisticky významně nižší je v daném okrese míra vystěhování z pracovních důvodů (relativní počet vystěhovalých), a to i po kontrole vlivu diferenciací ve výši průměrné mzdy v okresech.

4. Analýza vztahu mezi právním důvodem užívání bydlení a zamýšlenou migrací české populace na základě výsledků kvantitativních a kvalitativních šetření

Součástí šetření *Postoje k bydlení 2001* byl dotaz, zdali by respondent, bez ohledu na jeho dnešní situaci (rok 2001), přimělo ke stěhování, kdyby byl nebo měl být v jeho současném bydlišti dlouhodobě bez zaměstnání (tj. otázka na zamýšlenou migraci za prací; plné znění otázky viz Příloha, otázka 1). Jednoduché frekvence odpovědí na otázku po jednání v případě, že by nastala určitá situace, která dnes

¹⁶ Podrobnější informace o přístupu neoklasické ekonomické teorie k vysvětlení migračních toků jsou k dispozici v [Millington 1994] nebo [Lux et al. 2006a].

¹⁷ Odpovídá výše uvedené definici hrubé migrace, kde v čitateli je počet přistěhovalých a zlomek se nenásobí jednou polovinou.

¹⁸ Odpovídá výše uvedené definici hrubé migrace, kde v čitateli je počet vystěhovalých a zlomek se nenásobí jednou polovinou.

Tabulka 2. Ochota ke stěhování v případě nezaměstnanosti podle právního důvodu užívání bytu/domu (řádková %)

Právní důvod užívání bytu/domu	stěhování			
	rozhodně ano	spíše ano	spíše ne	rozhodně ne
Vlastník, spoluvlastník RD	6,9	18,8	40,5	33,7
Vlastník, spoluvlastník bytu	13,6	29,6	40,4	16,4
Družstevník	10,2	34,0	37,9	17,9
Nájemník obecního bytu	14,9	40,1	36,1	8,9
Nájemník soukromého bytu	26,5	39,8	25,3	8,4
Člen domácnosti vlastníka nebo družstevníka	19,4	39,8	28,0	12,8
Člen domácnosti nájemníka	19,7	43,5	25,9	10,9

Zdroj: Postoje k bydlení v ČR 2001. N = 2,310, vybráni byli pouze ekonomicky aktivní respondenti, vynechány byly navíc kategorie jiného (přechodného) bydlení a nájemního bydlení ve služebním bytě z důvodu malého počtu respondentů.

není reálná, tedy postoje k jednání v hypotetickém případě, jsou nespolehlivé a mohou se mezi jednotlivými výzkumy výrazněji lišit. Odpověď je zpravidla ovlivněna délkou dotazníku (tedy únavou dotazovaného), obsahem dotazníku (náročností otázek), strukturou dotazníku (tj. kde je daná otázka v dotazníku zařazena, zdali na začátku nebo naopak na konci) i formou otázky (zdali je otázka pokládána samostatně nebo v baterii s jinými otázkami) – na variabilitu „frekvencí“ odpovědí na otázky týkající se zamýšlené migrace za prací poukazuje Lux et al. [2006b]. Na druhou stranu vnitřní závislosti, tedy významnost faktorů ovlivňujících kladnou či zápornou odpověď v případě zamýšlené migrace za prací, vykazují mezi výzkumy prokazatelnou stabilitu [Lux et al. 2006b]. Cílem této statě je věnovat se právě těmto faktorům, resp. zjistit čistý vliv právního důvodu užívání bydlení.

Odpovědi respondentů v základním třídění podle právního důvodu užívání bydlení jsou uvedeny v tabulce 2. Právní důvod užívání bydlení byl dotazován tak, že respondenti bez přímého titulu k obývané nemovitosti (vlastnického poměru, nájemní smlouvy) byli sledováni ve zvláštních kategoriích; jinými slovy, děti žijící v rodině vlastníka bydlení, které ovšem nemají samy vlastnický titul k užívanému bydlení, byly zařazeny do zvláštní kategorie „člen domácnosti vlastníka nebo družstevníka“; analogicky též v případě nájemního sektoru bydlení do kategorie „člen domácnosti nájemníka“. Z tabulky je zřejmé, že ochota stěhovat se za prací v případě nezaměstnanosti je mezi vlastníky bydlení (zejména pak vlastníky rodinných domů) podstatně nižší než mezi nájemníky bydlení (zejména pak nájemníky bytů se soukromým majitelem).

Tabulka 3. Logistický regresní model – ochota stěhovat se v případě dlouhodobé nezaměstnanosti (závislá dichotomická proměnná)

Vysvětlující proměnné	B	Exp (B)	Významnost
Je vlastníkem, spoluvlastníkem rodinného domu	-0,756	0,470	0,000
Věk respondenta	-0,036	0,964	0,000
Žijící v přechodných formách právního důvodu užívání bytu / domu	1,025	2,787	0,001
Pohlaví respondenta (muž – 1, žena – 2)	-0,397	0,672	0,000
Je ženatý / vdaná	-0,476	0,621	0,000
Je nájemníkem v soukromém nájemním bytě	0,689	1,991	0,008
Je nájemníkem v obecním bytě	0,338	1,402	0,025
Má vysokoškolské vzdělání	0,472	1,603	0,002
Bydlí ve Zlínském kraji	-0,447	0,640	0,039
Bydlí v Jihomoravském kraji	-0,453	0,636	0,005
Faktor dosažitelnosti	-0,131	1,140	0,006
Faktor kvality okolního prostředí	-0,140	1,150	0,005
Konstanta	2,214	9,149	0,000

Zdroj: Postoje k bydlení v ČR 2001. N = 2,310, vybráni byli pouze ekonomicky aktivní respondenti. Závislá proměnná nabírá hodnoty 1, pokud je respondent ochotný se přestěhovat, a 0, pokud ochotný se přestěhovat není.

Pro účel zjištění čistého vlivu právního důvodu užívání bydlení na ochotu stěhovat se za prací jsme použili metodu logistické regrese. Jelikož přibližně polovina ekonomicky aktivních respondentů byla ochotna se za prací stěhovat a polovina nikoliv (po vyloučení těch, kteří odpověděli, že neví), vhodným se ukázala být binární logistická regrese na dichotomické proměnné – závislou proměnnou byla ochota přestěhovat se v případě nezaměstnanosti (ve 2 kategoriích, sloučeny byly kategorie odpovědi „určitě ano“ a „spíše ano“ a kategorie „spíše ne“ a „určitě ne“). Výsledky binární logistické regrese zachycuje tabulka 3; jednotlivé proměnné jsou v tabulce seřazeny podle významnosti jejich vlivu na zamýšlenou migraci za prací v případě nezaměstnanosti.

Statisticky významnými vysvětlujícími proměnnými se staly, vedle různých typů právního důvodu užívání bydlení, též věk respondenta, pohlaví respondenta, faktor dosažitelnosti (měřící, pomocí faktorové analýzy, dosažitelnost místa zaměstnání, obchodů, lékařské péče, škol a kulturních zařízení), faktor kvality okolního prostředí, kde respondent bydlí (měřící, pomocí faktorové analýzy, kvalitu nejrozličnějších aspektů okolního prostředí), proměnná rodinného stavu (zdali je respondent(ka) ženatý / vdaná), proměnná vzdělání (zdali má ukončené vysokoškolské vzdělání) a regionální proměnné (zdali je z Jihomoravského nebo Zlínského kraje).

Tabulka 4. Logistický regresní model – ochota stěhovat se v případě dlouhodobé nezaměstnanosti (závislá dichotomická proměnná) pro respondenty žijící v nájemním bydlení

Vysvětlující proměnné	B	Exp (B)	Významnost
Věk respondenta	-0,036	0,965	0,001
Faktor dosažitelnosti	-0,361	1,435	0,006
Platí regulované nájemné	-0,595	0,551	0,009
Konstanta	2,194	9,975	0,000

Zdroj: Postoje k bydlení v ČR 2001. N = 339, vybráni byli pouze ekonomicky aktivní respondenti, vynechány byly navíc kategorie jiného (přechodného) bydlení a nájemního bydlení ve služebním bytě z důvodu malého počtu respondentů.

ského kraje). Výsledný model dosáhl Nagelkerke $R^2 = 0,212$ a správnosti predikce v 67,4 % případů (při *cut-off value* 0,5).

Pro respondenty mající právní titul v oblasti nájemního bydlení (nájemníci obecních, soukromých a služebních nájemních bytů, pouze 339 respondentů) se v případě použití binárního logistického modelu ukázal mít významný vliv i typ placeného nájemného (Nagelkerke $R^2 = 0,104$, 62,4 % predikcí bylo správných při hodnotě *cut-off value* 0,5). Výsledky ukazuje tabulka 4. Je tedy možné říci, že vliv právního důvodu užívání bydlení, stejně jako typ placeného nájemného, jsou významnými faktory ovlivňujícími rozhodování o stěhování v případě nezaměstnanosti, a to i po kontrole vlivu od jiných statisticky významných faktorů (v případě typu placeného nájemného byl ovšem pro konečný závěr zkoumaný vzorek velmi malý a hodnota koeficientu determinance příliš nízká).

Ačkoliv právní důvod užívání bydlení se ukázal být jedním z nejdůležitějších faktorů ovlivňujících zamýšlenou migraci za prací, model prezentovaný v tabulce 3 ponechal rozsáhlou varianci závislé proměnné jako nevysvětlenou. Důvodem byla zřejmě skutečnost, že migrační tendence ovlivňuje vedle „objektivních“ měřítek (věk, rodinný stav, typ bydlení) též množství subjektivních hodnotových postojů, referenčních vzorců chování, kulturních vzorců chování ve specifických kulturně či prostorově definovaných segmentech sociálního života nebo množství a vliv minulých zkušeností – ty ovšem nebyly daným výzkumem zaznamenávány. Skutečnost, že nevysvětlenou varianci tvoří podobné postojevé proměnné, indikovaly zejména závěry z kvalitativních skupinových diskusí. Skutečnost, že se účastníci skupinových diskusí v Praze odstěhovali za prací, kterou spíše považují za povinnost a jistou formu zabezpečení než za primární životní cíl, a stěhování navíc chápou spíše v negativním než v pozitivním smyslu, byla dána zejména následujícími faktory:¹⁹

¹⁹ Z důvodu omezeného prostoru pro tento článek nejsou uvedeny citace výpovědí jednotlivých respondentů. Ty je ovšem možné dohledat v Lux et al. [2006b].

- Ne vždy na přímý dotaz jasně vyjadřovanou, avšak při hlubší analýze diskuse zcela patrnou touhou po seberealizaci, mít kreativní práci, poznat nové, něco v životě dokázat, získat praxi, odborně růst, získat konkrétní práci či pozici, kterou si dotázaný vybral, a pevnou vůlí trvat na svém rozhodnutí. Tento faktor lze považovat za nejdůležitější.
- Silnou obavou z nezaměstnanosti. Nezaměstnanost pro respondenty znamenala bezmoc, strach, depresi, nejistotu, nedostatek peněz, existenční problémy, stres, ponížení, ztrátu sebevědomí (mnoho z nich s ní mělo vlastní zkušenost).
- Předcházejícím stěhováním do přechodného bydlení v rámci studia. Pokud se respondent již před svým prvním pracovním poměrem stěhoval do Prahy z důvodu studia, nebylo pro něj další stěhování až tak stresující.
- Touhou se osamostatnit, začít vlastní život, povětšinou neexistence bariéry v podobě vlastního bydlení v místě původního bydliště.
- U lidí středního nebo vyššího věku spojení více negativních životních událostí v jednom časovém okamžiku. Samotná ztráta zaměstnání nebo touha po lépe placeném nebo perspektivnějším zaměstnání by nebyla dostatečnou motivací.

Faktory, které dle výsledků kvalitativních šetření ovlivňují rozhodnutí člověka se za zaměstnáním v případě nezaměstnanosti naopak nestěhovat (skupinové diskuse mezi nezaměstnanými respondenty v Opavě), jsou zejména:

- Velký důraz dotázaných na jistotu, upřednostnění stávajících jistot (rodiny, stávajícího bydlení) před možnými výhodami z nového zaměstnání v neznámém prostředí; nedostatek sebevědomí, velmi silná averze vůči většímu riziku.
- Sociální vazby, povinnosti vůči dětem či rodičům, pocit odpovědnosti spíše směrem k širší rodině než k vlastní soběstačnosti.
- Převládající pesimismus, spíše kritický než aktivní postoj k problémům, hledání jiných důvodů (alibismus), kličkování, uvádění negativních zkušeností, svalování viny.
- Bydlení v rodinném domě či ve vlastním bytě, vysoký standard bydlení, zajištění bydlení byl životní projekt, který se nedá jen tak opustit.

Odpovědnost byla ve výpovědích nezaměstnaných lidí často chápána ve vztahu k širší rodině, příbuzným, nejbližším, nikoliv jako odpovědnost ve smyslu postavit se na vlastní nohy a vyběhnout z nezaměstnanosti. Člověka, který se snadno stěhuje, mimo to, že je mladý, bez závazků, svobodný a spíše mužského pohlaví, charakterizovali nezaměstnaní respondenti v Opavě jako: „slyší na peníze“, cílevědomý, sebevědomý, společenský, vítá dobrodružství, kariérista, přizpůsobivý, bez rodinného domu, nezávislý, ambiciózní, moderní (nelpí na tradicích), realista, racionalista, „co má dneska, to utratí“, hazardér, optimista, ale také jako bezstarostného, flegmatika, neodpovědného, „sobec, cokoli nechá, spadne mu to na hlavu a jde za lepším“. Chápání odpovědnosti (a naopak flegmatičnosti) tak

mezi oběma skupinami zdaleka nebylo konsenzuální. Určitou úlohu na neochotu se stěhovat za prací může mít dle výpovědí některých účastníků rozhovorů i možnost práce na černém trhu a past chudoby vytvořená štedrým sociálním systémem.

Zjištění z kvalitativních výzkumů tak posloužily při přípravě otázek připojených k omnibusovému šetření CVVM 2006; do šetření byly, například, zařazeny otázky zjišťující psychologický profil dotázaného (viz Příloha, baterie 1). Po zpracování odpovědí na danou baterii otázek pomocí faktorové analýzy byly identifikovány následující latentní typy psychologie respondenta:

- *Faktor konzervativně-liberálního psychologického typu* (spojující, v jednom svém extrému, postoje oceňující pořádek s explicitními konzervativními životními postoji, se sebehodnocením jako „stojí nohama pevně na zemi“ a „udržuje získanou životní rovnováhu“);
- *Faktor inovace a kreativity* (spojující, v jednom svém extrému, touhu žít „naplno“ s touhou vyniknout, mít zajímavou kreativní práci, držet krok s technologickým pokrokem a stále hledat nové);
- *Faktor odevzdanosti* (spojující, v jednom svém extrému, postoje „neřeší budoucnost“ a „dělá jen, co musí“).

Faktorová analýza vysvětlila celkem 61 % variance, přičemž nejsilnějším (32 % variance) byl faktor inovace a kreativity a druhým nejsilnějším (19 % variance) byl faktor konzervativně-liberálního psychologického typu.

V rámci šetření CVVM 2006 byli respondenti tázáni, zdali by je přimělo ke stěhování na dlouhou vzdálenost (specifikovanou jako 300 km od současného bydliště), pokud by jejich domácnost byla vystavena tíživé finanční situaci z důvodu ztráty jejich zaměstnání nebo ztráty zaměstnání jejich partnera a ve vzdálené obci by se vhodné zaměstnání pro ně či partnera našlo; přibližně 40 % respondentů vyjádřilo ochotu se v takové situaci přestěhovat – statisticky významně méně lidé vlastníci/spoluvlastníci rodinný dům, více lidé žijící v bytových domech na sídlišti a na venkově, více lidé z měst než z venkova a více lidé svobodní a lidé nízkého věku (což potvrzuje, s výjimkou vlivu faktoru vzdělání, zjištění z výzkumu *Postoje k bydlení 2001*).

Vedle těchto „objektivních“ faktorů se ovšem rovněž ukázalo, že stěhovat se za prací v tomto případě chtějí statisticky významně více lidé obecně flexibilní v pracovních záležitostech (zjišťovanou otázkou, zdali by respondent přijal nejisté zaměstnání „na zkoušku“ – viz otázka 2 v Příloze), se zkušeností migrace z dětství (zjišťovanou počtem stěhování respondenta s rodiči v dětství – viz otázka 3 v Příloze), nespokojení se svým bydlením (viz otázka 4 v Příloze), zařazení na kontinuu *faktoru inovace a kreativity* jako lidé oceňující inovaci a kreativní práci (zejména pak charakterističtí snahou vyniknout, mít zajímavou kreativní práci, držet krok s technologickým pokrokem a stále hledat nové), zařazení na kontinuu *faktoru konzervativně-liberálního psychologického typu* jako lidé liberální a lidé chápající odpovědnost spíše jako vlastní soběstačnost než lidé chápající odpovědnost spíše jako zabezpečení potřeb širší rodiny (viz otázka 5 v Příloze).

Tabulka 5. Logistický regresní model – ochota stěhovat se v případě finanční nouze z důvodu nezaměstnanosti na dlouhou vzdálenost (závislá dichotomická proměnná)

Vysvětlující proměnné	B	Významnost
Spokojenost s bydlením		0,000
kategorie rozhodně ano	-2,270	0,000
kategorie spíše ano	-0,852	0,053
kategorie spíše ne	-0,224	0,646
Faktor konzervativně-liberálního psychologického typu	0,438	0,001
Obecná flexibilita v pracovních záležitostech		0,003
kategorie „určitě by nabídky využil“	1,062	0,061
kategorie „spíše by nabídky využil“	1,497	0,000
kategorie „spíše by nabídky nevyužil“	0,802	0,051
kategorie „určitě by nabídky nevyužil“	0,706	0,140
Důležité je dělat zajímavou duševní činnost, být kreativní, poznávat nové		0,019
kategorie „určitě ano“	1,614	0,008
kategorie „spíše ano“	0,746	0,171
kategorie „spíše ne“	0,770	0,171

Zdroj: CVVM 2006. N = 623, vybráni byli pouze ekonomicky aktivní respondenti.

Jako referenční byly vynechány kategorie „rozhodně ne“ u spokojenosti s bydlením, „o takové nabídce by ani neuvažoval“ u obecné flexibility v pracovních záležitostech a „určitě ne“ u důležitosti zajímavé duševní činnosti, být kreativní, poznávat nové.

Pro účel komplexního testování významnosti vlivů byla, v prvním kroku, opět využita metoda binární logistické regrese. Výsledky testování za použití „objektivních“ faktorů (tj. bez postojových proměnných) byly velmi slabé: model vysvětlil pouze 10,8 % variance závislé dichotomizované proměnné (Nagelkerke R^2) a 61 % predikcí bylo správných. Jako statisticky významné se ukázaly v tomto případě být pouze dvě proměnné: binární proměnná udávající, zda respondent je nebo není vlastníkem či spoluvlastníkem rodinného domu, a binární proměnná indikující nejvyšší dosažené vzdělání respondenta na úrovni „vyučený“ (obě záporně ovlivňující ochotu se za práci stěhovat). V okamžiku, kdy byly do modelu zahrnuty i „postojové“ proměnné, model vykazoval podstatně lepší výsledky (tabulka 5): vysvětlil více než 33 % variance závislé proměnné (Nagelkerke R^2) a více než 71 % predikcí bylo správných. V tomto případě však již nebyla významná žádná z „objektivních“ nezávislých proměnných (tedy ani právní důvod užívání bydlení) a nejvlivnějším postojovým faktorem se stala spokojenost s bydlením. Významnými byly též psychologický typ respondenta (spíše

Tabulka 6. Ordinální regresní model (*link function logit*) – ochota stěhovat se v případě finanční nouze z důvodu nezaměstnanosti na dlouhou vzdálenost (závislá proměnná kategorizovaná)

Vysvětlující proměnné	Odhad parametru	Wald	Významnost
Spokojenost s bydlením			
kategorie určitě ano	-2,619	33,981	0,000
kategorie spíše ano	-1,251	8,343	0,004
kategorie spíše ne	-0,494	1,138	0,286
Obecná flexibilita v pracovních záležitostech			
kategorie „určitě by nabídky využil“	1,908	14,071	0,000
kategorie „spíše by nabídky využil“	1,408	19,565	0,000
kategorie „spíše by nabídky nevyužil“	0,990	10,662	0,001
kategorie „určitě by nabídky nevyužil“	0,545	2,293	0,130
Faktor konzervativně-liberálního psychologického typu – kateg.			
kategorie „velmi konzervativní“	-1,232	13,849	0,000
kategorie „spíše konzervativní“	-0,629	3,941	0,047
kategorie „ani konzervativní, ani liberální“	-0,312	1,116	0,291
kategorie „spíše liberální“	-0,159	0,279	0,598
Spokojenost s dosavadním zaměstnáním			
kategorie „velmi spokojen“	1,569	6,272	0,012
kategorie „spíše spokojen“	1,104	3,797	0,051
kategorie „spíše nespokojen“	0,922	2,389	0,122
Důležitost úspěchu v profesní kariéře			
kategorie „je to to nejdůležitější“	1,747	5,151	0,023
kategorie „je to vedle jiných hodnot to nejdůležitější“	1,068	3,508	0,061
kategorie „je to důležité, ale jiné hodnoty jsou důležitější“	0,850	2,486	0,115
kategorie „je to spíše nedůležité“	0,928	2,788	0,095
Důležité je dělat zajímavou duševní činnost, být kreativní, poznávat nové			
kategorie „určitě ano“	0,857	3,265	0,071
kategorie „spíše ano“	0,089	0,047	0,828
kategorie „spíše ne“	0,402	0,936	0,333
Bydlí ve starší bytové zástavbě	0,584	4,823	0,028

Zdroj: CVVM 2006. N = 623, vybráni byli pouze ekonomicky aktivní respondenti. Referenční byla vždy poslední kategorie závislých i nezávislé proměnné.

liberální postoje), flexibilita v pracovních záležitostech a také skutečnost, zdali respondent chce vykonávat zajímavou kreativní práci, či nikoliv.

Z údajů v tabulce 5 vyplývá, že šance, že by se respondent v případě nezaměstnanosti přestěhoval za pracovní nabídkou do vzdálené obce, je zhruba desetkrát menší pro respondenty, kteří uvedli, že by ve svém stávající bydlení rozhodně chtěli strávit zbytek svého života, v porovnání s respondenty, kteří naopak uvedli, že by ve svém stávajícím bydlení rozhodně nechtěli strávit zbytek svého života.

Výsledky binární logistické regrese byly tentokrát ověřeny i prostřednictvím ordinální logistické regrese (tabulka 6). Bylo možné zamítnout hypotézu o větší vhodnosti modelu bez nezávislých proměnných (parametry jsou rovny nule), protože dosažená hladina významnosti byla 0,000; test dobré shody Pearsonův chí-kvadrát a odchylka chí-kvadrát poukazují na shodu dat a modelu, ačkoliv dosažená hladina významnosti Pearsonova chí-kvadrát testu dosahuje hraničních 0,056 (hladina významnosti odchylky chí-kvadrát činila 1,000); Pseudo R^2 Coxe a Snella, Nagelkerka a McFaddena jsou po řadě 0,334, 0,360 a 0,154, tedy hodnota Nagelkerke R^2 (36 %) je v tomto případě dokonce vyšší než v případě binární logistické regrese. V případě použití ordinální logistické regrese se jako významná ukázala též důležitost úspěchu v profesní kariéře a spokojenost s dosavadním zaměstnáním.

Z tabulky 6 vyplývá, že šance, že by se respondent v případě nezaměstnanosti určitě přestěhoval za pracovní nabídkou do vzdálené obce, je zhruba čtrnáctkrát menší pro respondenty, kteří uvedli, že by ve svém stávající bydlení rozhodně chtěli strávit zbytek svého života, v porovnání s respondenty, kteří naopak uvedli, že by ve svém stávajícím bydlení rozhodně nechtěli strávit zbytek svého života. Obdobně, šance, že by se respondent v případě nezaměstnanosti určitě přestěhoval za pracovní nabídkou do vzdálené obce, je 6,7krát vyšší u lidí, kteří jsou obecně flexibilnější v pracovních záležitostech (odpověď „určitě by nabídky využil“) v porovnání s lidmi, kteří nejsou flexibilní na trhu práce (odpověď „o takové nabídce bych ani neuvažoval“); obdobně je 5,7krát vyšší u respondentů, kteří přikládají velkou důležitost úspěchu v profesní kariéře (odpověď „je to to nejdůležitější“) v porovnání s těmi, pro něž je úspěch v profesní kariéře v porovnání s jinými životními hodnotami zcela nedůležitý.

Co do významnosti jsou nejsilnější postoje respondentů jak k bydlení (spokojenost s bydlením), tak k práci (zejména pak flexibilita v pracovních záležitostech); významná je též obecná psychologická typologie respondenta na kontinuu obecných liberálních a konzervativních postojů. Přirozeně, tyto postoje jsou do velké míry ovlivňovány „objektivními“ charakteristikami respondenta, jeho věkem, rodinným stavem, kvalitou jeho bydlení a jinými. Vliv těchto charakteristik však není přímočarý a analýza toho, co se za těmito rozmanitými postoji skrývá (komplexní strukturní model), je i z důvodu nedostupnosti potřebných dodatečných dat nad rámec této statě. Výsledná struktura robustních regresních modelů na datech CVVM 2006 ukazuje, že spokojenost s bydlením představuje

hlavní faktor ovlivňující zamýšlenou migraci za prací na dlouhou vzdálenost. Komplexní analýza spokojenosti s bydlením, tedy odhad vlivu hlavních faktorů, které ji ovlivňují, byla provedena již v Lux [2005]; vedle velikosti bytu, jako hlavního faktoru, byly významnými též kvalita bytu, kvalita okolního prostředí a, co je pro účel této studie důležité, právní důvod užívání bytu/domu. Se svým bydlením jsou významně více spokojeni vlastníci bydlení, zejména pak vlastníci rodinných domů.

Závěry a diskuse

Z mezinárodního srovnání (s využitím dat Eurostatu) vyplynulo, že Česká republika v míře (rozsahu) vnitřní migrace výrazně zaostává za ostatními vyspělými zeměmi Evropské unie. Je ovšem nutné opět zdůraznit, že z mnohých metodologických důvodů je spolehlivé mezinárodní srovnání v současnosti nemožné. Měření migrace v českém prostředí též opomíjí rozsáhlou migraci, často zpravidla právě za pracovními příležitostmi, u té skupiny lidí, která si nemění místo svého trvalého bydliště.²⁰

Podarilo se potvrdit statistickou významnost vlivu právního důvodu užívání bydlení (též významnost vlivu typu placeného nájemného) na zamýšlenou migraci za prací v případě nezaměstnanosti, a to i při kontrole vlivu vybraných ostatních evidovaných faktorů. Znamená to, že v případě nezaměstnanosti jsou ochotni se významně více stěhovat lidé žijící v přechodných formách právního důvodu užívání bydlení, lidé žijící v soukromých i obecních nájemních bytech; naopak významně méně jsou ochotni se za dané situace přestěhovat lidé vlastníci/spoluvlastníci rodinný dům. Prokázalo se rovněž (na datech z šetření CVVM 2006), že významnost vlivu „objektivních“ faktorů (jako jsou věk, vzdělání, rodinný stav, velikost místa bydliště, pohlaví, ale také právní důvod užívání bydlení nebo typ zástavby bydliště dotázaného) byla zcela převážena významností vlivu „postojových“ faktorů – zejména pak významností vlivu spokojenosti dotázaného s bydlením (jednoznačně nejdůležitější faktor), míry flexibility dotázaného v pracovních záležitostech obecně, psychologické typologie dotázaného na kontinuu konzervativně-liberální orientace, spokojenosti dotázaného s dosavadním zaměstnáním, vnímání důležitosti úspěchu v profesní kariéře a skutečnosti, do jaké míry je pro dotázaného důležité dělat zajímavou duševní činnost, být kreativní a poznávat nové. Skutečnost, že nejvýznamnějším faktorem ovlivňujícím zamýšlenou migraci lidí za prací se, při kontrole ostatních významných vlivů, stala i v případě modelu s vysokým koeficientem determinance spokojenost dotázaného s bydlením, která je sama významně ovlivněna právním důvodem

²⁰ Kromě toho je spojeno s dalšími metodologickými problémy – např. není zaznamenávána ta část migrace (stěhování), která není spojena se změnou administrativní obce (s výjimkou Prahy, kde je podchyceno i stěhování mezi urbanistickými obvody), nejsou spolehlivě zjišťovány důvody stěhování apod.

užívání bydlení a typem zástavby bydliště dotázaného, je spolehlivým potvrzením faktu, že podmínky bydlení (zejména pak vlastnictví rodinného domu) mají statisticky velmi významný vliv na migraci lidí za pracovními příležitostmi i v českém prostředí.

Kvalitativní výzkumy potvrdily mimo jiné skutečnost, že životní styl a psychologická dispozice člověka hrají, vedle faktorů jako věk, právní důvod užívání bydlení, vzdělání či fáze životního cyklu, při zamýšlené ochotě stěhovat se za pracovními příležitostmi velký význam. Mezi skupinou těch, kteří jsou ochotni se za prací stěhovat, a těch, kteří nejsou, existuje podstatný rozdíl v chápání osobní zodpovědnosti (zodpovědnost vůči vlastnímu životu a vlastní seberealizaci oproti zodpovědnosti vůči širší rodině), v míře odvahy a sebevědomí vyjít vstříc neznámému prostředí (ochota podstoupit určité riziko oproti upřednostnění existujících jistot, zejména jistot bydlení), v pohledu na svět a životní příležitosti (spíše pozitivní pohled snažící se řešit problémy oproti spíše negativnímu, kritickému pohledu snažícímu se spíše hledat důvody, proč problémy řešit nelze) a zejména pak v přístupu k vlastní profesní kariéře (lidé ochotní se stěhovat se chtějí profesně zdokonalit, růst, poznat nové, mít zajímavou kreativní práci, dosáhnout určitých profesních úspěchů). Vedle toho má zřejmě podstatný vliv i možnost uplatnění člověka na černém pracovním trhu a past chudoby (příliš štedrý sociální systém uzavírá mnoho nezaměstnaných lidí do pasti chudoby, jelikož potenciální příjmy ze zaměstnání prudce sníží výši sociálních dávek). U sezdaných lidí středního nebo vyššího věku, o to více v rodinách s dětmi, se pro rozhodnutí přestěhovat se v případě nezaměstnanosti zpravidla musí stát hned několik životních událostí, motivací, najednou (rozvod, smrt partnera, dospělost dětí, možnost levného bydlení v místě nového zaměstnání).

Hlavním výsledkem provedených analýz bylo zejména potvrzení, že vlastnictví bydlení, a zejména pak vlastnictví rodinného domu, vede i v českém prostředí ke snížení zamýšlené migrace za prací v případě nezaměstnanosti. Jedním z důvodů je také skutečnost, že vlastníci bydlení, resp. zejména vlastníci rodinných domů, jsou se svým bydlením spokojeni více než nájemníci. Jak překvapivě ukázalo zde nezmíněné doplňkové šetření CVVM v roce 2005 [viz Lux et al. 2006b], důvodem úzké vazby k dosavadnímu bydlišti není rozhodně jen důležitost osobního kontaktu s příbuznými a přáteli, rozsah těchto sociálních sítí (daný počtem příbuzných a přátel v bezprostředním okolí) a přímá či nepřímá účast na občanské společnosti v místě bydliště. Naopak je velmi pravděpodobné, že tato silná vazba k místu dosavadního bydlení se vytváří i v případě existence malých sociálních sítí, slabých kontaktů s příbuznými a při neúčasti na místním společenském životě.

Nemalý vliv na migraci za prací má jistě též regulace nájemného. Ačkoliv z důvodu malého vzorku dotázaných nelze v případě typu placeného nájemného učinit jednoznačný závěr na základě výsledků empirických šetření, vzhledem k níže uvedenému příkladu je velmi nepravděpodobné, že by vliv regulace nájemného byl nevýznamný. Vezměme jako příklad rodinu tvořenou dvěma

dospělými (tj. úplnou rodinu) a dvěma dětmi ve věku 7 a 14 let. Předpokládejme, že ani jeden z rodičů nepracuje a ani jeden již nemá nárok na podporu v nezaměstnanosti (z důvodu uplynutí podpůrné doby). Příjem rodiny je tedy tvořen výhradně příjmy ze systému sociálního zabezpečení, tj. dávek státní sociální podpory (SSP) a sociální péče. Rovněž předpokládejme, že dávky sociální péče této rodině dorovnávají pouze příjem do výše životního minima (dle stavu v roce 2006). Čistý příjem této rodiny z dávek SSP a sociální péče by tedy odpovídal částce životního minima (ŽM), tj. 12 320 Kč. Současně předpokládejme, že rodina platí regulovaný nájem ve výši 2000 Kč, po odečtení výše nájemného jí tedy zůstane částka 10 320 Kč na ostatní rodinné výdaje. Pokud se však ekonomicko-aktivní členové takové rodiny rozhodnout situaci řešit a odstěhovat se do místa s větší zaměstnaností, kde ovšem nemohou získat byt s regulovaným nájemným, a pokud na nájemném v místě nového bydliště zaplatí jen takovou částku, která odpovídá výši tržního nájemného za daný byt i v místě jejich původního bydliště, tedy dejme tomu „jen“ 10 000 Kč, pak teprve celkový hrubý pracovní měsíční příjem ve výši okolo 22 000 Kč (za předpokladu, že by uplatnili nárok na společné zdanění manželů) zajistí rodině stejný čistý příjem (včetně dávek SSP, na které by v této situaci měla nárok), jako měla v původním bydlišti. Za stejnou výši čistého příjmu má však taková rodina mnohem méně času na výchovu dětí nebo volnočasové aktivity, takže požadovaný hrubý pracovní příjem motivující pro přestěhování by v takovém případě nutně převyšoval 25 000 Kč, ne-li 30 000 Kč. Důsledek upadnutí do „pasti sociálního systému“ a „pasti regulace nájemného“ na pracovní migraci tak může být enormní.

V oblasti podmínek bydlení by významnou bariérou migrace mohly být také rostoucí regionální nerovnosti v cenách bydlení a potažmo finanční dostupnosti bydlení. Jelikož se tato stať věnovala přednostně vlivu právního důvodu užívání bydlení na migraci za prací, nebyl v ní kladen takový důraz na vývoj finanční dostupnosti bydlení. Regionální nerovnosti se týkají přirozeně pouze vlastnického, družstevního nebo tržního nájemního bydlení; nikoliv chráněného nájemního bydlení za regulované nájemné. Z provedených kvalitativních i kvantitativních šetření se ukazuje, že vliv této bariéry je spíše hypotetický než skutečný – za prací se stěhují zejména mladí lidé vystavení právě působení všech tržních nerovností a zejména lidé z regionů s nízkými tržními cenami bydlení do regionů s vysokými tržními cenami bydlení. Lux et al. [2006b] ukazuje, že na finanční nedostupnost bydlení v místě případného nového zaměstnání poukazují často lidé, kteří by se ani při velkorysé nabídce získání obecního bytu s nízkým nájemným stejně do místa nového zaměstnání nepřestěhovali. Podrobnější zkoumání vlivu této bariéry však ponechávají autoři na další práci v této oblasti.

MARTIN LUX vystudoval ekonomii na Fakultě mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické a sociologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Od roku 1998 pracuje jako vědecký pracovník v oddělení ekonomické sociologie Sociologického ústavu AV ČR, od roku 2000 vede tým socioekonomie bydlení. Zaměřuje se zejména na problematiku bytové politiky, sociálního bydlení, ekonometrických modelů trhu s nemovitostmi, cenových indexů pro bydlení, mezinárodní komparaci podmínek bydlení a bytové politiky. Je členem European Network for Housing Research, konzultantem Ekonomické komise pro Evropu OSN, Ministerstva pro místní rozvoj a dalších institucí, koordinátorem mezinárodních projektů ve výzkumu bydlení. Za svou vědeckou práci byl oceněn rakouskou cenou Erharda Buska a cenou Akademie věd ČR pro mladé vědecké pracovníky.

PETR SUNEKA vystudoval ekonomii na Fakultě financí a účetnictví Vysoké školy ekonomické. Od roku 2000 působí v Sociologickém ústavu AV ČR v týmu socioekonomie bydlení, kde se věnuje zejména sociálním a ekonomickým aspektům problematiky bydlení. Podílel se mimo jiné na simulacích příspěvku na bydlení, deregulace nájemného, aplikace vybraných nástrojů bytové politiky a hodnocení těchto nástrojů. Byl řešitelem několika národních i mezinárodních grantových projektů.

Literatura

- Bartoňová, D. 1997. „Demografické aspekty vnitřní a zahraniční migrace v České republice v 90. letech.“ *Demografie* 39 (4): 248–256.
- Bell, M. 2003. „Comparing Internal Migration between Countries: Measures, Data Sources and Result.“ *Discussion Paper Queensland Centre for Population Research* 2003/02. Queensland: The University of Queensland.
- Blanchard, O. J., L. F. Katz. 1992. „Regional Evolutions.“ *Brookings Papers on Economic Activity* (1): 1–75.
- Böheim, R., M. Taylor. 1999. „Residential mobility, housing tenure and the labour market in Britain.“ *Institute for Labour Research discussion paper* 99/35. Colchester: University of Essex.
- Böheim, R., M. Taylor. 2002. „Tied Down or Room to Move? Investigating the Relationships between Housing Tenure, Employment Status and Residential Mobility in Britain.“ *Scottish Journal of Political Economy* 49 (4): 369–392.
- Brunet, C., J. Lesueur. 2003. „Do homeowners stay unemployed longer? A French microeconomic study.“ *Working Paper Centre National de la Recherche Scientifique* 03-07. Écully: Université Lyon.
- Cameron, G., J. Muellbauer. 1998. „The Housing Market and Regional Commuting and Migration Choices.“ *CEPR Discussion Papers* 1945. Oxford: Nuffield College.
- Cannari, L., F. Nucci, P. Sestito. 2000. „Geographic labour mobility and the cost of housing: evidence from Italy.“ *Applied Economics* 32: 1899–1906.
- Case, K., R. Schiller. 1989. „The efficiency of the market for single family homes.“ *American Economic Review* 79: 125–137.
- Coulson, N. E., L. M. Fisher. 2002. „Tenure Choice and Labour Market Outcomes.“ *Housing Studies* 17 (1): 35–49.
- Courgeau, D. 1973. „Migrations et découpages du territoire.“ *Population* 28 (3): 511–537.

- Čermák, Z. 1996. „Transformační procesy a migrační vývoj v České republice.“ Pp. 179–197 in M. Hampl et al. *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta.
- Čermák, Z. 1997. „Geografické aspekty vnitřní migrace v České republice.“ *Demografie* 39 (4): 242–248.
- Čermák, Z. 1999. „Distinctive features of migration in the Czech Republic as part of the transformation of Central European countries.“ Pp. 209–222 in M. Hampl (ed.). *Geography of Societal Transformation in the Czech Republic*. Praha: DemoArt.
- Čermák, Z. 2001. *Geografická organizace migračních procesů: obecné tendence a specifika České republiky*. Habilitační spis. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta.
- ČSÚ. 2004a. „Stav a pohyb obyvatelstva v České republice v roce 2004.“ [on-line] Praha: Český statistický úřad [cit. 14. 5. 2007]. Přístupné z: <http://www.czso.cz/csu/2004edicniplan.nsf/publ/4001-04-v_roce_2004>.
- ČSÚ. 2004b. „Demografická ročenka České republiky za rok 2004.“ [on-line] Praha: Český statistický úřad [cit. 14. 5. 2007]. Přístupné z: <http://www.czso.cz/csu/2005edicniplan.nsf/publ/4019-05-za_rok_2004>.
- ČSÚ. 2005. „Vnitřní stěhování v ČR 1991 až 2004.“ [on-line] Praha: Český statistický úřad [cit. 14. 5. 2007]. Přístupné z: <<http://www.czso.cz/csu/2005edicniplan.nsf/p/4029-05>>.
- Dietz, R., D. Haurin. 2003. „The social and private micro-level consequences of homeownership.“ *Journal of Urban Economics* 54: 401–450.
- Dohmen, T. 2005. „Housing, mobility and unemployment.“ *Regional Science and Urban Economics* 35: 305–325.
- European Parliament. 2000. „Lisabonská strategie 2000.“ [on-line] Lisabon European Council 23 and 24 March 2000, Presidency Conclusions [cit. 14. 5. 2007]. Brusel: European Parliament. Přístupné z: <http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm>.
- Ford, J., R. Burrows. 2000. „Labour Market Influences on Attitudes to Home Ownership in Britain: An Analysis of British Social Attitudes Survey Data.“ *Discussion Paper Centre for Housing Policy*. York: The University of York.
- Gardner, J., G. Pierre, A. J. Oswald. 2001. „Moving for Job Reasons.“ *Working Paper Department of Economics, University of Warwick*. Warwick: University of Warwick.
- Green, R., P. Hendershott. 2001. „Home Ownership and Unemployment in the U.S.“ *Urban Studies* 38: 1509–1520.
- Hampl, M. (ed.). 1999. *Geography of Societal Transformation in the Czech Republic*. Praha: DemoArt.
- Helderman, A. C., C. H. Mulder, M. Van Ham. 2004. „The Changing Effect of Home Ownership on Residential Mobility in the Netherlands, 1980–98.“ *Housing Studies* 19 (4): 601–616.
- Henley, A. 1998. „Residential mobility, housing equity and the labour market.“ *The Economic Journal* 108: 414–427.
- Holá, B. 2005. „Srovnatelnost statistiky zahraniční migrace.“ *Demografie* 47: 177–187.
- Huber, P. 2004. „Inter-regional Mobility in the Accession Countries: A Comparison to EU15-Member States.“ *Journal of Labour Market Research* 37: 393–408.
- Hughes, G., B. McCormick. 1981. „Do Council Housing Policies Reduce Migration Between Regions?“ *The Economic Journal* 91 (364): 919–937.
- Hughes, G., B. McCormick. 1987. „Housing markets, unemployment and labour market flexibility in the UK.“ *European Economic Review* 31: 615–645.
- Chan, S. 2001. „Spatial Lock-in: Do Falling House Prices Constrain Residential Mobility?“ *Journal of Urban Economics* 49: 567–586.

- Johnson, J. H., J. Salt, P. A. Wood. 1975. *Housing and the Migration of Labour in England and Wales*. Farnborough: Saxon House.
- Kan, K. 2002. „Residential mobility with job location uncertainty.“ *Journal of Urban Economics* 52: 501–523.
- Kendig, H. 1990. „A Life Course Perspective on Housing Attainment.“ Pp. 133–156 in D. Myers (ed.). *Housing Demography*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Kühnl, K. 1978. „Selected Aspect of Migration Motivation in the Czech Socialist Republic.“ *Acta Universitatis Carolinae – Geographica* 13 (1): 3–11.
- Kühnl, K. 1986. „Regional differentiation of the age – specific migration in the Czech Socialist Republic.“ *Acta Universitatis Carolinae – Geographica* 21 (1): 3–28.
- Lux et al. 2003. *Standardy bydlení 2002/03: Finanční dostupnost a postoje občanů*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Lux et al. 2004. *Standardy bydlení 2003/2004: Bytová politika v ČR – efektivněji a cíleněji*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Lux, M. 2005. „O spokojenosti českých občanů s užívaným bydlením.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 41 (2): 227–252.
- Lux, M. et al. 2006a. *Analýza opatření bytové politiky směřujících k podpoře flexibility práce v ČR. I. díl – teoretický úvod*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Lux, M. et al. 2006b. *Analýza opatření bytové politiky směřujících k podpoře flexibility práce v ČR. 2. díl – výsledky empirických šetření*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Lux, M., P. Burdová. 2000. *Výdaje na bydlení, sociální bydlení a napětí na trhu s bydlením (mezinárodní komparace a polistopadový vývoj v ČR)*. Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky 2/2000. Praha: Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových.
- McCormick, B. 1997. „Regional unemployment and labour mobility in the UK.“ *European Economic Review* 41: 581–589.
- McGregor, A., M. Munro, M. Heafey, P. Simon. 1992. „Moving Job, Moving House: The Impact of Housing on Long-Distance Labour Mobility.“ *Discussion Paper Centre for Housing Research* 38. Glasgow: University of Glasgow.
- Millington, J. 1994. „Migration, Wages, Unemployment and the Housing Market.“ *International Journal of Manpower* 15 (9–10): 89–133.
- Minford, P., M. Peel, P. Ashton. 1987. *The Housing Morass. Regulation, Immobility and Unemployment*. London: The Institute of Economic Affairs.
- Mulder, C. H., P. Hooimeijer. 1999. „Residential relocations in the life course.“ Pp. 159–186 in L. J. Van Wissen, P. A. Dyksta (eds.). *Population issues: an interdisciplinary focus*. New York: Plenum.
- Munch, J. R., M. Svarer. 2002. „Rent control and tenancy duration.“ *Journal of Urban Economics* 52: 542–560.
- National Board of Housing, Building and Planning, Sweden, Ministry for Regional Development of the Czech Republic. 2005. *Housing Statistics in the European Union 2004*. Karlskrona: National Board of Housing, Building and Planning.
- Nickell, S. 1998. „Unemployment: questions and some answers.“ *Economic Journal* 108: 802–816.
- Oswald, A. 1996. „A Conjecture on the Explanation for High Unemployment in the Industrialized Nations: Part I.“ *The Warwick Economics Research Paper Series (TWERPS)* 475. Warwick: University of Warwick.
- Partridge, M. D., D. S. Rickman. 1997. „The dispersion of US state unemployment rates: the role of market and non-market equilibrium factors.“ *Regional Studies* 31: 593–606.
- Pehkonen, J. 1999. „Unemployment and home-ownership.“ *Applied Economics Letters* 6: 263–265.
- Rees, P., M. Kupiszewski. 1999. *Internal Migration and Regional Population Dynamics*

- in Europe: A Synthesis*. Collection Demography. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Rohe, W. M., L. S. Stewart. 1996. „Homeownership and neighborhood stability.“ *Housing Policy Debate* 7: 173–184.
- Řeháková, Blanka. 2000. „Nebojte se logistické regrese.“ *Sociologický časopis* 36 (4): 475–492.
- Scanlon, K., Ch. Whitehead. 2004. *International trends in housing tenure and mortgage finance*. London: Council of Mortgage Lenders.
- Strassmann, P. W. 2001. „Residential Mobility: Contrasting Approaches in Europe and the United States.“ *Housing Studies* 16 (1): 7–20.
- Svarer, M., M. Rosholm, J. R. Munch. 2005. „Rent control and unemployment duration.“ *Journal of Public Economics* 89: 2165–2181.
- Úřad vlády ČR. 2005. „Národní lisabonský program 2005–2008 (Národní program reformem České republiky).“ [on-line] Praha: Úřad vlády ČR [cit. 14. 5. 2007]. Přístupné z: <http://www.vlada.cz/assets/cs/eu/oeu/lisabon1/lis_a_cr/npr_cr/narodni_program_reform_cz.pdf>.
- Van Leuvensteijn, M., A. Parikh. 2002. „How different are the determinants of population versus labour migration in Germany?“ *Applied Economics Letters* 9: 699–703.
- Van Leuvensteijn, M., P. Köning. 2004. „The effect of home-ownership on labor mobility in the Netherlands.“ *Journal of Urban Economics* 55: 580–596.
- Večerník, J. 2003. „Nároky a podmínky flexibility na trhu práce.“ Pp. 107–133 in V. Czesaná, Z. Matoušková (eds.). *Lidské zdroje v České republice 2003*. Praha: Národní vzdělávací fond.
- Weinberg, D. 1979. „The determinants of intra-urban household mobility.“ *Regional Science and Urban Economics* 9: 219–246.
- Wheaton, W. C. 1990. „Vacancy, search and prices in a housing market matching model.“ *Journal of Political Economy* 98: 1270–1292.
- Winter, I., W. Stone 1998. „Housing Careers in a Risk Society.“ *Family Matters* 51: 41–44.

Příloha 1.

Plné znění otázek použitých pro analýzu

Otázka 1: Bez ohledu na Vaši konkrétní situaci, přimělo by Vás ke stěhování, kdybyste byl(-a) nebo měl(-a) být ve Vašem současném bydlišti dlouhodobě bez zaměstnání?

Možné odpovědi: rozhodně ano, spíše ano, spíše ne, rozhodně ne, odmítl(-a), nevím/nemohu posoudit

Baterie 1: „Jak byste charakterizoval sám sebe?

- a) Člověk, který budoucnost příliš neřeší.
- b) Člověk konzervativní, zakotvený, který má rád spíše jistotu.
- c) Člověk, který se snaží žít naplno, využívat vše, co život člověku nabízí.
- d) Člověk, který se snaží vyniknout, být lepší než ostatní.
- e) Člověk, pro kterého je důležité dělat ve své práci zajímavou duševní činnost, být kreativní, přicházet do styku s novými nápady, postupy.
- f) Člověk, který se spíše snaží udělat v práci jen to, co musí.
- g) Člověk, který se snaží udržet krok s vývojem technologických novinek.
- h) Člověk, který stojí oběma nohama pevně na zemi a spoléhá na osvědčené postupy.
- j) Člověk, který již našel svou životní rovnováhu a chrání si ji před neuváženými změnami nebo rozhodnutími.
- k) Člověk, který oceňuje pořádek, plnění pravidel a zákonů.
- l) Člověk, který neustále hledá něco nového, touží po novotách, nových zkušenostech.“

Možné odpovědi: určitě ano, spíše ano, spíše ne, určitě ne, neví.

Otázka 2: „Jak byste se zachoval, kdybyste dostal nabídku zaměstnání, která by byla z hlediska Vaší profesní kariéry a kvalifikace velmi zajímavá a navíc za dvojnásobný plat, než máte ze svého zaměstnání či podnikání dosud, avšak s tím, že prozatím je tato pracovní pozice jen dočasná, na půl roku, a o jejím prodloužení se bude uvažovat až podle Vašich pracovních výsledků? Bylo by přitom jasné, že byste musel opustit současné zaměstnání (nebo podnikání) a návrat zpět by byl jen velmi obtížný, ne-li zcela nemožný.“

Určitě byste takovou nabídku využil.

O takové nabídce byste uvažoval a spíše byste ji využil.

O takové nabídce byste uvažoval, ale spíše byste ji nevyužil.

O takové nabídce byste uvažoval, ale určitě byste ji nevyužil.

O takové nabídce byste ani neuvažoval.“

NEVÍ

Respondent mohl vybrat pouze jednu z nabízených variant odpovědí.

Otázka 3: „Kolikrát jste se stěhoval se svými rodiči v dětství, tedy od Vašeho narození do 15 let věku?“

Respondent měl uvést počet stěhování, další možné odpovědi byly „neví“, „netýká se“ a „ani jednou“.

Otázka 4: „Zajímá nás, jak Vám vyhovuje Vaše současné bydlení. Domníváte se, že byt či dům, ve kterém nyní bydlíte, je místem, kde byste chtěl strávit zbytek svého života?“

Možné odpovědi: rozhodně ano, spíše ano, spíše ne, rozhodně ne, neví.

Otázka 5: „Ke kterému z následujících tvrzení byste se, na základě vlastní zkušenosti či názoru, více přiklonil? Prosíme o zvolení jen jednoho tvrzení, i když to může být obtížné.“

A. Zodpovědným je spíše takový člověk, který se dokáže postarat o sebe tak, aby nebyl nikomu jinému na obtíž, dokáže zajistit sebe a případně svou vlastní rodinu do té míry, aby se nedostal do situace, že by byl odkázán na pomoc příbuzných, ostatních lidí nebo státu; i když se mu ne vždy daří účinně pomáhat svým rodičům, prarodičům či ostatním příbuzným.

B. Zodpovědným je spíše takový člověk, který se snaží pečovat nejen o svou vlastní rodinu, ale také o své rodiče, prarodiče a jiné příbuzné tak, aby jim byl co nejvíce nápomocný, nablízku, aby jim mohl například aktivně pomoci při údržbě jejich majetku (domku, chaty, bytu); i když se mu ne vždy daří zajistit sebe a vlastní rodinu bez pomoci příbuzných či státu.“

Jaký je vliv obsahu a struktury televizního zpravodajství na vnímání důležitosti vybraného tématu českou veřejností?

FRANTIŠEK KALVAS, MARTIN KREIDL*,**

Katedra sociologie, Fakulta filozofická Západočeská univerzita, Plzeň

How Does the Content and Structure of Television News Affect the Perceived Importance of Issues among the Czech Public?

Abstract: The authors empirically explore whether and to what extent the content and thematic structure of television news influence the perceived importance of an issue among the population. They present several methodological and conceptual innovations to traditional agenda-setting research. First, they utilise a data set that is somewhat unique in the Czech scientific community. It was constructed by combining data from repeated public opinion surveys and from content analysis of television news; both segments were collected over a period of more than four years. Unlike in most research, the data are not aggregated before the analysis. Second, the authors' choice of issue overcomes the problem of endogeneity that is ubiquitous in agenda-setting research. Third, the authors employ hierarchical linear models to represent adequately the multi-level and clustered data structure and to obtain unbiased estimates of model parameters. Finally, in addition to using standard measures of the intensity of media exposure, they utilise a rather unique set of explanatory variables that represent the homogeneity of media coverage and the relative salience of the issue. They conclude that the media salience of an issue does indeed increase its perceived importance among the population, but media homogeneity and relative salience induce no effect on perceived importance. Owing to a number of methodological improvements, the authors' results are more robust than those produced in previous research.

Keywords: agenda setting; hierarchical linear models; media coverage homogeneity; relative issue salience; political communication.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2007, Vol. 43, No. 2: 333–360

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. František Kalvas, PhDr. Martin Kreidl, M.A., Ph.D., katedra sociologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity, Sedláčkova 15, 306 14 Plzeň, e-mail: kalvas@kss.zcu.cz nebo kreidlm@kss.zcu.cz.

** Práce na tomto textu byly finančně podpořeny projektem Specifického výzkumu Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni (FF ZČU) „Sociologický přístup k problému ‚agenda setting‘: teoretické a metodologické inovace“ (nositel M. Kreidl). Výzkum byl dále podpořen grantem Fondu rozvoje vysokých škol (FRVŠ) č.j. 492/2007 (nositel F. Kalvas). Dřívější verze tohoto textu byla prezentována na semináři Sociologického ústavu AV ČR v Praze 25. května 2006 a na V. Antropologickém sympoziu na FF ZČU v Plzni 30. 6.–1. 7. 2006. Účastníkům tohoto semináře i účastníkům Antropologického sympozia děkujeme za cenné připomínky a rady, které významně přispěly k finální podobě textu. Dále děkujeme

1. Úvod

Teorie nastolování témat zkoumá, jak se témata veřejného diskurzu stávají důležitými. Především se zabývá vztahem masových médií a veřejnosti. Je například empiricky doloženo, že témata, o kterých se objevuje v médiích více zpráv, považuje veřejnost za důležitější [McCombs, Shaw 1972]. Tato teorie postuluje schopnost médií usměrňovat pozornost veřejnosti a ovlivňovat její priority. Z hlediska sociologie médií a mediální komunikace je velmi důležité přesně určit, jak silný je vliv médií na tematickou agendu veřejnosti.

Cílem předkládaného textu je nejprve stručně představit teorii nastolování témat (*agenda-setting theory*). Text poté obsahuje podrobnou rešerši a klasifikaci dosud používaných řešení metodologických překážek, které přináší kvantitativní výzkum nastolování témat. Tato rešerše se zaměřuje na studium vztahu mezi agendou masových médií a agendou veřejnosti. V následující části navrhuje vlastní inovativní řešení přetrvávajících metodologických dilemat. Způsob jeho použití ilustrujeme na analýze vnímání důležitosti izraelsko-palestinského konfliktu českou veřejností. V tomto kontextu testujeme nově odvozené hypotézy o vlivu obsahu a struktury televizního zpravodajství na nastolování témat. Příspěvek textu k současnému poznání je tedy jak metodologický, tak teoretický.

Správná kvantifikace příčinného vztahu mezi obsahem mediálních sdělení a ustavováním agendy veřejnosti je velmi složitá, a to z řady důvodů souvisejících se (1) schopností v rovině pojmové přesně rozplést vícesměrné kauzální působení mezi událostmi „reálného“ světa,¹ agendou veřejnosti a obsahem mediálních sdělení, (2) volbou uspořádání výzkumu, které umožní odlišení těchto kauzálních vztahů, (3) dostupnými datovými zdroji o agendě veřejnosti a médií, (4) schopností z existujících dat získat nezkrácený odhad sledovaného efektu. Po zevrubném prostudování dostupné literatury v této oblasti (viz níže) shledáváme, že všechny dosavadní přístupy jsou metodologicky ne zcela přesvědčivé.

V naší vlastní analýze na nedostatky předchozího výzkumu reagujeme v několika ohledech. Za prvé volíme za předmět výzkumu téma (izraelsko-palestinský konflikt), které ze své povahy usnadňuje uchopení možných kauzálních vazeb mezi děním v „reálném“ světě, agendou veřejnosti a agendou médií. Za druhé kombinujeme data o individuálních respondentech z výzkumů veřejného

občanskému sdružení InnoVatio, které nám poskytlo potřebná data popisující strukturu televizního zpravodajství. Děkujeme také Centru pro výzkum veřejného mínění (CVVM) Sociologického ústavu AV ČR, které nám poskytlo potřebná data z výzkumů veřejného mínění. Za příkladné vykonávání asistentských prací bychom chtěli poděkovat Martině Štípkové. Konečně bychom rádi poděkovali anonymním recenzentům a šéfredaktorovi Sociologického časopisu, protože kritická diskuse s nimi významně ovlivnila konečnou podobu textu.

¹ V mediologické literatuře na toto téma jde o klasický termín, který „reálný“ svět a indikátory „reálného světa“ (*real world indicators*) chce odlišit od indikátorů mediálního, virtuálního světa. Jako první toto rozlišení zavádí do sociologie komunikace Funkhouser [1973], srov. též Nečas [2006].

mínění s daty z obsahové analýzy médií a tato data analyzujeme bez agregace, tj. při plném respektování víceúrovňové struktury dat, čímž se vyhýbáme problému ekologického zkreslení (*ecological fallacy* – viz [Robinson 1950]). Za třetí pro odhad síly efektu mediální agendy používáme statistické nástroje, které tuto víceúrovňovou strukturu v datech respektují, a tudíž poskytují jeho nezkreslený odhad.

2. Vývoj teorie nastolování témat

Teorie nastolování témat se v odborné literatuře objevuje na počátku 70. let 20. století s přelomovými studiemi McCombse a Shawa [McCombs, Shaw 1972] a Funkhousera [Funkhouser 1973]. Myšlenkové inspirace těchto studií velmi dobře shrnují Dearing a Rogers [1996: 11–12]; v české literatuře pak například Nečas [2006: 80]. Inspirace uvedené v těchto shrnutích je možné doplnit o Trenamana a McQuaila [Trenaman, McQuail 1961: 168]. V historii studia účinků masové komunikace má tato teorie zásadní místo. V 50. a 60. letech se totiž nepodařilo potvrdit prakticky žádný z mediálních účinků, které byly teoreticky postulovány ve 30. a 40. letech. Nastolování témat je tak jedním z prvních účinků, který se po dlouhé době „půstu“ podařilo empiricky prokázat [srovnej Jiráček, Köpplová 2003: 170]. Tematicky můžeme teorii o nastolování témat zařadit do skupiny kognitivních účinků médií na publikum.

Ve výzkumu nastolování témat se badatelé zpočátku soustředili na vztah masových médií a veřejnosti. Bádání na poli nastolování témat bylo později rozšířeno o třetího významného aktéra, kterým jsou *tvůrci politik (policymakers)*. V teoretické i empirické rovině již byly analyzovány všechny myslitelné kombinace vztahů a směrů příčinného vlivu mezi těmito třemi typy aktérů, nebo lépe řečeno mezi jejich agendami: veřejné, mediální a politické.

Na formování agendy sociálních aktérů působí i interpersonální komunikace a vlastní osobní zkušenost aktérů samých [Dearing, Rogers 1996: 5–6], takže do procesu nastolování veřejné agendy byl později zapracován např. model dvou-
stupňového toku komunikace [Brosius, Weiman 1996; Weiman, Brosius 1994]. Souběžně byl analyzován proces nastolování agendy politických aktérů (*policy agenda-setting*) [Dearing, Rogers 1996: 1–5] a procesy intermediální agendy, tedy procesy, v nichž jednotlivá média ovlivňují agendu ostatních médií [např. Boyle 2001; Lopez-Escobar et al. 1998]. Vzniká tak velmi bohaté schéma vzájemných vztahů, které – snad právě pro svou mnohohrstevnatost – nikdy nebylo testováno jako celek. Autoři jednotlivých studií se vždy zaměřují jen na některé vztahy uvnitř tohoto schématu a snaží se ověřit jejich platnost, nebo určit, které okolnosti formují jejich povahu. Předkládaná analýza není v tomto ohledu výjimkou.

3. Ovlivňují média veřejnost nebo naopak?

Protože nás ve vlastním výzkumu zajímá zejména vztah mezi agendou médií a agendou veřejnosti, shrneme podrobněji pouze literaturu rozebírající možné příčinné vztahy mezi těmito dvěma proměnnými.² Obvykle se má za to, že (1) *média nastolují agendu veřejnosti*. V literatuře nicméně najdeme i studie předpokládající opačný směr kauzálního působení, tj. stav, kdy (2) *agenda veřejnosti ovlivňuje mediální agendu*. Konečně je možné tvrdit, že empiricky zjištěná asociace mezi obsahem mediálních sdělení a agendou veřejnosti je jen (3) *nepravou korelací*, která je způsobena nějakou třetí, zpravidla neměřenou proměnnou. Takovou třetí proměnnou by mohly být například události v „reálném“ světě, které jsou reflektovány jak médii, tak veřejností, která se s nimi v principu může seznamovat i jinak než jen prostřednictvím médií (např. na základě osobní zkušenosti atp.). S ohledem na teoretické zdůvodnění nelze ani jeden z těchto protichůdných pohledů přehlížet. V empirické práci ale je – při absenci jednoznačného teoretického zakotvení – oddělení simultánní kauzální vazby (případně kontrola vlivu třetí proměnné) a určení síly každého efektu klíčovým a jen obtížně řešitelným problémem.

3.1 Nastolování témat skrze média

Klasickým příkladem prvního přístupu může být přelomová studie nastolování témat v prezidentské volební kampani v USA v roce 1968 [McCombs, Shaw 1972]. Postupně se ovšem nastolování témat začalo zkoumat i mimo období volební kampaně, například v tématech týkajících se občanských práv [Winter, Eyal 1981], životního prostředí [Protess et al. 1987; Ader 1995], federálního rozpočtu USA [Jasperson et al. 1998], obrazů národů [Manheim, Albritton 1984], soudních procesů [Pritchard 1986], kriminality [Romer, Jamieson, Aday 2003; Lowry, Nio, Leitner 2003] a dokonce se nevyhnula ani oblasti obchodu a korporací [Carroll, McCombs 2003].

V současné odborné literatuře existují tři teorie, které se pokoušejí vysvětlit podstatu příčinného působení médií na agendu veřejnosti. Jsou to: paměťový model, teorie důvěry v mediální instituce a teorie šancí a individuálních priorit. Paměťový model se opírá o práce kognitivních psychologů z přelomu 70. a 80. let 20. století, které se zabývaly modelem lidské paměti a jejím fungováním. Ať už šlo o model paměťových stop, model paměťových visaček či teorii přístupnosti, jejich aplikace na nastolování témat je shodná – čím častěji se o tématu dozvídáme, tím lépe si je zapamatujeme a tím spíše se nám vybaví, pokud máme spontánně jmenovat důležité téma. Ačkoli tento model zpochybnil svými experimenty Shanto

² Základní přehled literatury mapující vztah mezi agendou médií a tvůrci politik, případně agendou veřejnosti a tvůrci politik nabízí v českém prostředí např. Kalvas a Kreidl [v tisku], ze zahraniční literatury lze doporučit například stať Edwardse a Wooda [Edwards, Wood 1999].

Iyengar s kolegy [Iyengar, Peters, Kinder 1982: 853], je dosud hojně používaný [např. Wanta 1997a, 1997b; McCombs 2004].³

Teorie důvěry v mediální instituce předpokládá, že pokud mají lidé vybrat, která témata jsou pro společnost důležitá, hledají nějaký objektivní zdroj, z něž by se o těchto důležitých tématech a prioritách dozvěděli. Tímto zdrojem se stávají masová média. Témata často zmiňovaná v médiích jsou považována za důležitá, protože čtenáři a diváci předpokládají, že z událostí a témat vybírají média ty nejpodstatnější a že v tomto smyslu věrně odrážejí realitu [Miller, Krosnick 2000: 302]. Média se stávají institucí, od níž se jednotliví členové společnosti „učí“, která témata jsou pro společnost důležitá a která ne. Ve prospěch této teorie svědčí například zjištění, že v procesu nastolování veřejné agendy hraje klíčovou roli potřeba orientace v oblasti politiky [Weaver 1991].

Teorie šancí a individuálních priorit pojímá média jako výrazné modifikátory šancí. Pokud média poskytnou prostor určitému tématu, publikum zaznamená jeho existenci a téma pak má výrazně vyšší šanci, že je veřejnost bude považovat za důležité. Téma, kterému se v médiích prostoru nedostává, je znevýhodněno tím, že se o jeho existenci dozví z ne-mediálních zdrojů pouze malá část veřejnosti. Jen tato malá část pak posuzuje důležitost tématu, zbytek totiž nezaznamená jeho existenci. Z témat, o jejichž existenci mají povědomí, volí recipienti důležitá témata na základě svých individuálních kritérií [Kalvas 2004].

Kalvas [2006] všechny tři výše uvedené teorie empiricky porovnal. Toto srovnání spočívalo ve schopnosti teorií správně předvídat vztah mezi frekvencí sledování televizních zpráv a mírou podobnosti agendy televizního zpravodajství a individuální agendy recipienta. Teorie šancí a individuálních priorit v tomto srovnání selhala, zatímco paměťový model správně předpověděl, že se zvyšující se frekvencí sledování televizních zpráv poroste i míra podobnosti obou agend. Účinnost paměťového modelu posilovala důvěra v mediální instituce [srov. Miller, Krosnick 2000; Tsafati 2003]. Pokud recipient mediální instituci důvěřoval, byl efekt televizních zpráv na míru podobnosti mezi agendou zpráv a agendou jednotlivce silnější. I v případě, že recipient médiu nedůvěřoval, rostla s frekvencí sledování televizních zpráv i míra podobnosti individuální a mediální agendy. V případě nedůvěry byl růst slabší, ale pokud recipient sledoval zpravodajství každý den, dosahoval shodné maximální hodnoty podobnosti, jako recipient, který médiu důvěřoval. Koncept důvěry je tedy specifikací paměťového konceptu. V naší práci proto budeme vycházet především z paměťového konceptu.

3.2 Ovlivňuje agenda veřejnosti agendu médií?

Někteří jiní autoři [Brosius, Kepplinger 1990; Brosius, Weimann 1996; Weimann, Brosius 1994] zmiňují situace, které reprezentují druhý přístup k uvažování o kauzalitě mezi médii a veřejností, tj. stav, kdy naopak veřejnost nastoluje agendu

³ Podrobný rozbor vývoje tohoto modelu uvádí Scheufele [2000: 299–300].

médií. Tyto teorie zpravidla předpokládají, že existuje zpětná vazba mezi názorovými vůdci a mediálními obsahy. Názoroví vůdci nejen přebírají agendu médií a v diskusích ji rozšiřují mezi své posluchače, ale zároveň dokáží tyto diskuse vytěžit a zmapovat názory veřejnosti. Vědění o obsahu veřejné agendy jsou pak schopni předat zpět mediálním institucím. Brosius a Weimann [1996] spekulují, že někteří názoroví vůdci jsou zaměstnáni v pozicích, které z nich činí *dveřníky* (*gatekeepers*) médií. Mohou být např. zaměstnáni jako reportéři, jejichž prací je – alespoň v určité míře – monitorování veřejné agendy [Brosius, Weimann 1996: 576]. Benoit a Hansen [2001] specifikují alternativní komunikační kanál mezi veřejností a mediální agendou, kterým mohou být výsledky výzkumů veřejného mínění, které mohou motivovat žurnalisty k volbě specifických otázek při modelování předvolebních televizních debat.

Behr a Iyengar [1985] sice verbálně zpochybňují možnost kauzální vazby mezi agendou veřejnosti a médii, v empirické analýze však pro ni nalézají alespoň dílčí oporu v případě veřejného zájmu o problém inflace v USA v druhé polovině sedmdesátých let, kde veřejný zájem předcházel mediálnímu pokrytí. Podobně Shaw a McCombs [1977] nalézají doklady o vlivu minulé agendy veřejnosti na současné mediální obsahy v klasické *Charlotte Study*. Brosius a Kepplinger [1990: 206] překvapivě nacházejí u některých témat negativní vztah mezi agendou veřejnosti a agendou médií. Tvrdí, že média mohou u některých otázek považovat svou úlohu za splněnou v okamžiku, kdy se téma dostatečně etablovalo ve veřejném diskurzu.

3.3 Může jít o nepravou korelaci?

Funkhouser [1973] se jako první pokusil vyrovnat s třetím možným modelem vztahů, tj. se stavem, kdy je pozorovaná asociace mezi mediální agendou a agendou veřejnosti jen nepravou (*spurious*) korelací. Funkhouserovo řešení je intuitivním – byť z formálního statistického hlediska jen obtížně obhajitelným – přijetím mnohorozměrného modelu vztahů, v němž je kontrolován vliv indikátorů „reálného“ světa, jako jsou inflace, míra chudoby, míra environmentálního znečištění, kriminalita, míra užívání drog, studentské demonstrace, demonstrace za lidská práva, které mohou mít přímý vliv na mediální obsahy i agendu veřejnosti [srov. Erbring, Goldenberg, Miller 1980].

Funkhouserova analýza ilustruje, že se agenda médií i agenda veřejnosti mohou proměňovat do značné míry nezávisle na tom, co se v „reálném“ světě děje. Tímto zjištěním byl na dlouhou dobu nasměrován výzkum nastolování mediální agendy. Přehlížení možného vlivu „reálného“ světa na vztah mezi agendou médií a agendou veřejnosti ovšem může v empirické analýze vést k vážnému nadhodnocení vlivu médií na veřejnost (srov. [Behr, Iyengar 1985] pro diskusi v mediologickém kontextu, [Fox 1997] pro obecnou metodologickou diskusi problému vynechané proměnné), a proto je nutné události v „reálném“ světě v analýze vzít do úvahy.

4. Metody určení kauzality a jejich aplikace na problém nastolování témat

V principu nabízí sociálněvědní metodologie čtyři klasická řešení problému určení kauzality v situacích, které jsme shrnuli výše. (1) Situaci lze řešit vhodnou volbou uspořádání výzkumu (*research design*), například volbou experimentálního, kvazi-experimentálního nebo longitudinálního uspořádání. V rámci korelační analýzy lze vliv třetí proměnné (společné příčiny) ošetřit (2) měřením relevantní společné příčiny v mnohorozměrném modelu, nebo lze omezit analýzu na takový vhodný kontext, v němž je (3) variabilita (nebo možnost kauzálního působení) klíčové společné příčiny principiálně omezena. Konečně posledním známým řešením je (4) volba vhodného nástroje analýzy dat, například korekce pomocí instrumentální proměnné, tj. dvoustupňový (*two-stage*) postup k odhadnutí parametrů modelu [viz např. Pindyck, Rubinfeld 1991]. Všechny čtyři přístupy byly v minulosti v sociologických studiích o nastolování témat užity, i když první z nich byl – jak uvidíme dále – jednoznačně metodou nejčastější.

4.1 Volba uspořádání výzkumu

První empirické výzkumy nastolování témat se metodologickým řešením problému kauzálního působení mezi médii a veřejností nevěnovaly. McCombs a Shaw [1972] použili v sociologii asi nejběžnější uspořádání výzkumu, totiž jednorázové průřezové šetření, v němž zmapovali agendu veřejnosti. Data z dotazníkového šetření doplnili obsahovou analýzou médií, která zahrnovala tištěná i elektronická média za období, které se z větší části překrývalo s obdobím dotazování. Dotazování probíhalo celkem 19 dnů a obsahová analýza pokrývala mediální obsahy právě těchto 19 dnů a krátkého období před začátkem dotazování v délce 6 dnů. Sběr obou typů dat byl ukončen stejný den. Problémem, který v jejich analýze – a v mnoha následných – z dnešního hlediska nelze přehlédnout, je výlučné spoléhání na rozbor agregovaných dat, který v principu vždy přináší riziko tzv. ekologického zkreslení.

S ohledem na řešené výzkumné otázky pravděpodobně nedošlo v důsledku ekologického zkreslení k závažným dezinterpretacím. V pozdější době se ale pozornost obrátila k otázkám, kde je již riziko ekologického zkreslení nepříjemně vysoké. Druhým a pro nás klíčovým problémem průkopnické *Chapel Hill Study* je skutečnost, že ze samotného uspořádání výzkumu, které McCombs a Shaw [1972] použili, nelze na kauzalitu dobře usuzovat.

Vhodným uspořádáním výzkumu pro určení kauzality může být volba experimentu, kvazi-experimentu, nebo longitudinálního upořádání. Experimentální výzkumy nastolování témat probíhaly zejména v osmdesátých letech minulého století a jsou spojeny se jménem Shanta Iyengara. Experimenty byly aplikovány jak v laboratorním prostředí, kde byla zkoumána reakce diváků na různým způsobem sestříhané zpravodajské relace [např. Iyengar, Peters, Kinder 1982], nebo v přirozeném prostředí, přičemž respondenti byli náhodně rozděleni do

experimentální a kontrolní skupiny a byli požádáni, aby v uvedený den sledovali vybranou zpravodajskou relaci, nebo jiný, ne-zpravodajský pořad [např. Cook et al. 1983]. Vzhledem k experimentální povaze výzkumu bylo poměrně nesporné, že lze změřené rozdíly v názorech experimentální a kontrolní skupiny připsat jednoznačně experimentálnímu impulzu. Zobecnitelnost takových experimentů je ovšem sporná a představuje jednu ze základních překážek širšího použití experimentu v sociálních vědách [srov. Campbell, Stanley 1966; Shadish, Cook, Campbell 2001].

Kvazi-experimentální výzkum nastolování témat, kdy přirozeně dochází k variaci v klíčové vysvětlující proměnné, avšak výzkumník není schopen tuto proměnnou manipulovat ani jejímu působení kontrolovaně vystavovat náhodně vybrané respondenty, není příliš častý. Výsledky založené na kvazi-experimentech jsou však při pečlivé aplikaci dostatečně přesvědčivé [srov. Shadish, Cook, Campbell 2001; West, Biesanz, Pitts 2000]. Například Leff, Protess, Brooks [1986] měřili dopad série investigativních reportáží o policejní brutalitě v Chicagu na postoje veřejnosti a elit. Protože chystaná reportáž byla výzkumníkům dopředu známá, bylo možné aplikovat klasický pre-test/post-test design, přičemž součástí post-testu bylo i zjišťování skutečnosti, zda respondent klíčové reportáže sledoval, nebo ne. Tento znak se pak stal klíčovou vysvětlující proměnnou a v analýze byl prokázán jeho statisticky významný vliv [srov. Protess et al. 1985]. Slabinou všech kvazi-experimentálních uspořádání je kromě nemožnosti kontrolovat výskyt experimentálního podnětu i zajištění a přesvědčivé doložení ekvivalence experimentální a kontrolní skupiny [srov. Campbell, Stanley 1966; Campbell, Ross 1968; Shadish, Cook, Campbell 2001].

Směr příčinného působení lze zpravidla dobře popsat pomocí panelových dat [srov. Davis 1985]. Volba longitudinálního uspořádání byla dlouho oblíbenou metodou výzkumu nastolování témat a ve srovnání s prvními výzkumy McCombse a Shawa [McCombs, Shaw 1972] šlo o výrazné metodologické zlepšení. Funkhouser [1973] pravděpodobně jako první zkoumal dlouhodobé trendy v agendě veřejnosti. Agendu veřejnosti ale popisoval pouze pomocí agregovaných dat z opakovaných průřezových šetření veřejného mínění, podobně jako Winter a Eyal [1981], Iyengar, Simon [1993], nebo McCombs a Zhu [1995].

První aplikaci panelového šetření – tj. alespoň dvakrát opakovaného dotazování stejných respondentů – najdeme až v klasické *Charlotte Study* Shawa a McCombse [Shaw, McCombs 1977], kteří zkoumali proměnu agendy veřejnosti během americké prezidentské volební kampaně v roce 1972. Respondenti byli dotazováni dvakrát – v červnu a v říjnu –, a proto bylo možné sledovat souběžný vliv mediální agendy a agendy veřejnosti měřených v prvním časovém bodě na agendu veřejnosti a agendu médií v druhém časovém bodě. Podobně jako Funkhouser se i Shaw a McCombs spokojili s agregací dat o individuálních respondentech, a nevyhnuli se tak riziku ekologického zkreslení.

Mimo *Charlotte Study* Shawa a McCombse najdeme jen velmi málo dalších aplikací panelového designu. Mezi známější výjimky patří konferenční

prezentace Klausa Schoenbacha z roku 1982, která byla později přetištěna jako strohý, třístránkový, a proto těžko zhodnotitelný text ve sborníku [Schoenbach 1991]. Ani metodologická rešerše nastolování témat od Gonzenbacha a McGavina [Gonzenbach, McGavin 1997] necituje kromě *Charlotte Study* žádnou další aplikaci panelového šetření, jakkoli jde evidentně o metodologicky velmi mocný výzkumný nástroj.

Analýza agregovaných dat umožňuje popsat globální sílu vztahu mezi agendou médií a agendou veřejnosti. Neumožňuje ale důvěryhodně testovat hypotézy o podstatě tohoto kauzálního efektu, a tudíž jde o design, který není příliš užitečný pro další růst poznání. Tento nedostatek se naplno projevil v okamžiku, kdy výzkumníci začali rozvíjet teorie o sociálních, kognitivních, behaviorálních a jiných individuálních predispozicích k přijímání agendy médií. Tyto hypotézy byly v teorii nastolování témat přítomny od samého počátku, nebyla jim však věnována příliš velká pozornost při interpretaci. Např. McCombs a Shaw [1972] rozdělili voliče na rozhodnuté a nerozhodnuté a předpokládali, že právě nerozhodnutí budou na vliv mediální agendy obzvláště citliví. Podobně navrhovali, že demokraté, republikáni a nezávislí mohou na mediální agendu reagovat odlišně.

Soubor hypotéz se rychle rozrostl o znaky, jako je osobní zájem [McCombs 1999], potřeba orientace [Weaver 1991], vliv vrstevníků [McCombs 1999], předchozí znalost problému [Hill 1985], názorová síla osobnosti [Brosius, Weimann 1996], interpersonální komunikace [Erbring, Goldenberg, Miller 1980], dosažené vzdělání [Hill 1985], rasová příslušnost [Miller, Wanta 1996], nebo důvěra v média [Miller, Krosnick 2000; Tsati 2003]. Tyto teorie jsou ovšem zpravidla testovány buď pomocí dat z jednorázových průřezových šetření, nebo opakovaných průřezových šetření, nikdy však nešlo o data z panelového šetření. Jde tedy sice o pokrok v oblasti rozvoje teorie, v oblasti metodologické jde ale o ústup k méně vhodným designům. Snad proto není divu, že závěry jsou značně rozporné [srov. Zhu, Boroson 1997: 69–70].

4.2 Kontrola vlivu společné příčiny v mnohorozměrném modelu

Funkhouser [1973] se jako první pokusil kromě agendy médií a agendy veřejnosti zahrnout do explanačního modelu i události v „reálném“ světě měřené pomocí statistických, ekonomických a jiných dat. Kvůli kontrole možného vlivu „reálného“ světa jak na agendu médií, tak na agendu veřejnosti, se v jeho stopách vydala řada dalších badatelů. Tento výzkum vedl k rozporuplným závěrům. Na jedné straně v přehledové literatuře nacházíme často opakovaná tvrzení, že agenda médií je v zásadě nezávislá na reálných historických událostech/datech [viz např. Blood, Phillips 1997; McCombs 2004; Trampota 2006: 120]. Na straně druhé ale téměř v každé empirické studii najdeme příklady situací, kdy toto obecné tvrzení neplatí a existují empirické asociace mezi událostmi ve světě, jejich

mediálním pokrytím a agendou veřejnosti. Jako příklad lze uvést studii vnímané důležitosti kriminality jako nejdůležitějšího problému země v USA v letech 1978–1998 [Lowry, Nio, Leitner 2003], která ukazuje, že v mnohorozměrné regresní analýze přetrvává statisticky významný vliv míry kriminality na veřejností vnímanou důležitost kriminality i při kontrole počtu televizních zpráv o kriminalitě. Podobně můžeme uvést kanadskou studii dokládající přímý vliv indikátorů „reálného“ světa na agendu veřejnosti na příkladu inflace, nezaměstnanosti a životního prostředí v letech 1985–1995 [Soroka 2002]. K závěrům o přetrvávajícím vlivu „reálného“ světa dospěli i Behr a Iyengar [1985].

Paradoxně ale výzkum často odhalí fakta, která jdou svou povahou proti teoretickým očekáváním. Tak je tomu například u zjištěného negativního vlivu míry znečištění životního prostředí na mediální prostor problému věnovaný [Ader 1995] a podobně [srov. také Dearing, Rogers 1996: 29]. Povaha zjištěných korelací ovšem nic nemění na skutečnosti, že samotná jejich existence vede ke zkreslení, pokud je společná příčina z modelu vynechána. Hypotézu o možném zkreslujícím vlivu vynechané společné příčiny nelze na základě žádné teorie odmítnout.

4.3 Další přístupy

Z našeho přehledu možných řešení problému simultánní kauzality agendy médií a agendy veřejnosti zbývají méně častá řešení. Je to například volba takového tématu/kontextu, v němž je velmi pravděpodobné, že respondenti nemají přímou osobní zkušenost, ale pouze zkušenost zprostředkovanou médii. Někdy se v této souvislosti mluví o studiu *nevtíravých témat* (*unobtrusive issues*). Tuto strategii například aplikoval Watt [Watt, Mazza, Snyder 1993] při studiu dopadu iránské otázky na veřejnost v USA na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let, který zjistil, že ve srovnání s jinými událostmi je efekt médií v případě nevtíravé události silnější, ale trvá kratší dobu. Podobně postupuje Mermin [1997], který rozebírá dopad mediálního pokrytí somálské krize na americkou veřejnost.

Posledním možným řešením problému simultánní kauzality je odhadnutí síly obou protisměrných kauzálních efektů pomocí ekonometrických technik, jako jsou metody dvoustupňového odhadování (*two-stage estimation*), někdy nazývané jako odhady s pomocí instrumentálních proměnných (*instrumental variable estimation, IV estimation*). Tuto metodu aplikovali například Behr a Iyengar [1985] pro oddělení kauzálních vazeb mezi indikátory „reálného“ světa, agendou veřejnosti a agendou médií v USA na příkladu nezaměstnanosti, spotřeby energie a inflace. Výhodou tohoto přístupu je možnost specifikovat směr a sílu příčinných vazeb i v průřezových šetřeních. Přírozenou nevýhodou je pak nedostatek vhodných instrumentálních proměnných.

5. Pojmy a hypotézy

V této práci se zabýváme problémem, který – pokud je nám známo – dosud nebyl v tomto rozsahu a podobě studován. Jde nejen o vliv *obsahu*, ale i o vliv celkové *struktury* TV zpravodajství na přijetí tématu recipientem jako jednoho ze tří nejdůležitějších témat poslední doby. Tím, že nezkoumáme pouze obsah – tj. četnost výskytu zpráv na dané téma –, ale i údaje o struktuře zpravodajství, rozšiřujeme dosavadní výzkum do nové oblasti. Jak bylo naznačeno výše, v konstrukci hypotéz vycházíme z paměťového modelu. Volíme takové parametry popisující strukturu TV zpravodajství, které nám říkají, jaké konkurenci bylo vystaveno zkoumané téma z hlediska tvorby paměťové stopy.

5.1 Definice vysvětlujících proměnných

V textu pracujeme se třemi základními vysvětlujícími proměnnými: mediální velikostí tématu, postavením tématu na mediálním žebříčku a mediální homogenitou. *Mediální velikostí tématu* rozumíme jeho relativní zastoupení v množině všech zpráv ve zkoumaném období. Tento parametr nám říká, jak velkou šanci zaujmout a zapsat se do paměti recipienta má zkoumané téma. Platí:

$$\text{mediální velikost} = \frac{\text{počet příspěvků věnovaných tématu během zkoumaného období}}{\text{počet všech příspěvků během zkoumaného období}}$$

Postavení na mediálním žebříčku vyjadřuje poměr mediální velikosti zkoumaného tématu a celkové velikosti prvních deseti témat, resp. tématu s největší mediální velikostí ve zkoumaném období. Tento parametr tak ukazuje, jak velkou konkurenci pro zkoumané téma představuje nejdominantnější téma daného období, resp. prvních deset nejdominantnějších témat. Tyto proměnné lze formálně vyjádřit takto:

$$\text{postavení na mediálním žebříčku} = \frac{\text{mediální velikost tématu}}{\text{souhrnná velikost největšího tématu}}$$

$$\text{postavení na mediálním žebříčku}' = \frac{\text{mediální velikost tématu}}{\text{souhrnná mediální velikost největších deseti témat}}$$

Mediální homogenita je definována jako podíl největšího tématu, resp. deseti mediálně největších témat, na množině všech příspěvků ve zkoumaném období. Tento parametr znázorňuje, jak velkou a výraznou konkurenci představují pro zkoumané téma nejvýraznější témata při budování paměťových stop v myslích recipientů. Obě varianty této míry vyjadřují tyto vzorce:

$$\text{mediální homogenita} = \frac{\text{počet příspěvků věnovaných největšímu tématu}}{\text{počet všech příspěvků během zkoumaného období}}$$

$$\text{mediální homogenita}' = \frac{\text{počet příspěvků věnovaných deseti největším tématům}}{\text{počet všech příspěvků během zkoumaného období}}$$

Není nám známo, že by se někdo před námi zabýval vlivem *struktury* televizního zpravodajství na proces nastolování agendy veřejnosti. Až na jedinou výjimku je tedy konstrukce vysvětlujících proměnných nutně původní. Výjimkou je *mediální velikost tématu*, která se pro měření mediální agendy běžně užívá. Obvykle se pro měření mediálního pokrytí tématu používá absolutní počet zpráv [Dearing, Rogers 1996: 18, 35–36], nikoli relativní podíl, jako je tomu v tomto článku (viz níže). Protože je ale celkový počet zpráv za jednotku času poměrně stabilní, jsou oba postupy v zásadě ekvivalentní.⁴ K měření mediální homogenity a postavení na žebříčku témat volíme dva poněkud odlišné postupy, abychom ukázali, zda a do jaké míry jsou výsledky (ne)závislé na konkrétní operacionalizaci. Vzhledem k inovativnosti této části analýzy považujeme analýzu sensitivity za nezbytnou.

5.2 Stačí měřit mediální agendu jednoho média?

V konceptuální rovině se může zdát krátkozraké spoléhat při měření mediální agendy na analýzu obsahů jednoho média. Takový přístup může evokovat pochybnosti, protože se zdá zřejmé, že každé médium má svůj nezávislý vliv na agendu veřejnosti. Tuto pochybnost významně oslabují dvě skutečnosti – korelovanost agendy napříč médii a podobné účinky jednotlivých typů médií na publikum (tj. vysoká konstruktová validita latentní proměnné „mediální agenda“).⁵

(1) *Agenda jednotlivých typů médií je pravděpodobně v ČR vysoce korelovaná.* Jde o obecné přesvědčení sdílené většinou autorů a doložené empiricky v několika

⁴ Existují i detailnější způsoby měření velikosti témat v mediální agendě, např. délka nových sloupců, čas ve vteřinách věnovaný tématu v televizních zprávách, nebo pořadí příspěvku ve zpravodajské relaci. My jsme tyto detailnější způsoby nepoužili z několika důvodů: (1) není nám známa existence žádného datového souboru, který by takové informace o české mediální krajině obsahoval, (2) bylo nad naše možnosti takové informace získat, protože datová báze, s níž pracujeme (viz níže), obsahuje celkem 89 500 televizních příspěvků. (3) Počet příspěvků věnovaných sledovanému tématu je tradičním a obvyklým způsobem měření mediální agendy [Dearing, Rogers 1996: 18, 35–36].

⁵ Obě tyto okolnosti odvozujeme ze zahraničních empirických studií. V principu by samozřejmě bylo vhodné mít naše předpoklady lépe zdůvodněné a empiricky ověřené v sociokulturním kontextu, v němž je prováděna analýza. V českém prostředí – pokud víme – nebyly dosud publikovány žádné empirické studie v této oblasti, o něž bychom mohli náš předpoklad lépe opřít. Explicitní ověření ovšem není z prostorových a dalších praktických důvodů v tomto textu možné.

zemích na řadě rozdílných témat a kontextů. Zdůvodnění se opírá buď o teorii tzv. *intermediální agendy* (viz např. Nečas [2006: 84], Dearing, Rogers [1996: 32–33]), tj. o proces přebírání agendy jednoho média médiem jiným (např. proto, že součástí náplně novinářské práce je sledování agendy konkurenčních médií – srov. [Trampota 2006: 126]), nebo může jít o nezamýšlený důsledek společného vzdělání a hodnotových orientací novinářů [srov. Dearing, Rogers 1996: 35]. Princip *intermediální agendy* – tj. schopnost jednoho média nastolovat agendu dalších médií – byl potvrzen mimo jiné ve Španělsku [Lopez-Escobar et al. 1998: 233–235] a v USA [Boyle 2001: 34–38; Dearing, Rogers 1996: 25]. V českém prostředí dokládá prvky *intermediální agendy* např. Trampota na příkladu pořadu BBC „Interview Václava Moravce“ [Trampota 2006: 124].

Zdá se, že lze přijmout model měření mediální agendy, v němž je mediální agenda latentním konstruktem, který může být efektivně a validně měřen obsahem jednotlivých typů médií. Pokud budeme k měření tohoto latentního konstruktu používat jen jeden indikátor, naše výsledky sice budou v principu zatíženy větší chybou [srov. Řehák 1998a, 1998b], nepůjde ale o chybu systematickou, která by narušila validitu věcných závěrů. Výzkumníci proto pracují pouze s měřením agendy jednoho typu média (tisku / televizního zpravodajství) a spoléhají tak na široce ustavený předpoklad, že měření agendy jednoho typu média je dostatečnou náhradou za měření celkové mediální agendy vzhledem k vysoké redundanci agend jednotlivých typů médií [Comstock, Scharrer 1999: 204–205, cit. podle McCombs 2004: 48].⁶

(2) *Existuje jen omezené poznání toho, zda a jak se efekt jednotlivých médií na agendu veřejnosti liší.* Ukazuje se, že tisk a televizní zpravodajství mají v procesu nastolování témat odlišné efekty na publikum v rychlosti nástupu jejich efektu (efekt elektronických médií nastupuje rychleji než efekt tištěných médií) a délce trvání efektu (efekt tisku je trvalejší než efekt elektronických médií).⁷ Zároveň ale platí, že korelace s agendou veřejnosti je v principu stejně silná u obou typů médií: v některých studiích je o něco silnější efekt televizního zpravodajství, v některých efekt tisku [Wanta 1997a: 74–78, 1997b: 147–151; McCombs 2004: 45–47]. Z toho vyplývá, že měření obsahu jen jednoho typu média je pravděpodobně konstruktově validním instrumentem k měření latentního konstruktu „mediální agenda“.⁸

⁶ Pokud bychom však mohli měřit pouze jeden typ média, měli bychom pravděpodobně volit televizi, neboť ta – jak se zdá podle zahraničních zkušeností – je nejdůležitějším informačním zdrojem pro většinu lidí [srov. Graber 2001: 3].

⁷ Wayne Wanta [1997a: 63–69] tato empirická pozorování vysvětluje tím, že televizní zpravodajství a tisk vyžadují jiné smyslové vnímání a odlišné mentální úsilí, které je třeba vynaložit na získání informací. Vzhledem k vyššímu úsilí je proces čtení tisku z hlediska fungování lidské paměti efektivnější, a proto vliv tisku přetrvává delší dobu. Televizní zpravodajství tak velké úsilí nevyžaduje, zároveň také nevyžaduje pouze vnímání obrazu a verbální informace jako tisk, ale také vnímání pohybu a zvuku. Z těchto důvodů se vliv televizního zpravodajství projevuje dříve a přetrvává kratší dobu [ibid].

⁸ Pro bližší objasnění pojmu konstruktová validita viz např. [Kreidl 2005].

5.3 Hypotézy

Mediální velikost tématu a postavení na mediálním žebříčku by v souladu s paměťovým modelem měly zvyšovat šanci, že bude téma vnímáno jako důležité, mediální homogenita by měla tuto šanci zase naopak snižovat. Převáděno do jazyka hypotéz:

- H1: Vyšší mediální velikost tématu za jinak stejných podmínek zvyšuje šanci, že bude téma respondentem vnímáno jako důležité.
- H2: Čím vyšší je postavení tématu na mediálním žebříčku, tím vyšší je – *ceteris paribus* – šance, že bude téma respondentem vnímáno jako důležité.
- H3: Vyšší mediální homogenita za jinak stejných podmínek snižuje šanci, že bude téma respondentem vnímáno jako důležité.

6. Data a proměnné

6.1 Volba zkoumaného tématu, dat a metody jejich analýzy

Problém nepravé korelace mezi agendou médií a agendou veřejnosti v našem výzkumu řešíme volbou zkoumané události. Zvolené téma – izraelsko-palestinský konflikt – může být veřejnosti zprostředkováno pouze pomocí médií. Směr kauzality je tak určen povahou zkoumaného problému, a v našem textu tedy nejsme zdaleka tak silně vystaveni pochybám, zda odhadnuté statistické efekty vztahu mezi mediální agendou a agendou veřejnosti reflektují skutečný kauzální efekt, nebo zda jde jen o statistický artefakt špatné specifikace modelu.⁹

Ve výzkumu nastolování témat neexperimentálním způsobem je tradiční užití kombinace dat z obsahové analýzy médií a dat z dotazníkového šetření příjemců těchto obsahů [srov. McCombs, Shaw 1972; Miller, Wanta 1996; McCombs et al. 1997; Miller, Krosnick 2000; Golan, Wanta 2001]. Z důvodu určení směru kauzálních vazeb je často preferováno používání longitudinálních dat, např. pro odhad směru kauzální vazby mezi médii a veřejností a odhad doby, po které se projeví vliv změny mediální agendy [Brosius, Kepplinger 1990]. V minulosti ovšem bylo použití longitudinálních dat často znehodnoceno jejich agregováním

⁹ V datech z CVVM za celé sledované období se vyskytuje jen jedna událost (izraelsko-palestinský konflikt), která splňuje metodologické požadavky naší studie. Další výrazné zahraniční události – události 11. 9. 2001 v USA, válka v Afghánistánu, válka v Iráku, tsunami v Thajsku – sice krátkodobě zaznamenaly vysoké postavení na mediálním žebříčku témat (až 20 %), ale pohybovaly se mezi nejvýznamnějšími tématy poslední doby poměrně krátkou dobu (max. 1–2 roky, tsunami v Thajsku ještě kratší dobu), měly mnohem silnější přímý dopad na českou populaci (kontroly na letištích, protiteroristická opatření, mise českých vojáků, příbuzní a známé osobnosti jako exponovaní účastníci událostí atd.), a tudíž nejsou pro srovnávací analýzy vhodné. V principu by bylo vhodné ověřit model vztahů i s pomocí jiných událostí, naneštěstí ale takový postup není možný. Přirozeně platí, že je zobecnitelnost našich závěrů na jiné události omezena.

a přehlédnutím nebezpečí ekologického zkreslení. Ovšem tam, kde výzkumníci longitudinální data neagregují, je možné získat správné odhady parametrů statistického modelu pouze speciálními metodami pro analýzu longitudinálních nebo jinak vnitřně strukturovaných dat, například pomocí tzv. víceúrovňových modelů [viz např. Soukup 2006]. Tuto statistickou metodu – pokud je nám známo – zatím nikdo pro výzkum nastolování témat nepoužil, a to ani v případech, kdy to struktura dat vysloveně vyžadovala.

V níže představené analýze překonáváme zmíněná omezení tím, že kombinujeme data o mediálních obsazích s daty o individuálních respondentech bez agregace. Data o respondentech i médiích přitom obsahují i longitudinální komponentu, čímž získáváme nezbytnou variabilitu v hodnotách proměnných měřících mediální agendu, a můžeme tudíž odhadovat sílu vztahu mezi agendou médií a agendou veřejnosti. Protože zároveň v analýze aplikujeme statistické nástroje adekvátní pro analýzu hierarchicky strukturovaných dat, nabízí naše analýza přesnější odhady statistických parametrů a je vhodnější pro provádění statistických testů.

6.2 Data použitá v analýze

V analýze využíváme data ze dvou různých zdrojů – z opakovaných průřezových šetření CVVM z projektu „Naše společnost“ a z obsahové analýzy médií občanského sdružení InnoVatio.¹⁰ Data z CVVM jsou z období listopad 2001 až prosinec 2005. Jednotlivá šetření CVVM jsou reprezentativní za populaci obyvatel ČR starších 15 let. Zkoumané vzorky jsou v každém šetření vybírány metodou kvótního výběru,¹¹ kvótními znaky jsou věk, pohlaví a vzdělání. Územní reprezentativita vzorků je dodržena samotnou konstrukcí tazatelské sítě, kde jsou kontrolovanými znaky velikost místa bydliště a regiony (bývalé kraje).¹² Nástrojem sběru dat je vždy standardizovaný dotazník použitý v osobním rozhovoru s respondentem.

¹⁰ Data z výzkumů CVVM jsou veřejně k dispozici v Sociologickém datovém archivu při Sociologickém ústavu AV ČR (viz <http://www.soc.cas.cz>). Data společnosti Innovatio veřejně dostupná nejsou.

¹¹ Kvótní výběr *sensu stricto* nesplňuje vysoké požadavky na kvalitu a původ dat běžné v současné sociologii a předepisované i pro použitou analytickou metodu, protože však žádná lepší data nejsou k dispozici, spokojujeme se i s ne právě ideálními daty. Uvítáme každou možnost replikace naší analýzy s dokonalejšími daty, jakmile budou k dispozici. Kvótní výběr zajišťuje reprezentativitu analyzovaného vzorku za každý měsíc s ohledem na zvolené kvótní znaky.

¹² V listopadu 2003 CVVM provedlo šetření, ve kterém byly studovány rozdíly mezi historickými zeměmi Čechami, Moravou a Slezskem, proto byla ztrojnásobena kvóta pro obyvatele žijící na území ČR v hranicích historického Slezska. Tento soubor tedy již nebyl reprezentativní za obyvatelstvo celé ČR. Situaci jsme vyřešili tím, že jsme náhodným způsobem vybrali a do datového souboru zahrnuli pouze jednu třetinu respondentů z tohoto území. I toto šetření je tedy po provedené úpravě reprezentativní za celou ČR.

Data CVVM nepředstavují klasický případ designu opakovaných průřezových šetření, protože se pravidelně opakují pouze proměnné, které měří základní informace a charakteristiky respondentů. Mezi tyto charakteristiky, které se v každém výzkumu opakují, patří tři události, které respondent považuje za nejdůležitější. Sběr dat probíhá oficiálně osm dní, obvykle od pondělka do pondělka následujícího týdne. Většina tazatelů tyto termíny dodržuje, ovšem někteří provádějí dotazování před tímto termínem a někteří po něm, v praxi celé dotazování probíhá během období až čtrnácti dnů.

Z dat CVVM pochází také závislá proměnná naší analýzy. Pokud respondent zmínil izraelsko-palestinský konflikt ve výzkumu jako jednu ze tří nejdůležitějších událostí poslední doby, má tento znak hodnotu 1, v každém jiném případě má hodnotu 0. Z výzkumů CVVM jsou pak ještě použity tři vysvětlující proměnné. Rozlišujeme tři stupně *vzdělání* – základní; střední bez maturity; a střední s maturitou a jakékoli vyšší vzdělání. Vzdělání před vstupem do analýzy dichotomizujeme a používáme dva kontrasty: vyučení vs. základní vzdělání a maturita vs. základní vzdělání. Ordinální proměnnou *věk* jsme převzali z původních dat CVVM a jejich pět kategorií (15–19 let; 20–29 let; 30–44 let; 45–59 let; 60 a více let) jsme v analýze opět dichotomizovali do podoby 4 vysvětlujících kontrastů. Proměnná *pohlaví* byla kódována (1 – muž; 0 – žena).¹³ Distribuce respondentů v jednotlivých kategoriích vysvětlujících proměnných je uvedena v příloze.

Data o mediálním pokrytí událostí nám poskytlo občanské sdružení InnoVatio, které provádí kontinuální obsahovou analýzu hlavního televizního zpravodajství v České republice. Máme k dispozici údaje o stanici, datu vysílání a hlavním tématu všech příspěvků odvysílaných v hlavním zpravodajství celostátních televizních stanic (Česká televize, Nova a Prima) za období 1. leden 2001 až 31. prosinec 2005. Z tohoto souboru čerpáme informace o celkovém počtu zpravodajských příspěvků. Tento základní datový soubor ještě doplňuje druhý datový soubor, ve kterém jsou vybrány pouze příspěvky, které se nějakým způsobem týkaly izraelsko-palestinského konfliktu. Tento soubor byl vyroben zaměstnanci InnoVatia speciálně pro naši potřebu. I v tomto souboru jsou u každého příspěvku uvedeny údaje o stanici a datu vysílání.¹⁴

¹³ Protože věk, pohlaví a vzdělání patří mezi kvótní znaky, jsou jejich hodnoty vždy zaznamenány ještě před započítáním samotného rozhovoru, a žádná z těchto proměnných tedy nemůže mít chybějící hodnoty.

¹⁴ V obou souborech byly příspěvky tříděny podle jiného kódového klíče, což má dopad na možný rozsah hodnot vysvětlujících proměnných. Protože se například příspěvky o izraelsko-palestinském konfliktu z druhého souboru mohou vyskytovat v různých kategoriích prvního souboru, je principiálně možné, že celkový počet příspěvků o izraelsko-palestinském konfliktu získaný z druhého datového souboru bude vyšší než počet příspěvků v modální kategorii prvního datového souboru. V případě postavení izraelsko-palestinského konfliktu na žebříčku mediálních témat se tento zdánlivě paradoxní výsledek vyskytl jednou (duben 2002). Tento problém je způsoben tím, že izraelsko-palestinský konflikt nemá samostatnou kategorii v kódovém klíči hlavních témat (první soubor) a objevuje se ve třech kategoriích: „terorismus“, „ozbrojené konflikty“ a „Izrael – Palestina vztahy“. Tato skutečnost – domníváme se – nemá zásadní dopad na věcnou interpretaci

Povaha dat o mediálním pokrytí nám umožnila změřit pro libovolné datum libovolně dlouhé období a v něm zjistit počty příspěvků. Jako sledované období pro každé šetření CVVM jsme stanovili 30 dní před posledním dnem oficiálního konce dotazování daného šetření. Např. pokud dotazování končilo 4. července, spojovali jsme data z tohoto dotazování s daty o mediálním pokrytí za období 4. června až 3. července. Pro toto stanovené období jsme pak vypočetli jednotlivé parametry struktury témat televizního zpravodajství. Přesné definice vysvětlujících proměnných jsou popsány výše. Základní popisné statistiky proměnných, které charakterizují tematickou strukturu hlavního televizního zpravodajství, jsou prezentovány v příloze.

7. Analýza dat – postup a výsledky

Klíčovou závislou proměnnou v analýze je dichotomická proměnná (ano/ne) měřící, zda respondent označil izraelsko-palestinský konflikt za nejvýznamnější událost poslední doby. K modelování takové dichotomické proměnné se přirozeně nabízí metoda logistické regrese [viz např. Long 1997; srov. též Řeháková 2000]. V našem případě je však situace ze dvou důvodů komplikovanější. Za prvé platí, že jednotlivá pozorování – respondenti – nejsou nezávislá, ale vyskytují se v přirozených shlucích daných měsícem sběru dat. Za druhé platí, že některé klíčové proměnné měřící charakteristiky tematické struktury zpravodajství nejsou vlastnostmi individuí, ale vlastnostmi právě těchto shluků: údaje o zpravodajském poli jsou měřeny na úrovni měsíců, ne na úrovni lidí. Proto je pravděpodobné, že klasická metoda logistické regrese nebude pro danou úlohu optimální. Alternativou, která se nabízí a která explicitně bere v úvahu jak shlukovou strukturu dat, tak skutečnost, že proměnné jsou měřeny na různých stupních agregace dat, je metoda hierarchického lineárního modelování [Hox 2002; Raudenbush, Bryk 2002]. Tento intuitivní závěr však v analýze testujeme.

V prvním kroku analýzy srovnáváme vhodnost klasického logistického modelu s hierarchickým lineárním modelem s dichotomickou závislou proměnnou. Toto srovnání lze provést snadno odhadnutím jednoduchých víceúrovňových modelů, v nichž měříme, do jaké míry je porušen předpoklad o nezávislosti pozorování, pomocí koeficientu vnitrotřídní korelace (*intra-class correlation*). Vnitrotřídní korelace je veličina, která udává, jaká část variace v datech je vysvětlena shlukovou strukturou dat [Hox 2002: 15]. Statistický test významnosti koeficientu vnitrotřídní korelace (*rho*) provádíme v tzv. nulovém modelu, který obsahuje pouze náhodnou konstantu a žádné vysvětlující proměnné, přičemž jako shlukující proměnná je použit identifikátor výzkumu (makro-kontextu), tj. proměnná s cel-

dosažených výsledků, je však třeba ji mít na paměti při rozboru popisných statistik (viz níže) a s ohledem na použitou terminologii. Situaci nelze řešit redukcí na jedinou kategorii – izraelsko-palestinský konflikt prošel během sledovaných více než čtyř let vývojem, koncem roku 2001 a počátkem roku 2002 dominovaly kategorie „terorismus“ a „ozbrojené konflikty“, kdežto koncem roku 2005 kategorie „Izrael – Palestina vztahy“.

kem 40 unikátními hodnotami. Test potvrdil náš předpoklad závislosti jednotlivých pozorování uvnitř měsíčních výzkumů CVVM (χ^2 test, že $\rho = 0$, je 2136,40 s jedním stupněm volnosti, z čehož vyplývá $p < 0,0005$). V analýze tedy vzhledem ke struktuře dat musíme použít hierarchické lineární modely (viz [Soukup 2006] pro úvod do problematiky v české sociologické literatuře).

Parametry modelu odhadujeme pomocí metody maximální věrohodnosti. Věrohodnostní funkci aproximujeme pomocí LaPlaceovy transformace, která je v programovém systému HLM 6 implementována pomocí EM algoritmu [Scientific Software International 2004: 109].¹⁵ Tato metoda má tu výhodu, že modely s její pomocí odhadnuté lze – v případě, že jde o modely vhnížděné (*nested*) – statisticky srovnávat pomocí testu χ^2 . Pro každý z odhadnutých modelů vypočítáme statistiku deviance, pro kterou platí:

$$D = -2 \log (L),$$

kde L je hodnota maxima věrohodnostní funkce pro daný model. Rozdíl mezi deviancemi dvou modelů má přibližně χ^2 distribuci se stupni volnosti, které odpovídají rozdílu v počtu odhadovaných parametrů obou modelů, a lze jej tedy použít ke statistickému srovnávání modelů [srov. Raudenbush, Bryk 2002: 60; Hox 2002: 16]. Hodnotu deviance pro každý odhadnutý model, stejně jako kontrasty pro věcně zajímavá srovnání jednotlivých modelů, prezentujeme v tabulce 1.

V dalším kroku analýzy odhadujeme jednoduchý model (Model 1) s aditivními efekty všech mikro-proměnných a jednou makro-proměnnou – podílem zpravodajských příspěvků o izraelsko-palestinském konfliktu na počtu všech zpráv (viz též tabulku 2). Tento model s binární závislou proměnnou (zde dichotomická proměnná IP konflikt) lze – pro data obsahující informace o i respondentech rozdělených do j skupin – vyjádřit jako víceúrovňové rozšíření zobecněného lineárního modelu [srov. Hox 2002: 103–112] s jednou vysvětlující proměnnou měřenou na makro-úrovni (Z_j) a třemi vysvětlujícími proměnnými měřenými na mikro-úrovni (X_{1i} , X_{2i} , X_{3i}),¹⁶ kde platí:

$$IP\ konflikt_{ij} = \pi_{ij},$$

přičemž π_{ij} sleduje Bernoulliho rozdělení s parametrem $p = \mu$.

¹⁵ Pro kontrolu robustnosti získaných odhadů jsme paralelně všechny zde prezentované modely odhadli pomocí metody omezené maximální věrohodnosti (*restricted maximum likelihood*). Tato alternativní odhadovací metoda vede k obsahově naprosto stejným závěrům, jako metoda zde prezentovaná. Podrobnosti o zde neprezentovaných modelech jsou k dispozici u autorů textu na vyžádání.

¹⁶ V našem konkrétním případě některé modely obsahují více než jednu makro-proměnnou a některé mikro-proměnné jsou nominální s k kategoriemi a jsou v modelech nahrazeny $(k-1)$ dichotomickými kontrasty. Výše uvedená rovnice, respektive její jednotlivé členy, potom adekvátně expandují.

Tabulka 1. Statistiky vhodnosti hierarchických lineárních modelů s náhodnou konstantou pro určení šance, že bude izraelsko-palestinský konflikt zařazen mezi nejvýznamnější události poslední doby.
 ČR, listopad 2001 – prosinec 2005. Počet respondentů (mikro-pozorování) = 41 949, počet měsíců (makro-kontextů) = 40.

Model	Deviance (D)	Počet odhadovaných parametrů
Model 1	87875,33	10
Model 2	87875,22	11
Model 3	87875,29	11
Model 4	87874,96	11
Model 5	87874,45	11
<i>Kontrasty</i>	χ^2	<i>d.f.</i>
M2-M1	0,11	1
M3-M1	0,04	1
M4-M1	0,37	1
M5-M1	0,88	1

Zdroj: CVVM 2001–2005 a InnoVatio 2001–2005.

Spojovací funkce je logistická a tedy:

$$\pi_{ij} = \log it(\pi_{ij})$$

a zároveň

$$\eta_{ij} = \gamma_{00} + \gamma_{01}Z_j + u_{0i} + \beta_{1j}X_{1ij} + \beta_{2j}X_{2ij} + \beta_{3j}X_{3ij}.$$

Při pohledu na odhadnuté parametry modelu 1 vidíme, že podle očekávání s rostoucím mediálním pokrytím izraelsko-palestinského konfliktu roste statisticky významně i šance, že respondenti izraelsko-palestinský konflikt zmíní mezi nejdůležitějšími událostmi poslední doby. Efekt mediální velikosti izraelsko-palestinského konfliktu je velmi silný. Jeho odhadnutý efekt (0,777) totiž znamená, že se – za jinak stejných podmínek – s každým nárůstem mediální velikosti tématu o jedno procento přibližně zdvojnásobí šance, že bude tato událost respondentem zařazena mezi tři nejdůležitější události poslední doby. Izraelsko-palestinský konflikt je častěji zmiňován muži než ženami. Rovněž vyšší vzdělání a věk statisticky významně zvyšují šanci, že respondent uvede izraelsko-palestinský konflikt jako nejvýznamnější událost poslední doby (viz tabulku 2).

Kromě vlivu samotné „mediální velikosti“ tématu nás ovšem zajímají i efekty dalších proměnných, zejména homogenity zpravodajského pole a efekt

Tabulka 2. Odhadnuté efekty a standardní chyby modelu s náhodnou konstantou pro určení šance, že bude izraelsko-palestinský konflikt zařazen mezi nejvýznamnější události poslední doby.

ČR, listopad 2001–prosinec 2005. Počet respondentů (mikro-pozorování) = 41 949, počet měsíců (makro-kontextů) = 40.

	Odhadnutý efekt	Standardní chyba	p-hodnota
Konstanta	-6,091	0,197	0,000
Procento příspěvků o izraelsko- -palestinském konfliktu	0,777	0,106	0,000
Muž	0,241	0,068	0,001
Vzdělání (ZŠ je referenční kategorie)			
Vyučení	0,099	0,107	0,354
Maturita	0,368	0,094	0,000
Věk (15–19 let je referenční kategorie)			
20–29 let	0,420	0,222	0,058
30–44 let	0,452	0,176	0,010
45–59 let	0,591	0,216	0,007
60 a více let	0,628	0,206	0,003

Zdroj: CVVM 2001–2005 a InnoVatio 2001–2005.

relativního postavení dané události mezi všemi zprávami. Tyto efekty testujeme přidáním dodatečných proměnných do modelu 1. V modelu 2 přidáváme jedno ze dvou možných měřítek homogenity zpravodajského pole – podíl zpráv věnovaných nejvýznamnější zprávě daného období. Ze srovnání vhodnosti modelu 1 a modelu 2, které je prezentováno v tabulce 1, je zřejmé, že tato dodatečně přidaná proměnná nezlepšuje statisticky významně vhodnost modelu ($\chi^2 = 0,11$ při 1 stupni volnosti). Ani druhá proměnná měřící homogenitu zpravodajství – podíl příspěvků věnovaných deseti nejvýznamnějším zprávám – vhodnost modelu výrazně nezlepší. Tuto proměnnou přidáváme do modelu 1 v modelu 3 a ze srovnání obou modelů v tabulce 1 je evidentní, že jde opět o statisticky naprosto nevýznamné zlepšení ($\chi^2 = 0,04$ při jednom stupni volnosti).¹⁷ Hypotézy o vlivu homogenity zpravodajského pole na šanci, že bude izraelsko-palestinský konflikt

¹⁷ Interpretace vlivu homogenity zpravodajského pole na přijetí události recipientem se může lišit v závislosti na tom, jestli je izraelsko-palestinský konflikt mezi deseti nejvýznamnějšími zpravodajskými tématy, nebo ne. K takové situaci dochází ve čtyřech případech, přičemž jednou je dokonce izraelsko-palestinský konflikt nejvýznamnějším zpravodajským tématem. Abychom se ujistili, že tato čtyři pozorování významně nezkrslují výsledky analýzy, replikovali jsme celou analýzu i bez těchto čtyř makro-kontextů. Věcné závěry takto získané jsou totožné se závěry zde představenými.

respondentem uveden mezi nejvýznamnějšími událostmi poslední doby, tedy musíme zamítnout.

K dalším parametrům zpravodajského pole, které nás zajímaly, patřila relativní pozice izraelsko-palestinského konfliktu mezi ostatními příspěvky. Tu měříme pomocí dvou různých proměnných. Jednak poměr počtu příspěvků o izraelsko-palestinském konfliktu ku počtu příspěvků o nejčastěji zpravodajsky pokrytém tématu, ale také poměr počtu příspěvků o izraelsko-palestinském konfliktu ku počtu příspěvků o deseti mediálně největších tématech. V prvním ani ve druhém případě ovšem tato proměnná nemá – při kontrole samotného počtu příspěvků o izraelsko-palestinském konfliktu – žádný čistý vliv na pravděpodobnost, že lidé zařadí izraelsko-palestinský konflikt mezi nejvýznamnější události poslední doby. Proměnné měřící relativní postavení izraelsko-palestinského konfliktu ve zpravodajském poli nemají žádný čistý vliv na vnímanou důležitost izraelsko-palestinského konfliktu.

Srovnáním vhodnosti modelu 1 s modely obsáhlejšími jsme provedli statistické zhodnocení významnosti dodatečně přidávaných makro-proměnných. Pro zhodnocení jejich věcné významnosti nabízíme čtenářům odhadnuté parametry modelů 1 až 5, které jsou prezentovány v příloze. Jejich přehlédnutí také naznačuje, že jediným významným makro-efektem je efekt mediální velikosti izraelsko-palestinského konfliktu. Odhadnuté efekty všech dalších makro-proměnných jsou řádově několikanásobně slabší (viz přílohu 3).

8. Závěry a diskuse

Kvantitativní analýzou kombinovaných individuálních a mediálních dat za delší časové období jsme ukázali, že intenzita mediálního pokrytí nějaké události má statisticky významný a věcně neopominutelný vliv na její vnímanou důležitost u publika. Je to poprvé, kdy byl efekt médií na nastolování témat veřejné agendy empiricky ilustrován na českých datech. Toto zjištění není ovšem v globálním kontextu překvapivé [srov. Dearing, Rogers 1996; Funkhouser 1973; McCombs, Shaw 1972]. Naše empirické výsledky jsou významné zejména s ohledem na tři metodologické a jednu věcnou skutečnost. (1) Naše analýza je nová tím, že kombinuje data z různých zdrojů: data získaná od individuálních respondentů v běžném dotazníkovém šetření a data získaná obsahovou analýzou mediálních obsahů za poměrně dlouhé časové období. Používaná data analyzujeme bez agregace, čímž se vyhýbáme riziku ekologického zkreslení. Analýza tohoto typu dat bez agregace odpovědí individuálních respondentů není ve výzkumu nastolování témat běžná.

(2) Při analýze využíváme statistické nástroje, které respektují hierarchickou a shlukovou povahu dat, čímž – i s ohledem na omezení daná kvótním výběrem a omezeným rozsahem dat – získáváme lepší odhady parametrů prezentovaných statistických modelů. (3) Analýza kontroluje možné zkreslení v důsledku vyne-

chané společné příčiny – události „reálného světa“ –, a zdá se tak být přesnějším odhadem skutečného kauzálního efektu mediální agendy. I když většina autorů uznává potřebu události „reálného“ světa analyticky kontrolovat, jen zřídka v literatuře najdeme obhajitelná řešení tohoto problému. (4) Konečně naše analýza překračuje rozměr předchozích studií v tom, že se kromě prosté mediální velikosti tématu (počet zpráv na dané téma), pokouší mezi vysvětlující proměnné zahrnout rovněž další parametry mediální krajiny – homogenitu zpravodajského pole a relativní postavení studované události na žebříčku všech témat.

Žádná z proměnných měřících homogenitu zpravodajského pole nebo relativní postavení tématu ovšem neměla v modelech statisticky ani věcně významný vliv. Tento výsledek je v souladu s paměťovým konceptem – podporuje domněnku, že vliv na přijetí konkrétního tématu recipientem má čistě samotná mediální velikost a proměnné popisující strukturu ostatních témat – mediální homogenita a postavení na žebříčku témat – nijak dále neposilují přijetí konkrétního tématu. Tento výsledek také zpochybňuje teorii šancí a individuálních priorit. Model totiž předpovídá významný vliv postavení na žebříčku témat na přijetí tématu recipientem. Vyšší postavení by totiž mělo implikovat, že větší část publika se s existencí tématu seznámí a může se o jeho důležitosti rozhodovat, čímž by se měla zvyšovat šance, že větší část publika bude téma považovat za důležité. Podobně by měla být významná proměnná mediální homogenita, její efekt by však měl být záporný. S rostoucí velikostí dominantních deseti témat by měla klesat šance, že publikum zkoumané téma zaznamená.

Paměťový model je schopen uspokojivě vysvětlit, proč je čistý vliv mediální velikosti významný a vliv struktury zpravodajství nikoli – o úspěchu pro zapsání tématu do paměti recipienta rozhoduje pouze frekvence, s jakou se recipient s tématem setkal, a žádná konstelace struktury ostatních témat tento proces ani nepodporuje, ani neoslabuje. Naše analýza však rozhodně nedokazuje paměťový model a definitivně nevyvrací model šancí a individuálních priorit, na testování těchto modelů nebyla určena. Pouze tvrdíme, že výsledky dosažené v naší studii je schopen lépe vysvětlit paměťový model. K diskusi o platnosti paměťového modelu srovnej [Iyengar, Peters, Kinder 1982: 853–855; Wanta 1997a: 18–19; Scheufele 2000: 300–301; Kalvas 2006].

Absence statistické významnosti proměnných mediální homogenita a postavení na žebříčku témat může být způsobena i tím, že máme k dispozici jen málo pozorování na makro-úrovni (celkem 40), a tudíž je statistická síla analýzy velmi omezená. Protože CVVM přestalo otázku o nejvýznamnějších událostech poslední doby do dotazníků v její staré podobě zahrnovat, není šance, že by se datový soubor mohl dále rozrůst a spor o správnou interpretaci výsledků nebude v budoucnu možné rozsoudit s použitím většího datového souboru. Mimo to jsou některé zvolené makro-proměnné korelované do té míry, že je velmi obtížné odhadnout nezávislý efekt jedné z nich při kontrole proměnné druhé. Ani tento problém bohužel nelze s existujícími daty uspokojivě vyřešit.

Navzdory pozorovanému kauzálnímu efektu jedné makro-proměnné ovšem naše analýza vypovídá jen omezeně o podstatě kauzálního mechanismu, který

vytváří příčinný vztah mezi obsahy mediálních sdělení a agendou veřejnosti. Můžeme tedy tvrdit, že lidé skutečně přisuzují tématům důležitost na základě zkušenosti zprostředkované médii bez ohledu na zkušenost ne-mediální, nepřispěli jsme však významně – a ani jsme o to neusilovali – k literatuře, která chce rozebrat roli jednotlivých proměnných, které příčinný vztah mezi mediálními obsahy a veřejnou agendou zprostředkují. Náš statistický model – ve statistickém žargonu nazývaný modelem v redukované formě (*reduced-form*) – je vzhledem k naší úloze, domníváme se, legitimní. Zároveň ale chceme upozornit, že je legitimita tohoto modelu udržitelná jen při adekvátní interpretaci. Proto zde zdůrazňujeme, že nevnímáme mediální obsahy nutně jako bezprostřední kauzální příčinu ovlivňující veřejnou agendu, ale pouze jako proměnnou, která veřejnou agendu ovlivňuje *prostřednictvím jiných, zprostředkujících proměnných*. Popsat celý kauzální řetěz těchto intervenujících znaků ovšem v žádném případě nebylo cílem této stati.

FRANTIŠEK KALVAS vystudoval sociologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze (Mgr. 2005) a nyní studuje postgraduálně obor etnologie na Fakultě filozofické Západočeské univerzity v Plzni. V současnosti je asistentem na katedře sociologie na Fakultě filozofické Západočeské univerzity v Plzni. Zabývá se sociologií masové komunikace, především agenda-setting, a metodologií sociologického výzkumu.

MARTIN KREIDL vystudoval postgraduálně sociologii na Kalifornské univerzitě v Los Angeles (M.A. 2001, Ph.D. 2005) a na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze (Ph.D. 2003). V současnosti je vedoucím katedry sociologie na Fakultě filozofické Západočeské univerzity v Plzni. Zabývá se výzkumem sociálních nerovností a mobility, sociální demografií, sociologií zdraví a kvantitativními aplikacemi v sociálních vědách.

Literatura

- Ader, C. R. 1995. „A Longitudinal Study of Agenda Setting for the Issue of Environmental Pollution.“ *Journalism and Mass Communication Quarterly* 72 (2): 300 – 311.
- Behr, R. L., S. Iyengar. 1985. „Television News, Real World Cues and Changes in the Public Agenda.“ *Public Opinion Quarterly* 49 (1): 38–57.
- Benoit, W. L., G. J. Hansen. 2001. „Presidential Debate Questions and the Public Agenda.“ *Communication Quarterly* 49 (2): 130–141.
- Blood, D. J., P. C. B. Phillips. 1997. „Economic Headline News on the Agenda: New Approaches to Understanding Causes and Effects.“ Pp. 97–113 in M. McCombs, D. L. Shaw, D. Weaver (eds.). *Communication and Democracy. Exploring the Intellectual Frontiers in Agenda-Setting Theory*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Boyle, T. P. 2001. „Intermedia Agenda Setting in the 1996 Presidential Election.“ *Journalism and Mass Communication Quarterly* 78 (1): 26–44.
- Brosius, H.–B., H. M. Kepplinger. 1990. „The Agenda-Setting Function of Television News.“ *Communication Research* 17 (2): 183–211.
- Brosius, H.–B., G. Weimann. 1996. „Who Sets the Agenda?“ *Communication Research* 23 (5): 561–580.

- Campbell, D. T., J. C. Stanley. 1966. *Experimental and Quasi-Experimental Designs for Research*. Chicago: Rand McNally.
- Campbell, D. T., H. L. Ross. 1968. „The Connecticut Crackdown on Speeding: Time-series data in quasi-experimental analysis.“ *Law and Society Review* 3: 33–53.
- Carroll, C. E., M. E. McCombs. 2003. „Agenda-setting Effects of Business News on the Public's Images and Opinions about Major Corporations.“ *Corporate Reputation Review* 6 (1): 36–46.
- Comstock, George, Erica Scharrer. 1999. *Television: What's on, Who's Watching, and What it Means*. San Diego: Academic Press.
- Cook, F. L., T. R. Tyler, E. G. Goetz, M. T. Gordon, D. Protes, D. R. Leff, H. L. Molotch. 1983. „Media and Agenda Setting: Effects on the Public, Interest Group Leaders, Policy Makers, and Policy.“ *Public Opinion Quarterly* 47 (1): 16 – 35.
- Davis, J. A. 1985. *The Logic of Causal Order*. Beverly Hills: Sage.
- Dearing, J. W., E. M. Rogers. 1996. *Agenda-Setting*. Thousand Oaks: Sage.
- Edwards, G. C., D. B. Wood. 1999. „Who Influences Whom? President, Congress, and Media.“ *The American Political Science Review* 93 (2): 327–344.
- Erbring, L., E. N. Goldenberg, A. H. Miller. 1980. „Front-Page News and Real-World Cues: A New Look at Agenda Setting by the Media.“ *American Journal of Political Science* 24 (1): 16–49.
- Fox, J. 1997. *Applied Regression Analysis, Linear Models, and Related Methods*. Newbury Park: Sage.
- Funkhouser, R. G. 1973. „The Issues of the Sixties: An Exploratory Study in the Dynamics of the Public Opinion.“ *Public Opinion Quarterly* 37 (1): 62–75.
- Golan, G., W. Wanta. 2001. „Second-Level Agenda Setting in the New Hampshire Primary: A Comparison of Coverage in Three Newspapers and Public Perceptions of Candidates.“ *Journalism and Mass Communication Quarterly* 78 (2): 247–259.
- Gonzenbach, W. J., A. L. McGavin. 1997. „A Brief History of Time: A Methodological Analysis of Agenda Setting.“ Pp. 115–136 in M. McCombs, D. L. Shaw, D. Weaver (eds.). *Communication and Democracy. Exploring the Intellectual Frontiers in Agenda-Setting Theory*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Graber, D. 2001. *Processing Politics: Learning from Television News in the Internet Age*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hill, D. B. 1985. „Viewer Characteristics and Agenda Setting by Television News.“ *Public Opinion Quarterly* 49 (3): 340–350.
- Hox, J. 2002. *Multilevel Analysis: Techniques and Applications*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Iyengar, S., M. D. Peters, D. R. Kinder. 1982. „Experimental Demonstrations of the ‚Not-So-Minimal‘ Consequences of Television News Programs.“ *The American Political Science Review* 76 (4): 848–858.
- Iyengar, S., A. Simon. 1993. „News Coverage of the Gulf Crisis and Public Opinion: A Study of Agenda-Setting, Priming, and Framing.“ *Communication Research* 20 (3): 365–383.
- Jasper, A. E., D. V. Shah, M. Watts, R. J. Faber, D. P. Fan. 1998. „Framing and the Public Agenda: Media Effects on the Importance of the Federal Budget Deficit.“ *Political Communication* 15 (2): 205–224.
- Jiráček, J., B. Köpplová. 2003. *Média a společnost*. Praha: Portál.
- Kalvas, F. 2004. „Agenda-setting v sociologické perspektivě.“ Pp. 183–194 in M. Škodová (ed.). *Česko-slovenské sociologické dny. Sborník z konference*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kalvas, F. 2006. „The Principle of the Agenda-Setting Process.“ Konferenční příspěvek. *Konference EUSOC*. Telč, 20. 5. 2006.

- Kalvas, F., M. Kreidl. (v tisku). „Vliv struktury témat televizního zpravodajství na vnímání vybraných událostí českou veřejností.“ In I. T. Budil (ed.). *Sborník příspěvků z Antropologického symposia V. Plzeň: Katedra antropologie FF ZČU*.
- Kreidl, Martin. 2005. „Zhodnocení vlivu práce výzkumných agentur na konstruktovou validitu škál.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 41: 103–123.
- Leff, D. R., D. L. Protes, S. C. Brooks. 1986. „Crusading Journalism: Changing Public Attitudes and Policy-Making Agendas.“ *Public Opinion Quarterly* 50 (3): 300–315.
- Long, J. S. 1997. *Regression Models for Categorical and Limited Dependent Variables*. Thousand Oaks: Sage.
- Lopez-Escobar, E., J. P. Llamas, M. McCombs, F. R. Lennon. 1998. „Two Levels of Agenda Setting Among Advertising and News in the 1995 Spanish Elections.“ *Political Communication* 15 (2): 225–238.
- Lowry, D. T., T. Ch. J. Nio, D. W. Leitner. 2003. „Setting the Public Fear Agenda: A Longitudinal Analysis of Network TV Crime Reporting, Public Perceptions of Crime, and FBI Crime Statistics.“ *Journal of Communication* 53 (1): 61–73.
- Manheim, J., R. Albrighton. 1984. „Changing National Images: International Public Relations and Media Agenda Setting.“ *American Political Science Review* 78 (3): 641–657.
- McCombs, M. 1999. „Personal Involvement with Issues on the Public Agenda.“ *International Journal of Public Opinion Research* 11 (2): 152–168.
- McCombs, M. 2004. *Setting the Agenda. The Mass Media and the Public Opinion*. Cambridge: Polity Press.
- McCombs, M., D. L. Shaw. 1972. „The Agenda-Setting Function of the Press.“ *Public Opinion Quarterly* 36 (2): 176–187.
- McCombs, M. E., J. P. Llamas, E. Lopez-Escobar, F. Rey. 1997. „Candidate Images in Spanish Elections: Second-Level Agenda-Setting Effects.“ *Journalism and Mass Communication Quarterly* 74 (4): 703–717.
- McCombs, M. E., J.-H. Zhu. 1995. „Capacity, Diversity, and Volatility of the Public Agenda: Trends from 1954 to 1994.“ *Public Opinion Quarterly* 59 (4): 495–525.
- Mermin, J. 1997. „Television News and American Intervention in Somalia: The Myth of a Media-Driven Foreign Policy.“ *Political Science Quarterly* 112: 385–403.
- Miller, J. M., J. A. Krosnick. 2000. „News Media Impact on the Ingredients of Presidential Evaluations: Politically Knowledgeable Citizens Are Guided by a Trusted Source.“ *American Journal of Political Science* 44 (2): 301–315.
- Miller, R. E., W. Wanta. 1996. „Sources of the Public Agenda: The President-Press-Public Relationship.“ *International Journal of Public Opinion Research* 8 (4): 390–402.
- Nečas, V. 2006. „Agenda-setting. Teoretická východiska.“ Pp. 79–89 in D. Kunštát (ed.). *České veřejné mínění: výzkum a teoretické souvislosti*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Pritchard, D. 1986. „Homicide and Bargained Justice: The Agenda-Setting Effect of Crime News on Prosecutors.“ *Public Opinion Quarterly* 50 (2): 143–159.
- Protes, D. L., F. L. Cook, T. R. Curtin, M. T. Gordon, D. R. Leff, M. E. McCombs, P. Miller. 1987. „The Impact of Investigative Reporting on Public Opinion and Policymaking Targeting Toxic Waste.“ *Public Opinion Quarterly* 51 (2): 166–185.
- Protes, D. L., D. R. Leff, S. C. Brooks, M. T. Gordon. 1985. „Uncovering Rape: The Watchdog Press and the Limits of Agenda Setting.“ *Public Opinion Quarterly* 49 (1): 19–37.
- Pindyck, R. S., D. L. Rubinfeld. 1991. „Instrumental variables and model specification.“ Pp. 157–162, 177–179 in *Econometric Models and Economic Forecasts, Third Edition*. New York: McGraw Hill.
- Raudenbush, S. W., A. S. Bryk. 2002. *Hierarchical Linear Models. Applications and Data Analysis Methods*. 2nd ed. Thousand Oaks: Sage.
- Robinson, W.S. 1950. „Ecological Correlations and the Behavior of Individuals.“ *American Sociological Review* 15: 351–357.

- Romer, D., K. H. Jamieson, S. Aday. 2003. „Television News and the Cultivation of Fear of Crime.“ *Journal of Communication* 53 (1): 88–104.
- Řehák, Jan. 1998a. „Kvalita dat I. Klasický model měření reliability a jeho praktický aplikační výzkum.“ *Sociologický časopis* 34: 51–60.
- Řehák, Jan. 1998b. „Kvalita dat II. Přístupy ohodnocování výzkumných instrumentů založené na modelování kovariančních struktur.“ *Sociologický časopis* 34: 195–204.
- Řeháková, B. 2000. „Nebojte se logistické regrese.“ *Sociologický časopis* 36: 475–492.
- Scheufele, D. A. 2000. „Agenda-Setting, Priming, and Framing Revisited: Another Look at Cognitive Effects of Political Communication.“ *Mass Communication & Society* 3 (2–3): 297–316.
- Schoenbach, K. 1991. „Agenda-Setting Effects of Print and Television in West Germany.“ Pp. 127–129 in D. L. Protess, M. McCombs (eds.). *Agenda-Setting. Readings on Media, Public Opinion, and Policy-Making*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Scientific Software International. 2004. *HLM 6. Hierarchical Linear & Nonlinear Modeling*. Lincolnwood: SSI.
- Shadish, W. R., T. D. Cook, D. T. Campbell. 2001. *Experimental and Quasi-Experimental Designs for Generalized Causal Inference*. Boston: Houghton–Mifflin.
- Shaw, D. L., M. McCombs. 1977. *The Emergence of American Political Issues: The Agenda-Setting Function of the Press*. St. Paul: West.
- Soroka, S. N. 2002. *Agenda-Setting Dynamics in Canada*. Vancouver: University of British Columbia Press.
- Soukup, P. 2006. „Proč užívat hierarchické lineární modely?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (5): 987–1012.
- Trampota, T. 2006. *Zpravodajství*. Praha: Portál.
- Trenaman, J. S. M., D. McQuail 1961. *Television and Political Image*, London: Methuen.
- Tsfati, Y. 2003. „Does Audience Skepticism of the Media Matter in Agenda Setting?“ *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 47 (2): 157–176.
- Wanta, W. 1997a. *The Public and the National Agenda. How People Learn About Important Issues*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Wanta, W. 1997b. „The Messenger and the Message: Differences Across News Media.“ Pp. 137–151 in M. McCombs, D. L. Shaw, D. Weaver (eds.). *Communication and Democracy. Exploring the Intellectual Frontiers in Agenda-Setting Theory*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Watt, J., M. Mazza, L. Snyder. 1993. „Agenda-Setting Effects of Television New Coverage and the Effects Decay Curve.“ *Communication Research* 20 (3): 408–435.
- Weaver, D. H. 1991. „Political Issues and Voter Need for Orientation.“ Pp. 131–139 in D. L. Protess, M. McCombs (eds.). *Agenda-Setting. Readings on Media, Public Opinion, and Policy-Making*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Weimann, G., H.-B. Brosius. 1994. „Is There a Two-Step Flow of Agenda-Setting?“ *International Journal of Public Opinion Research* 6 (4): 323–341.
- West, S. G., J. C. Biesanz, S. C. Pitts. 2000. „Causal inference and generalization in field settings: Experimental and quasi-experimental designs.“ Pp. 40–84 in H. T. Reis, Ch. M. Judd (eds.). *Handbook of Research Methods in Social and Personality Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Winter, J. P., C. H. Eyal. 1981. „Agenda Setting for the Civil Right Issue.“ *Public Opinion Quarterly* 45 (3): 376–383.
- Zhu, J.-H., W. Boroson. 1997. „Susceptibility to Agenda Setting: A Cross-Sectional and Longitudinal Analysis of Individual Differences.“ Pp. 69–83 in M. McCombs, D. L. Shaw, D. Weaver (eds.). *Communication and Democracy. Exploring the Intellectual Frontiers in Agenda-Setting Theory*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.

Přílohy

Příloha 1. Popisné statistiky poměrových a dichotomických proměnných v analýze

	Minimum	Maximum	Průměr	S.d.	N
Mediální velikost IP konfliktu	0,19	6,46	1,57	,007	40
Mediální velikost největšího tématu (*100)	4,12	21,76	6,78	,015	40
Souhrnná mediální velikost největších deseti témat (*100)	27,74	51,72	33,27	,023	40
Poměr velikosti IP konfliktu a největšího tématu (*100)	0,89	102,52	25,57	,120	40
Poměr velikosti IP konfliktu a největších deseti témat (*100)	0,38	21,86	4,85	,023	40
IP konflikt je důležitá událost (Ano = 1)	0	1	,04	,001	41 949
Pohlaví (Muž = 1)	0	1	,48	,002	41 949

Zdroj: CVVM 2001–2005 a InnoVatio 2001–2005.

Příloha 2. Souhrnná statistika kategorizovaných mikro-proměnných v analýze, N = 41 949

Proměnná	Kategorie	%
Věk	15 až 19 let	12
	20 až 29 let	16
	30 až 44 let	24
	45 až 59 let	26
	60 a více let	22
Věk celkem		100
Vzdělání	ZŠ	25
	SŠ bez maturity	39
	SŠ s maturitou, VOŠ a VŠ	37
Vzdělání celkem		100

Zdroj: CVVM 2001–2005.

Příloha 3. Odhadnuté efekty a standardní chyby (v závorkách) dodatečných modelů s náhodnou konstantou pro určení šance, že bude izraelsko-palestinský konflikt respondentem zařazen mezi nejvýznamnější události poslední doby.

ČR, listopad 2001– prosinec 2005. Počet respondentů (mikro-pozorování) = 41 949, počet měsíců (makro-kontextů) = 40.

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
Konstanta	–6,091 (0,197)	–5,996 (0,371)	–6,278 (0,939)	–6,089 (0,197)	–6,119 (0,206)
Procento příspěvků o izraelsko-palestinském konfliktu	0,777 (0,106)	0,777 (0,108)	0,780 (0,108)	0,946 (0,304)	1,399 (0,666)
Mediální homogenita – největší téma		–0,0143 (0,044)			
Mediální homogenita – 10 největších témat			0,005 (0,027)		
Postavení IP konfliktu na mediálním žebříčku 1				–0,010 (0,020)	
Postavení IP konfliktu na mediálním žebříčku 2					–0,196 (0,217)
Muž	0,241 (0,068)	0,241 (0,068)	0,241 (0,068)	0,240 (0,070)	0,240 (0,072)
Vzdělání (ZŠ je referenční kategorie)					
Vyučení	0,099 (0,107)	0,099 (0,107)	0,099 (0,107)	0,100 (0,109)	0,100 (0,108)
Maturita	0,368 (0,094)	0,368 (0,095)	0,368 (0,094)	0,369 (0,097)	0,369 (0,097)
Věk (15–19 let je referenční kategorie)					
20–29 let	0,420 (0,222)	0,420 (0,224)	0,420 (0,221)	0,420 (0,235)	0,420 (0,241)
30–44 let	0,452 (0,176)	0,452 (0,177)	0,452 (0,176)	0,452 (0,182)	0,452 (0,185)
45–59 let	0,591 (0,216)	0,591 (0,218)	0,590 (0,216)	0,591 (0,229)	0,590 (0,230)
60 a více let	0,628 (0,206)	0,628 (0,207)	0,628 (0,206)	0,628 (0,226)	0,628 (0,230)

Zdroj: CVVM 2001–2005 a InnoVatio 2001–2005.

Koncept konfliktních linií a problematika evropské integrace*

VÍT HLOUŠEK**

Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity,
Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

The Concept of Cleavages and the Issue of European Integration

Abstract: The article deals with the conceptualisation of the issue of European integration from the perspective of cleavages. First, the author presents 'post-Rokkanian' politics as a metaphor for the current composition of European societies and subsequently more fluid ties between parties and voters in the political space. The effects that lead to the re-conceptualising of the cleavage concept are discussed within this context. In agreement with Bartolini and Mair, cleavages are seen as the combination of a societal division, a value element and an element of political organisation, but more emphasis is put on the active structuration of social and political conflicts by political parties. Second, the author analyses European integration observed in terms of its cleavage-producing potential. The main argument is based on a specific feature of 'European' cleavages, which combine both functional and territorial dimensions that reflect social and political structures. Only in cases where different aspects of these dimensions are reinforced do 'European' cleavages emerge.

Keywords: cleavage, European integration, political parties, 'post-Rokkanian' politics.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2007, Vol. 43, No. 2: 361–378

The crux is to identify theoretically and empirically the relevant social divisions in a world in flux, and to study their political formation.

Hanspeter Kriesi [1998: 181]

Otázka, zda tematika spojená s procesem evropské integrace může představovat potenciální konfliktní linii (*cleavage*) stranické politiky v domácích/národních stranických systémech, patří k velmi zajímavým úvahám v kontextu proměn vzorců stranické politiky v „post-rokkanovském“ světě. Nejde jen o problematiku vývoje samotné Evropské unie, o konflikt mezi supranacionálním a mezivlád-

* Tento článek byl zpracován v rámci výzkumného záměru „Politické strany a reprezentace zájmů v soudobých evropských demokraciích“ (kód 0021622407). Autor děkuje Petru Kaniokovi, Lubomíru Kopečkoví a anonymním oponentům za cenné připomínky a rady.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Vít Hloušek, Ph.D., Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: hlousek@fss.muni.cz.

ním paradigmatem, či spory o evropskou „ústavu“, ale také o tematizování otázek dalšího rozšíření Evropy Evropské unie či naopak prohlubování evropského integračního procesu. Cílem tohoto příspěvku není empirické zkoumání toho, jak témata spojená s evropskou integrací doplňují tradiční zdroje stranické identifikace, stranicko-voličských vazeb a volební mobilizace. Tento text je možné vnímat jako příspěvek do konceptuální diskuse, diskuse, jež se týká politických stran a stranických systémů. Cílem je ukázat, že „evropská“ problematika může za určitých okolností mít potenciál k tomu, aby mohla v současné „post-rokkanovské“ politice představovat svébytnou konfliktní linii.

Tento stručný příspěvek se proto pokusí nejprve definovat situaci „post-rokanovské“ politiky a konsekvence, které má přijetí této perspektivy pro konceptualizaci konfliktních linií jako takových. Stručně bude představen Rokkanův koncept konfliktních linií. Na základě diskuse o různých navazujících konceptech konfliktních linií se autor pokusí ukázat, z jakých východisek by měla konceptualizace „evropské“ konfliktní linie vycházet. Bude ukázáno, že konfliktní linie v „post-rokkanovském“ světě nejsou stručně řečeno pouze produktem sociálních dělení, ale na jejich formování působí aktivně samotné politické strany. Vazba mezi určitým socio-strukturním elementem, normativním a organizačním prvkem ovšem musí být zachována, aby bylo možno hovořit o plnohodnotné konfliktní linii v politickém i sociálním slova smyslu. Závěrem bude diskutována otázka samotné „evropské“ tematiky jako potenciální konfliktní linie na národní rovině stranických systémů.

V českém prostředí je nezbytné připojit jednu úvodní terminologickou poznámku. Pojem „cleavage“ je do češtiny překládán různě: „štěpení“ [Říchová 2000], „konflikt“ a „rozštěpení“ [Novák 1997], „rozpor“ [Klíma 1998]. V tomto článku bude užíván pojem „konfliktní linie“ [např. Fiala, Strmiska 1998], neboť toto slovní spojení nejlépe postihuje dynamiku soupeření, konfliktu mezi jednotlivými politickými stranami a zároveň také obraz společnosti určitého státu, která je z různých důvodů politicky či kulturně rozdělena, a toto rozdělení se odráží v existenci různých soupeřících politických stran. Pojem „štěpení“ reflektuje pouze segmentaci společnosti, zatímco reprezentaci *cleavages* politickými stranami ponechává stranou. Vzhledem k těmto skutečnostem lze považovat pojem „konfliktní linie“ za adekvátnější překlad.

1. Politika v „post-rokkanovském“ světě

Pojem „post-rokkanovská politika“ lze chápat jako metaforu pro situaci, v níž už neplatí standardní předpoklady zkoumání strukturace politické komunity a stranického systému tak, jak je předpokládaly studie Steina Rokkana. Novou dynamikou¹ se má na mysli zejména uvolnění klasických konfliktních linií ve

¹ Tím nechceme říci, že by rokkanovský svět byl statický, pouze zdroje společenské a politické dynamiky měly poněkud jinou podobu a konsekvence. Hypoteticky bychom nemu-

společnosti,² uvolnění vazeb mezi tradičními skupinami voličů a jejich stranickou reprezentací, více fluidní (volatilní) chování voličů [srov. Poguntke 2005; Lane, Ersson 1997], vznik nových stran, které se profilují spíše v nových konfliktech než tradičních konfliktních liniích, či vstup nových aktérů do procesu zprostředkování zájmů [srov. Dogan 2001], ale také potenciální teritoriální restrukturalizace politiky v prostoru Evropy Evropské unie.³ „Post-rokkanovský“ svět je jednoduše řečeno méně přehledný, což v oblasti stranické politiky a voličské mobilizace klade před politické strany nové výzvy, jimž mohou čelit např. posunem k modelu fungování strany kartelu nebo zvýšeným důrazem na aplikaci prvků politického marketingu [srov. např. Farrell 2005], medializací a personalizací politiky a podobně.

To samozřejmě neznamená, že by žádná uchopitelná struktura politického prostoru neexistovala, ani to neznamená, že by se západoevropská politika propadla do chaosu, anomie a pragmatické nevypočitatelnosti. Jen se zvýšila sociální mobilita uvnitř (národních) společností i mezi nimi a individualizovaly se zdroje politické socializace. Výsledkem je občan, který se rozhoduje v politické rovině individuálněji, a tomu musejí odpovídat rovněž zdroje politické mobilizace. Strany jsou nuceny vytvářet nové, komplexnější strategie, jak „přilákat“ voliče. V tomto prostředí se utváří vztah mezi stranou a voličem komplikovaněji, individualističtěji a je samozřejmě také více podmíněný a proměnlivý. Kategorie voličů jedné strany „od kolébky po hrob“ sice zcela nezmizela, avšak výrazně se ztenčuje a nenapomáhá již vysvětlit základní pohyby uvnitř stranických systémů současných evropských demokracií. Rovněž fenomén „znehucení politikou“ (*Politikverdrossenheit*) spjatý s poklesem (tradičních) forem politické participace a přesunu některých tradičně politických rozhodnutí spíše do administrativní sféry nenapomáhá udržovat socio-kulturní a socio-politické kontury rokkanovského světa.

2. Konfliktní linie v „post-rokkanovském“ světě

Čtyřicet let po vzniku slavného Lipsetova a Rokkanova článku [Lipset, Rokkan 1967] vymezujícího konfliktní linie v (západo)evropských demokraciích tak, jak se vyvinuly v procesu vzniku a etablování moderní masové demokracie, je proto na místě otázka, co z tohoto dědictví lze v podmínkách současné Evropy Evrop-

seli užívat pojem „post-rokkanovská“ politika a mohli bychom operovat s přechodem k post-industriální společnosti, avšak nám se nejedná primárně o společenské proměny jako takové, ale o jejich politické konsekvence.

² Toto tvrzení samozřejmě neznamená, že by tradiční pole „rokkanovských“ konfliktů zcela ztratila na významu. Například otázky spjaté s náboženskou příslušností sice získávají jinou dimenzi, avšak v budoucnu mohou představovat potenciální zdroj sociálního konfliktu generujícího nové politické opozice [srov. Fiala 2006: 6–12].

³ Peter Flora považuje problematiku spjatou s evropskou integrací za největší výzvu Rokkanově přístupu [Flora 1999: 88–91].

Tabulka 1. Národní a průmyslová revoluce a konfliktní linie

	Teritoriální dimenze	Funkcionální dimenze
Národní revoluce	Konfliktní linie centrum-periferie	Konfliktní linie církev-stát
Průmyslová revoluce	Konfliktní linie město-venkov	Konfliktní linie vlastníci-pracující

Zdroj: Hloušek podle [Lipset, Rokkan 1967: 9–23].

ské unie aplikovat. V rokkanovské perspektivě jsou konfliktní linie vytvářeny primárně ve společnosti na základě teritoriální a funkcionální dimenze⁴ rozsáhlých společenských konfliktů produkujících společenské protiklady [srov. Flora 1999: 34–39]. Ty jsou pak přenášeny do různých politických konfliktů v kritických fázích (*critical junctures*) historického vývoje. Lipset s Rokkanem přisuzují přitom v tomto procesu roli nejen socio-kulturním faktorům strukturujícím společnost, ale uznávají rovněž potenciál pro aktivní působení politických stran při utváření voličských vazeb (*alignments*) [Lipset, Rokkan 1967: 3–5].

Procesy národní a průmyslové revoluce vedly podle Rokkana v zemích západní Evropy k etablování čtyř základních konfliktních linií [Lipset, Rokkan 1967: 9–23; srov. např. Hloušek, Kopeček 2004: 34–41] (viz tabulku 1).

Rokkan na základě tohoto obecného modelu zachytil v komparativní perspektivě rozdílnost vývoje v jednotlivých západoevropských společnostech. Vysvětlil tím, jak se v různých zemích v opozici k vedoucí elitě postupně utvářely různé druhy politických stran, a rovněž vysvětlil, jakým způsobem fungovaly voličské vazby mezi těmito stranami a „jejich“ segmenty voličů. Na základě konfliktní linie centrum-periferie vznikly různé regionální formace („strany teritoriální obrany“). Konfliktní linie církev-stát vedla k vytvoření křesťanskodemokraticky a křesťanskosociálně orientovaných formací. Konfliktní linie město-venkov determinovala vznik agrárních stran, hájících zájmy venkovského, a tudíž převážně zemědělského obyvatelstva. Konečně konfliktní linie vlastníci-pracující dala vznik sociálnědemokratickým a socialistickým stranám, zastupujícím zájmy dělníků [srov. Lipset, Rokkan 1967: 26–50].

Lipsetův a Rokkanův text končí poukazem na určité „zmražení“ či „zamrznutí“ (*freezing*) západoevropských stranických systémů. Struktura stran se stabi-

⁴ Teritoriální a funkcionální dimenze konfliktních linií a historických procesů, které stimulovaly jejich vznik, odkazují ke skutečnosti, že některé sociální a politické protiklady či konflikty mají svůj zřejmý územní rozměr (například centrum-periferie), zatímco jiné tento rozměr mít nemusejí a vyjadřují se spíše v různých funkčních protikladech v rámci společnosti a politického systému [Lipset, Rokkan 1967: 9–13]. Je zřejmé, že tyto dimenze nemusely při vzniku konkrétních politických stran působit exkluzivně. Čeští národní socialisté například byli „produktem“ konfliktní linie vlastníci-pracující (hájili zájmy dělníků), jež má funkcionální rozměr, ale zároveň centrum-periferie (boj za česká národní a státní práva), jež je spíše teritoriální konfliktní linií.

lizovala na počátku 20. let 20. století a v době o čtyřicet let později, kdy vznikal Lipsetův a Rokkanův text, byla stále stabilní. Toto spíše empirické konstatování bylo později vykládáno jako prediktivní hypotéza [srov. např. Mair 2001] a vyvolalo řadu diskusí. Peter Mair [2001: 40–43] poukázal na skutečnost, že pojem „zmražení“ můžeme vztáhnout jak na jednotlivé politické strany, tak na stranický systém jako takový. Od přelomu 70. a 80. let řada příkladů ze západní Evropy začala svědčit o skutečnosti, že dochází k rozmražení stabilních struktur stranických systémů. Objevily se nové politické strany (strany zelených, strany tzv. nové pravice). Došlo k proměnám strategií tradičních masových stran (typu sociálních demokratů), které začaly „lovit“ voliče i mimo svou tradiční voličskou banku. Proměnily se také vzorce volebního chování a politické participace obecně (například vzrůstem významu post-materiálních hodnot, individualizací procesů politické socializace atd.). S hypotézou o „zamrznutí“ již při analýze současných evropských multipartismů nevystačíme. Popisovaná změna prostředí měla za následek nejen opuštění či přehodnocení hypotézy o „zamrznutí“ stranických systémů, ale také řadu pokusů o novou reflexi celého konceptu konfliktních linií.

Není cílem tohoto textu zabývat se podrobně vývojem konfliktních linií v západoevropské politické vědě [k tomu srov. Hloušek 2002]. Obecně lze shrnout snahy o novou konceptualizaci konfliktních linií do několika základních směrů. Andrea Römmele [1999: 5–7; srov. Pappi 1992] poukazuje na dělení mezi *sociálním* a *politickým* chápáním konfliktních linií.

Sociální konfliktní linie jsou definovány především v pojmech společenských postojů a sociálního chování, jejichž rozvrstvení reflektuje stratifikaci společnosti. Politické protiklady jsou pak v jistém slova smyslu jen reflexí společenské stratifikace. Takovému pojetí konfliktních linií je blízký původní Rokkanův (a Lipsetův) koncept.

Politické konfliktní linie pak definuje v pojmech politických postojů a politického chování. Autoři, kteří vycházejí z tohoto pojetí, zdůrazňují stabilní vzorce politické polarizace, v jejichž rámci určité skupiny voličů podporují určité politické strany. Vymezené voličské skupiny ovšem nemusejí být zároveň sociálními skupinami. Do této kategorie konceptů konfliktních linií spadá například slavná Inglehartova koncepce konfliktní linie vydělující materiální a post-materiální hodnoty [Inglehart 1971, 1981].

Je zřejmé, že výše naznačené dělení na konfliktní linie v politickém a sociálním pojetí není řadou badatelů striktně dodržováno. Objevují se koncepty, které nedbají příliš rozdílu mezi politickými a sociálními konfliktními liniemi [namátkově např. Dalton 1988] s poukazem na proměňující se sociální strukturu a z ní plynoucí konsekvence. V obdobném rámci na pomezí sociálního a politického pojetí konfliktních linií se ostatně pohybuje i tento článek.

Za klíčové přitom ovšem považujeme ještě jedno konceptuální rozlišení, rozlišení mezi „užším“ a „širším“ pojetím. Zastánci toho druhého jsou například Douglas Rae a Michael Taylor, kteří vnímají konfliktní linie jako kritéria dělící členy společnosti do skupin, přičemž za relevantní konfliktní linie považují takové,

jež zapřičiňují politické rozdíly [Römmele 1999: 6]. Narozdíl od Rokkanova pojetí tu chybí explicitní odkaz na společenský či politický konflikt mezi těmito skupinami. Není předpokládána ani žádná organizační vazba, jakou je Rokkanovi politická strana reprezentující danou společenskou skupinu. „Široké“ pojetí konfliktních linií tedy rezignuje na organizační aspekt i na prvek konfliktu, zatímco „úzké“ (např. Rokkanovo) pojetí tyto aspekty zohledňuje. Vzhledem ke snaze zkoumat strany a stranické systémy se tedy musí adekvátní pojetí konfliktních linií odehrávat v rámci jejich „úzkého“ konceptu.

Na sklonku 80. let přehodnotili koncept konfliktních linií Peter Mair a Stefano Bartolini [Bartolini, Mair 1990], kteří se pohybovali víceméně v rámci rokkanovského přístupu („úzké“ pojetí konceptu konfliktních linií), avšak vzali v úvahu konsekvence plynoucí z proměn politiky „post-rokkanovského“ světa. Bartolini s Mairem vymezují rozdíl mezi libovolným politickým konfliktem a konfliktní linií tím, že konfliktní linie musí splňovat tři definiční kritéria [Bartolini, Mair 1990: 215–216; srov. Bartolini 2004: 1–3]. Za prvé musí být nalezen empirický socio-strukturní element konfliktní linie, konfliktní linie musí mít základ v nějaké formě uzavřeného sociálního vztahu [Bartolini, Mair 1990: 216].⁵ Za druhé musí být přítomen normativní prvek, určitá sada sdílených idejí produkujících vědomou sdílenou identitu dané sociální skupiny.⁶ Za třetí musí být přítomen organizační prvek, který vytvoří síť interakcí vedoucí k ustavení politické reprezentace (ideálně ve formě politické strany) příslušné konfliktní linie.⁷ Toto pojetí představuje určitý kompromis mezi sociologickým a politickým pojetím v tom smyslu, že předpokládá vznik konfliktních linií v procesu budování státu a vývoje k industriální kapitalistické společnosti, ale na druhou stranu zdůrazňuje moment, v němž je konfliktní linie jako taková produktem politických faktorů: demokratizace a s ní spojené volební mobilizace socio-kulturních konfliktů. Je to politická sféra a političtí aktéři, kteří organizují původně neorganizovanou sociální bázi konfliktní linie [Bartolini-Mair 1990: 216–218; srov. Bartolini 2000b: 15–25]. Stefano Bartolini také poukazuje na fakt, že jednou etablovaná konfliktní linie je stabilnější než sociální skupiny, které ji zrodily, a hraje sama aktivní roli při stabilizaci politiky [Bartolini, Mair 1990: 218–219].

Podle Stefana Bartoliniho jsou konfliktní linie utvářeny v podmínkách vyso-

⁵ Pojem sociální struktury ovšem nechápou autoři rigidně. Stefano Bartolini později explicitně napsal, že sociální struktura neodkazuje pouze na ekonomické či demografické charakteristiky, „but to the whole range of differentiation criteria of social groups such as lineage, property, class, education, credentials, power, status“ [Bartolini 2004: 3].

⁶ Vztah mezi sociální strukturou a sdílenou soustavou hodnot nemusí být přitom lineární, nelze automaticky počítat s tím, že společné socio-strukturní parametry predisponují sdílení určitých hodnot [srov. Kriesi 1998].

⁷ Pojem *cleavage* vyhrazuje Bartolini pro politickou dimenzi, nikoliv pro původní společenský konflikt. Trojsložková struktura konfliktní linie poskytuje občanu-voliči podporu (danou sociální skupinou), ideologickou orientaci (*appeal*) a konečně organizovanou reprezentaci [Bartolini 2000b: 11].

ké míry institucionalizace různých typů sociálních hranic,⁸ které omezují prostor pro aktivity jedinců i kolektivních aktérů. Bartolini operuje s pojmy Alberta O. Hírshmana (*exit a voice*) a ukazuje, že pouze tam, kde není volba *exitu*, nastupuje *voice*, který může mít podobu konfliktní linie. Existence zřejmých a silných sociálních hranic je podmínka nutná, avšak nikoliv postačující, neboť proces utváření konfliktních linií je vždy procesem historického vymezování se opozic vůči politické autoritě uvnitř teritoriálně a ekonomicky uzavřené arény autority (*authority arena*). Historicky tak vznikly (1) konfliktní linie periferního protestu proti silám procesu *formování centra*, (2) opozic proti *systémotvorné* aktivitě centra produkující sdílenou loajalitu a identitu a (3) konfliktní linie vzniklé jako produkt funkcionální diferenciace zájmů *uvnitř* již konsolidovaného systému [Bartolini 2004: 4–14; Bartolini 2005: 95–103].

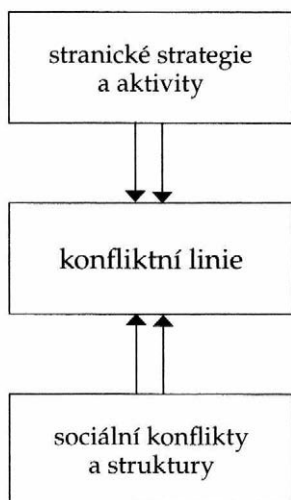
V návaznosti na Bartoliniho a Mairovu argumentaci se domníváme, že je sice nezbytné udržet specifický obsah konceptu konfliktních linií, a předejít tak přílišnému pojmovému znejasnění, avšak zároveň musíme překonat určitý konceptuální limit daný původní Rokkanovou představou. Rokkan předpokládal transformaci společenských konfliktů do politických konfliktních linií. Můžeme tedy hovořit o předchůdnosti sociální struktury před politickou sférou. Otázkou však je, zda tato perspektiva nelimituje příliš prostor pro aktivitu aktérů při transformaci společenských protikladů do politických konfliktů.

Aktivní participaci politických aktérů (privilegovaně politických stran) na tvorbě konfliktních linií lze demonstrovat na příkladu zemí střední a jihovýchodní Evropy po pádu reálně socialistických režimů v 90. letech [srov. Hloušek, Kopeček 2005: 3]. „Post-rokkanovský“ svět se ostatně v některých rysech politické situace post-komunistické tranzice podobá. Podobně jako v tranzitivní periodě, i v „post-rokkanovské“ (západní) Evropě se rozvolňují omezení daná socio-kulturními parametry a strany mají větší prostor pro aktivní aplikaci své strategie, pomocí které v interakcích s ostatními stranami utvářejí podobu stranických systémů. Není ovšem možné představovat si, že by strategie stran nebyla ničím omezena. Ve shodě s Nickem Sitterem lze konstatovat, že tuto strategii podmiňují konfliktní linie, postoje voličů, instituce a do určité míry i organizace stran [Sitter 2002a: 429, 435; srov. Caramani 2005b; Batory, Sitter 2004: 524n]. Klíčová je skutečnost, že strany si sice mohou za jistých okolností strategie vybírat poměrně volně, ale musejí se „trefit“ do existujících socio-kulturních a socio-politických daností.⁹

⁸ Sociální (funkcionální) hranice mohou být samozřejmě v různém vztahu ke geografickým hranicím teritoriality i k normativním hranicím sdílené identity. Tam, kde dojde k průniku různých typů hranic, dochází k etablování silné *polity* [srov. Rokkan et al. 1987: 17–25].

⁹ Důkazem tohoto tvrzení budiž česká Unie svobody, která vystavěla svůj profil mj. na velmi silné podpoře evropské integrace, avšak ve střednědobém horizontu nedokázala mobilizovat voličskou podporu.

Schéma 1. Obousměrný proces tvorby konfliktních linií

Zdroj: autor.

Jinými slovy řečeno, proces potenciální reformulace konfliktních linií a jejich struktury je dvojí (viz schéma 1):

- 1) „shora“ působí jako aktivní aktéři aplikující své strategie politické strany, které pomáhají strukturovat politickou debatu, redukovat počet politizovaných konfliktů a reprezentovat ty významné,
- 2) „zdola“ dochází k restrukturalizaci společnosti, tradiční třídní struktura je narušena či zničena, ale nová sociální stratifikace se postupně utváří a stabilizuje.

Pokud se tyto dva procesy setkají, pokud politická strana nalezne takovou programovou profilaci, která jí umožní vytvořit kanál k sociální skupině s určitými společnými parametry (Bartoliniho a Mairův uzavřený sociální vztah), je velmi pravděpodobné, že dojde k utvoření nové konfliktní linie.

3. „Evropská“ konfliktní linie mezi teritorialitou a funkcionalitou

Ponechme stranou zajímavé spekulace, zda by vytvoření skutečného politického systému Evropské unie mohlo vytvořit strukturální konfliktní linii ohledně evropské integrace na úrovni „eurostran“¹⁰ a zaměříme se na posouzení vlivu na domácí stranické systémy a elektoráty. Tuto redukci pokládáme za oprávněnou

¹⁰ Zajímavou, byť poměrně futurologickou extenzi rokkanovských konfliktních linií na úrovni politického systému EU nabízí např. Philippe C. Schmitter [2004] nebo Knut Heidar [2003].

z toho důvodu, že politické strany se nepohybují v plně víceúrovňovém prostředí, základní zdroje podpory a voličské mobilizace jsou produkovány na úrovni členských států a nikoliv EU [srov. Caramani 2005a], o níž v tomto smyslu nelze hovořit jako o plnohodnotném politickém systému. Ani existence frakcí EP či evropských federací politických stran nepředstavuje z hlediska struktury „domácích“ konfliktních linií moment, který by bylo nutné zohledňovat,¹¹ neboť nepředstavují ani objekty formující explicitně *strategii* národních politických stran, ani *mobilizační a identitární zdroje* pro jejich voliče.¹²

Řada badatelů se jistě shodne s Robertem Ladrechem [Ladrech 2002: 397–398], že problémy spjaté s vývojem evropské integrace a Evropské unie jako takové představují *jeden z možných důsledků* evropeizace vzorců stranické soutěže.¹³ Zároveň však řada badatelů, zejména z oblasti komparativní politologie, bude souhlasit se skeptickým názorem Petera Maira [Mair 2000], který přisuzuje *přímému* vlivu evropeizace či evropské integrace jen velmi mizivou roli při proměně formátu a mechaniky stranických systémů v evropských státech.¹⁴

Hanspeter Kriesi ovšem poukazuje na skutečnost, že již v roce 1992 v souvislosti s výsledkem dánského referenda o Maastrichtské smlouvě, která představovala jasný příklon k *politické* integraci, došlo k narušení jakéhosi nepsaného konsenzu (*permissive consensus*) ohledně evropské integrace a (některé) politické strany začaly intenzivně mobilizovat své voliče užívající otázek evropské integrace. Podobné projevy lze ovšem vypožorovat již dříve. Podle Kriesiho jde v případě evropské integrace o součást agendy související s globalizací, která dělí západoevropské společnosti na „vítěze“ a „poražené“, respektive zastánce globalizace a obránce tradičních národních hodnot [Kriesi 2005: 2–4; srov. Kriesi 2003; Kriesi, Lachat 2004: 2–14]. Kriesi se explicitně zabývá fenoménem euroskepticismu a ukazuje možné způsoby jeho stranické mobilizace v ekonomické i kulturní dimenzi [Kriesi 2005: 4–9]. Výzkumy Kriesiho a jeho týmu ukázaly rostoucí význam evropské tematiky v západoevropských volebních kampaních

¹¹ Jinak by tomu samozřejmě bylo, kdybychom zkoumali *vnitřní* organizační a mocenské poměry uvnitř národních stran, zde by bylo nutné zohlednit přinejmenším existenci víceúrovňové stranické elity.

¹² V postkomunistických zemích bylo možné pozorovat fenomén, kdy se politické strany explicitně hlásily k odkazu určité nadnárodní stranické federace a snažily se co nejintenzivněji zapojit do jejích struktur. Příkladem budiž např. úspěšná snaha Chorvatského demokratického společenství (HDZ) o členství v CDI a přidružení k EPP a EUCD. Ta byla dána jednak konjunkturální snahou strany ukázat, že má „normální“ křesťansko-demokratickou identitu, a není tedy extremistickou nacionalistickou formací, jednak toto přidružení napomohlo profilaci programatiky a identity strany dovnitř i vůči voličům. Evropská identita ovšem byla v tomto případě pouze instrumentem v *národní* politické soutěži a vazba na „eurostrany“ působí pouze nepřímo.

¹³ Již v 80. letech považoval Arend Lijphart rozpory v otázkách evropské integrace za důležitou dimenzi stranické politiky v západoevropských zemích [Lijphart 1990].

¹⁴ Symptomatické je, že tento rozměr Ladrech ve svém novějším shrnujícím výkladu dopadů evropeizace na politické strany víceméně pominul [srov. Ladrech 2005: 328–333].

již od 70. let minulého století. Tato debata však byla v různých zemích odlišná a kombinovala v různé míře euroskeptické i eurooptimistické názory. Výzkum rovněž ukázal, že antievropské postoje zastávají častěji strany na okrajích pravé i levé části spektra, ale toto tvrzení neplatí výlučně, může se měnit v čase a navíc je řada stran v evropských otázkách vnitřně rozdělena [srov. Szerbiak, Taggart 2003; Kaniok 2005]. V zemích s nejsilnějším konfliktním potenciálem témat spjatých s evropskou integrací se posiluje zejména kulturní dimenze spojená mj. s euroskepticismem [Kriesi 2005: 15–23].

Je ovšem otázka, zda lze případnou evropskou konfliktní linii redukovat na výskyt stranicky mobilizovaného euroskepticismu. Nejen Kriesiho výzkum ukazuje, že nikoliv [srov. Sitter 2002b: 7–9] a že euroskeptické postoje bývají asociovány s odmítáním imigrantů a kulturního liberalismu a tvoří pouze součást širší hodnotové a následně politické profilace.

Výzkum Daniele Caramaniho ukázal, že v průběhu druhé poloviny 19. století a 20. století došlo k deterritorializaci konfliktních linií v zemích západní Evropy spojené s homogenizací volebního chování [Caramani 2005b]. Bartolini popisuje v podobných intencích evropeizaci jako historický proces „teritoriální de-diferenciace“ Evropy mající vliv nejen na evropský systém států, ale také národů, ekonomik, demokracií a systémů sociálních států [Bartolini 2006: 3–6]. Pokud bude proces evropské integrace úspěšným politickým procesem a z fáze budování centra přejde k budování systému a strukturování evropské politiky [srov. Bartolini 2005: 116n], objeví se otázka formování a fungování evropských konfliktních linií nejen v národních stranických systémech, ale také v překrývajících se arénách multidimenzionálních stranických soutěží na regionálních, národních a evropské rovině. I když však zatím této úrovni evropská integrace nedosáhla, mohou v budoucnu mít vlivy evropské integrace význam i pro národní politickou rovinu.

Bartolini [2000a: 24–27; 2005: 402–405] se domnívá, že existují čtyři možné scénáře interakcí „evropské“ konfliktní linie a konfliktních linií na národní úrovni. Rozlišuje dva modely *evropeizace konfliktních linií*: (1) vedle přenesení struktury národních konfliktních linií i na úroveň EU existuje možnost, (2) že dojde k rozpojení národní a evropské roviny, kdy evropská tematika bude konfliktní linií na úrovni EU a nebude se projevovat v národních systémech, vzniknou dvě důležité, avšak oddělené arény stranickopolitické soutěže. (3) Mechanismus *internalizace* předpokládá zahrnutí evropské tematiky do existující struktury konfliktních linií, což by se ovšem mohlo projevit štěpením *uvnitř* stran a vést k posílení efektu evropských voleb jako voleb druhého řádu. Konečně (4) scénář *externalizace* by vedl k vytvoření plnohodnotné „evropské“ konfliktní linie i na výsostně národní úrovni. Tento scénář předpokládá politizaci „evropské“ tematiky do té míry, že vytvoří konfliktní linii protínající strukturu stávajících konfliktních linií.

Jaké podmínky tedy musejí být splněny, aby se tematika evropské integrace mohla transformovat do podoby konfliktní linie propojující socio-strukturní, normativní a organizační prvek?

Tabulka 2. Evropská tematika v teritoriální a funkcionální dimenzi

dimenze	společenská opozice	stranický kanál voličské mobilizace
<i>teritoriální</i>	regionální/periferní teritoriální identita proti státní identitě	regionální strany využívající EU v mobilizaci proti národnímu státu
	obránci státní teritoriální identity proti evropské identitě	populistické strany nové pravice, tradiční nacionalistické strany a částečně konzervativní strany
<i>funkcionální</i>	ekonomičtí <i>winners</i> a <i>losers</i> integrace	populistické strany nové pravice + část staré i nové levice
	kulturní opozice vůči stírání národních rozdílů	populistické strany nové pravice, tradiční nacionalistické strany a částečně konzervativní strany
spor mezi různými integračními paradigmaty		

Zdroj: autor.

Bartolini explicitně předpokládá, že evropská tematika bude kombinovat teritoriální, ale zejména funkcionální dimenzi, jež vymezí dělicí linii kombinující kulturní a materiální zájmy „nomádských“ (*nomadic*) a „stálých“ (*standing*) hodnot. Integrační konfliktní linie může mít podle Bartoliniho různou podobu od variace na téma centrum-periferie přes funkcionální ekonomickou konfliktní linii mezi „vítězi a poraženými“ integrace až po kulturní opozici vůči Bruselu a jeho byrokracii [Bartolini 2005: 399–402].

Pro onu první možnost by hovořila představa „Bruselu“ jakožto evropského centra, které ztělesňuje symbolického protivníka zejména euroskepticky orientovaným stranám. Proti svědčí skutečnost, že „Brusel“ může být vnímán spíše jako místo kulturně-politické imaginace, než jako jediné reálné centrum Evropské unie. V takovém případě by bylo ovšem možno uvažovat i o tom, že by konfliktní linie (evropské) centrum – (evropská) periferie měla nejen teritoriální, ale i funkcionální dimenzi, a dokonce že tato funkcionální dimenze by mohla být mnohem zřetelnější. Tato kombinace funkcionálních a teritoriálních prvků inherentně přítomných v problematice evropské integrace nedává příliš prostoru pro možnost, že by evropská konfliktní linie pouze modifikovala již existující konfliktní linie (i když jednotlivé komponenty evropské problematiky mohou být vztahovány k již existujícím společensko-politickým protikladům – [srov. Marks, Wilson 2000]).

Kombinací teritoriální a funkcionální dimenze lze načrtnout matici společenských konfliktů spjatých s problematikou evropské integrace. Zároveň lze ukázat, jak různé dimenze evropské tematiky užívají různé rodiny stran k mobilizaci voličů. Přehled podává tabulka 2.

Uvedená tabulka se snaží v teritoriální a funkcionální dimenzi zachytit různé aspekty, které mohou vést k mobilizaci politického protestu (*voice*) ve věci evropské integrace. Schéma ukazuje relativní slabost teritoriální dimenze tváří

v tvář teritoriálně de-diferencujícím účinku evropské integrace. Vedle teritoriálního protestu stran operujících se silným akcentem na teritoriální suverenitu (například polské strany Liga polských rodin a Sebeobrana) je možné uvažovat v teritoriální dimenzi již pouze regionální formace periferního protestu, které mohou použít Evropskou unii jako nástroj boje proti centru národního státu, ať už v rovině normativně-symbolické (Evropa se silným důrazem na respektování regionální rozmanitosti), či v rovině „obcházení“ autorit národního státu (Evropská unie jako *opportunity window*).¹⁵

Větší možnosti pro mobilizaci konfliktního potenciálu evropské tematiky se otevírají ve funkcionální dimenzi. Vedle ekonomické stránky věci (konflikt *winner* versus *losers* ekonomických konsekvencí evropské integrace) je zde patrný kulturní konflikt v mnohém komplementární ke sporu ohledně dominující teritoriální identity. Těchto témat se chápou zejména krajně pravicové strany nebo některé populistické formace (např. rakouská FPÖ či BZÖ). Navíc můžeme jako latentní doplněk zařadit spor mezi vyznavači různých paradigmat evropské integrace, ovšem tento spor nemá mimo úzký okruh politické elity ani specifický sociální rozměr, ani adekvátní stranické zastoupení.

Vraťme se k prvním dvěma aspektům funkcionální dimenze. Zatímco ekonomické důsledky evropské integrace mohou ovlivňovat sociální stratifikaci (zejména sektorovou) a mohou být překládány do politické roviny jak stranami tzv. nové (populistické) pravice, tak stranami nové i „staré“ levice (např. KSČM), je otázka sociálního zakotvení a politické reprezentace kulturních aspektů komplikovanější. Kulturní otázky spjaté s evropskou integrací nevyvolávají zájem jednoho koherentního segmentu populace a mohou také být mobilizovány různými druhy stran / stranických rodin. Konflikt mezi „nomády“ a „usedlými“ může produkovat velmi variabilní schémata společenských protikladů a politických opozic. Obrana tradičních hodnot národní kultury bývá součástí agendy tradicionalistických nacionalistických stran (zejména v nových členských zemích posledního rozšíření EU), ale i (přinejmenším částečně) některých konzervativních formací a také populistických stran nové pravice. Tento aspekt částečně zohledňují tak rozdílné strany jako Právo a spravedlnost, britští konzervativci, ODS nebo FPÖ. Nesmíme pustit ze zřetele ani možnost vzájemného posilování ekonomického i kulturního aspektu evropské tematiky. Do důsledku vzato, *pouze tam*, kde dojde k tomuto prolnutí (které může být ještě obohaceno teritoriálními aspekty), lze hovořit o potenciálu ke vzniku plnohodnotné „evropské“ konfliktní linie. Izolované aspekty teritoriální a funkcionální dimenze mohou být částečně absorbovány do stávající struktury národních konfliktních linií.

¹⁵ Zajímavou případovou studii věnující se recepci evropské roviny waleskou stranou Plaid Cymru představuje text Alana Sandryho [Sandry 2005].

4. Podmínky formování „evropské“ konfliktní linie

Jak je tomu s aktivním přístupem samotných stranických aktérů? Výzkum Garyho Markse a Carole Wilsonové [Marks, Wilson 2000] prováděný na stranických rodinách v zemích původní evropské patnáctky ukázal, že řada stran se snaží spíše integrovat jednotlivé komponenty evropské problematiky do již existujících ideologických, programatických a mobilizačních schémat. Nové téma však poskytuje některým stranám, zejména z okrajů stranického systému, možnost nové profilace v oblasti, která není „obsazena“ některou z existujících stran.

Stejně tak jsme mnohdy svědky situace, kdy dochází ke konfliktu generovanému evropskou integrací a postoji k ní *uvnitř* politických stran. Příkladem může být nejen konflikt stranických elit uvnitř britské Konzervativní strany, ale např. také silná diskrepance mezi mírně euroskeptickými postoji významné části stranické elity a rozhodně proevropskými postoji většiny elektorátu české Občanské demokratické strany.

Konfliktní linie jsou ovšem přenášeny do stranického systému zejména stranami, jež stojí v opozici vůči etablované elitě, kterou je v našem případě Evropská unie samotná. To je důvod, proč se evropské otázky v rámci procesu volební mobilizace častěji ujímají anti-evropské či euroskeptické formace různé provenience (například švédská Červnová kandidátka).

Kombinace perspektivy strukturační konfliktní linie „shora“ i „zdola“ a funkcionální i teritoriální dimenze, v níž se může projevovat, vedou k definování následujících obecných podmínek, které by umožnily strukturaci „evropské“ konfliktní linie.

(1) Musejí být přítomny strany, které aktivně mobilizují voliče prostřednictvím tematiky spjaté s evropskou integrací. Tato tematika nemusí být exkluzivním tématem dané strany (jako u některých euroskeptických uskupení typu UKIP). Strany se mohou profilovat i na jiných tématech, ovšem evropská otázka musí být jedním z klíčových zdrojů jejich identity (např. švédská Vänsterpartiet). Takoví aktéři jednak vnášejí aktivně evropskou tematiku do volebního soupeření, jednak mohou napomáhat hledání voličských vazeb (*alignments*) pro občany, jejichž politická identita je (kladně či záporně) spjata s evropskou integrací. To lze zkoumat například obsahovou analýzou programů nebo obsahovou analýzou voličských kampaní.

(2) Uvnitř voličské obce musí být patrná re-strukturační na základě výsledků integračního procesu vytvářející specifické segmenty populace. Není podstatné, zda tyto segmenty vědomě chápou svou identitu jako odvozenou od vlivu evropské integrace, ale je podstatné, aby byla potvrzena elementární stabilita této segmentace a aby byly pečlivě odlišeny zdroje skupinové identity pocházející z evropské integrace od zdrojů jiných. Je nezbytné začít zkoumat voliče a jejich rozhodování také podle toho, zda se nevytvářejí stabilnější vzorce voličské podpory na základě evropských témat.

Tyto dvě podmínky jsou nezbytné k tomu, aby bylo možno hovořit o vzniku *politické* evropské konfliktní linie. Následující dva kroky jsou důležité z hlediska

posouzení stabilizace politické (či *sociální*) evropské konfliktní linie a její relevance ve vztahu k ostatním konfliktním liniím strukturujícím stranický systém.

(3) Teprve v momentu, kdy existují výše zmíněné skupiny populace a kdy se jejich potřeba reprezentace „protne“ s mobilizační aktivitou stran operujících primárně na ose generované „evropskou“ tematikou, můžeme hovořit o přítomnosti strukturního, normativního i organizačního komponentu a tím o vytvoření „evropské“ konfliktní linie. Výzkum v této oblasti musí být zaměřen na kombinaci politologických a sociologických postupů, které napomohou zjistit politickou a sociální stratifikaci společnosti a dát ji do souvislosti s podobou stranického systému.

(4) Taková konfliktní linie se stává politicky relevantní, pokud je společenský segment dostatečně profilovaný a početná a politická strana, která jej reprezentuje, splňuje klasická kritéria stranické relevance. Poté se otevírá možnost, aby taková strana (strany) přinejmenším částečně narušila jednorozměrný charakter stranické soutěže a voličských vazeb strukturovaných primárně socioekonomickou konfliktní linií.¹⁶ Zde je možno odkázat na klasická kritéria relevance politické strany, která stanovil Giovanni Sartori a která předpokládají, že strana má buď koaliční, nebo silný opoziční potenciál [Sartori 2005: 125–130].

5. Závěr

Cílem tohoto příspěvku bylo diskutovat potenciál témat spjatých s evropskou integrací vytvářet specifickou konfliktní linii ovlivňující fungování stran a stranických systémů na domácí úrovni. Vzhledem k potřebě nalezení adekvátního konceptu konfliktních linií byla diskutována problematika vývoje konceptu od původního Rokkanova textu tak, aby odpovídal měnícím se sociálním i politickým podmínkám „post-rokkanovského“ světa. Jako optimální bylo zvoleno „úzké“ pojetí konfliktních linií navazující na pojetí Stefana Bartoliniho a Petera Maira, které se pohybuje mezi politickým a sociálním chápáním konfliktních linií, aniž by explicitně preferovalo jedno z nich. Na základě kombinace aktivního přístupu stran ke strukturování voličské obce a vlivu struktury a segmentace společnosti pak byly vytyčeny teoretické předpoklady vzniku a úspěšného etablování se „evropské“ konfliktní linie ovlivňující stranické systémy členských zemí Evropské unie. *Pouze kombinace silné (relevantní) politické strany, která se profiluje na základě „evropské“ tematiky a dostatečně stabilního voličského segmentu, může vést k vytvoření významné politické (či dokonce sociální) konfliktní linie.*

Interdisciplinární výzkum „evropské“ konfliktní linie kombinující sociologické, politologické, ale i historické přístupy může přinést zajímavé výsledky.

¹⁶ V některých post-komunistických zemích poslední vlny rozšiřování nemusí být socioekonomická konfliktní linie dominantní, nebo může být její dominance narušována přítomností dalších silných konfliktních linií. To platí např. pro Slovensko či Polsko [srov. Hloušek, Kopeček 2005: 3–8].

Spíše negativní odpověď na otázku, zda je taková konfliktní linie přítomna již v současných evropských stranických systémech, by přitom neměla znamenat ukončení debaty na toto téma. Konfliktní linie jsou produktem dlouhodobého historického vývoje a proces evropské integrace započal před zhruba půl stoletím. Metodologická skepse je rozhodně na místě, pesimismus ovšem nikoliv.

VÍT HLOUŠEK (1977) je zástupcem ředitele Mezinárodního politologického ústavu Masarykovy univerzity a odborným asistentem Katedry mezinárodních vztahů a evropských studií a Institutu pro srovnávací politologický výzkum Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Odborně se zaměřuje na problematiku komparativní politologie, zejména na srovnávání politických a stranických systémů evropských zemí, na výzkum soudobých dějin a na problematiku utváření a vývoje moderní masové politiky ve střední Evropě.

Literatura

- Bartolini, Stefano. 2000a. „National cleavage structures and the integration issue dimension.“ [on-line] Příspěvek přednesený na kolokviu *L'intégration européenne: entre émergence institutionnelle et recomposition de l'Etat*. Paříž, 26.–27. 5. 2000. Paříž: CERI-Sciences Po-CNRS [cit. 22. 5. 2006].
Dostupné z: <<http://www.ceri-sciencespo.com/archive/mai00/artsb.pdf>>.
- Bartolini, Stefano. 2000b. *The Political Mobilization of the European Left, 1860–1980: The Class Cleavage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartolini, Stefano. 2004. „Cleavages.“ [on-line] Paper prepared for *Workshop on the analysis of political cleavages and party competition*. Durham, 2.–3. 4. 2004. Durham, NC: Duke University, Dept. of Political Science [cit. 27. 7. 2006].
Dostupné z: <<http://www.duke.edu/~skj3/2004PCC/bartolini.pdf>>.
- Bartolini, Stefano. 2005. *Restructuring Europe: Centre formation, system building and political structuring between the nation-state and the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Bartolini, Stefano. 2006. „A Comparative Political Approach to the EU Formation.“ *Arena Working Paper* [on-line] (4) [cit. 26. 7. 2006]. Oslo: Centre for European Studies, University of Oslo. Dostupné z: <http://www.arena.uio.no/events/seminarpapers/2006/Bartolini_Jan06.pdf>.
- Bartolini, Stefano, Peter Mair. 1990. *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilisation of European Electorates, 1885–1985*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Batory, Agnes, Nick Sitter. 2004. „Cleavages, competition and coalition-building: Agrarian parties and the European question in Western and East Central Europe.“ *European Journal of Political Research* 43 (4): 523–546.
- Caramani, Daniele. 2005a. „Electoral Challenge in a Multi-Level Arena: Party Competition Between National and European Elections, 1970s–2000s.“ [on-line] Příspěvek přednesený na konferenci *New Challenges for Political Parties and Representations*. Ann Arbor, 6.–7. 5. 2005. Ann Arbor: The University of Michigan [cit. 7. 8. 2006]. Dostupné z: <<http://www.umich.edu/~iinet/euc/PDFs/2005%20Papers/Caramani.pdf>>.

- Caramani, Daniele. 2005b. „The Formation of National Party Systems in Europe: A Comparative-Historical Analysis.“ *Scandinavian Political Studies* 28 (4): 295–322.
- Dalton, Russell J. 1988. *Citizen Politics in Western Democracies: Public Opinion and Political Parties in the United States, Great Britain, West Germany, and France*. Chatham: Chatham House Publishers.
- Dogan, Mattei. 2001. „Class, religion, party: Triple decline of electoral cleavages in Western Europe.“ Pp. 93–114 in L. Karvonen, S. Kuhnle (eds.). *Party Systems and Voter Alignments Revisited*. London, New York: Routledge.
- Farrell, David M. 2005. „Campaign Modernization and the West European Party.“ Pp. 63–83 in K. R. Luther, F. Müller-Rommel (eds.). *Political Parties in the New Europe: Political and Analytical Challenges*. Oxford: Oxford University Press.
- Fiala, Petr. 2006. „Religion and European Politics.“ [on-line] Příspěvek přednesený na 20th IPSA World Congress, Section SS01.516. Fukuoka, 9.–13. 7. 2006. Brno: Institut pro srovnávací politologický výzkum FSS MU [cit. 27. 7. 2006].
Dostupné z: <<http://ispo.fss.muni.cz/uploads/2download/fukuoka/Fiala.pdf>>
- Fiala, Petr, Maxmilián Strmiska. 1998. *Teorie politických stran*. Brno: Barrister & Principal.
- Flora, Peter. 1999. „Introduction and Interpretation“. Pp. 191 in P. Flora, S. Kuhnle, D. Urwin (eds.). *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan*. Oxford: Oxford University Press.
- Heidar, Knut. 2003. „Parties and Cleavages in the European Political Space.“ *Arena Working Paper* [on-line] 7 (3) [cit. 26. 7. 2006]. Oslo: Centre for European Studies, University of Oslo. Dostupné z: <http://www.arena.uio.no/publications/working-papers2003/papers/03_07.xml>.
- Hloušek, Vít. 2002. „Koncept konfliktních linií v západní politické vědě a jeho proměny.“ *Politologický časopis* 9 (4): 398–414.
- Hloušek, Vít, Lubomír Kopeček. 2004. *Konfliktní demokracie. Moderní masová politika ve střední Evropě*. Brno: IIPS.
- Hloušek, Vít, Lubomír Kopeček. 2005. „Cleavages in Contemporary Czech and Slovak Politics: between Persistence and Change.“ [on-line] Příspěvek přednesený na 3rd ECPR General Conference. Budapešť, 8.–10. 9. 2005. Essex: ECPR, University of Essex [cit. 22. 5. 2006]. Dostupné z: <<http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/generalconference/budapest/papers/30/10/Hlousek.pdf>>.
- Inglehart, Ronald. 1971. „The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies.“ *The American Political Science Review* 65 (4): 991–1017.
- Inglehart, Ronald. 1981. „Post-materialism in an Environment of Insecurity.“ *The American Political Science Review* 75 (4): 880–900.
- Kaniok, Petr. 2005. „Měkký a tvrdý euroskepticismus: dva projevy téhož?“ *Politologický časopis* 12 (2): 152–163.
- Klíma, Michal. 1998. *Volby a politické strany v moderních demokraciích*. Praha: Radix.
- Kriesi, Hanspeter. 1998. „The transformation of cleavage politics: The 1997 Stein Rokkan lecture.“ *European Journal of Political Research* 33 (2): 165–185.
- Kriesi, Hanspeter. 2003. „The Transformation of the National Political Space in a Globalizing World.“ Pp. 195–209 in P. Ibarra (ed.). *Social Movements and Democracy*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Kriesi, Hanspeter. 2005. „The mobilization of the political potentials linked to European integration by national political parties.“ [on-line] Příspěvek přednesený na Conference on „Euroscepticism“. Amsterdam, 1.–2. 6. 2005. Chapel Hill, N.C.: Center for European Studies [cit. 31. 7. 2006]. Dostupné z: <<http://www.unc.edu/depts/europe/conferences/euroscepticism/papers/kriesi.pdf>>.

- Kriesi, Hanspeter, Romain Lachat. 2004. „Globalization and the transformation of the national political space: Switzerland and France compared.“ [on-line] Příspěvek přednesený na *Workshop on the analysis of political cleavages and party competition*. Durham, 2.–3. 4. 2004. Durham, N.C.: Duke University, Dept. of Political Science [cit. 27. 7. 2006]. Dostupné z: <<http://www.duke.edu/~skj3/2004PCC/kriesi-lachat.pdf>>.
- Ladrech, Robert. 2002. „Europeanization and Political Parties: Towards a Framework for Analysis.“ *Party Politics* 8 (4): 389–403.
- Ladrech, Robert. 2005. „The Europeanization of Interest Groups and Political Parties.“ Pp. 317–337 in S. Bulmer, C. Lequesne (eds.). *The Member States of the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Lane, Jan-Erik, Svante Ersson. 1997. „Parties and Voters: What Creates the Ties?“ *Scandinavian Political Studies* 20 (2): 179–196.
- Lijphart, Arend. 1990. „Dimensions of Ideology in European Party Systems.“ Pp. 253–265 in P. Mair (ed.). *The West European Party Systems*. Oxford: Oxford University Press.
- Lipset, Seymour Martin, Stein Rokkan. 1967. „Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments.“ Pp. 1–64 in S. M. Lipset, S. Rokkan (eds.). *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspective*. New York: The Free Press.
- Mair, Peter. 2000. „The Limited Impact of Europe on National Party Systems.“ *West European Politics* 23 (4): 27–51.
- Mair, Peter. 2001. „The Freezing Hypothesis: An Evaluation.“ Pp. 27–44 in L. Karvonen, S. Kuhnle (eds.). *Party Systems and Voter Alignments Revisited*. London, New York: Routledge.
- Marks, Gary, Carole J. Wilson. 2000. „The Past in the Present: A Cleavage Theory of Party Response to European Integration.“ *British Journal of Political Science* 30 (3): 433–459.
- Novák, Miroslav. 1997. *Systémy politických stran. Úvod do jejich srovnávacího studia*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Pappi, Franz Urban. 1992. „Konfliktlinien.“ Pp. 191–199 in M. G. Schmidt (ed.). *Lexikon der Politik. Band 3. Die Westliche Länder*. München: C. H. Beck.
- Poguntke, Thomas. 2005. „Party Organization Linkage: Parties without Firm Social Roots?“ Pp. 43–62 in K. R. Luther, F. Müller-Rommel (eds.). *Political Parties in the New Europe: Political and Analytical Challenges*. Oxford: Oxford University Press.
- Rokkan, Stein, Derek Urwin, Frank H. Aarebrot, Pamela Malaba, Terje Sande. 1987. *Centre-Periphery Structures in Europe: An ISSC Workbook in Comparative Analysis*. Frankfurt, New York: Campus.
- Römmele, Andrea. 1999. „Cleavage Structures and Party Systems in East and Central Europe.“ Pp. 1–18 in K. Lawson, A. Römmele, G. Karasimeonov (eds.). *Cleavages, Parties, and Voters: Studies from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, and Romania*. Westport: Praeger Publishers.
- Říchová, Blanka. 2000. *Přehled moderních politologických teorií. Empiricko-analytický přístup v soudobé politické vědě*. Praha: Portál.
- Sandry, Alan. 2005. „Out of the Frying Pan and into the Fire: Plaid Cymru's Relationship with Europe.“ [on-line] Paper presented at 3rd ECPR General Conference. Budapešť, 8.–10. 9. 2005. Essex: ECPR, University of Essex [cit. 3. 8. 2006]. Dostupné z: <<http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/generalconference/budapest/papers/30/1/Sandry.pdf>>.
- Sartori, Giovanni. 2005. *Strany a stranické systémy. Schéma pro analýzu*. Brno: CDK.
- Schmitter, Philippe C. 2004. „Just What Might an Eventual Euro-Party System Look Like (With Apologies to Stein Rokkan and His Many Followers).“ [on-line] Příspěvek přednesený na *Europolity Virtual Conference „Changing Party Systems in a Deepening and Widening Europe“*. 8. 3. – 30. 4. 2004. [cit. 31. 7. 2006] Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung. Dostupné z: <<http://www.fes.de/europolity/finalversionSchmitt.PDF>>.

- Sitter, Nick. 2002a. „Cleavages, Party Strategy and Party System Change in Europe, East and West.“ *Perspectives on European Politics and Society* 3 (3): 425–451.
- Sitter, Nick. 2002b. „Opposing Europe: Euro-Scepticism, Opposition and Party competition.“ *SEI Working Paper* [on-line] (56) [cit. 7. 8. 2006]. Brighton: SEI, University of Sussex. Dostupné z: <<http://www.sussex.ac.uk/sei/documents/wp56.pdf>>.
- Szczerbiak, Aleks, Paul Taggart. 2003. „Theorising Party-Based Euroscepticism: Problems of Definition, Measurement and Causality.“ *SEI Working Paper* [on-line] (69) [cit. 7. 8. 2006]. Brighton: SEI, University of Sussex. Dostupné z: <<http://www.sussex.ac.uk/sei/documents/wp69.pdf>>.

Několik poznámek k jedné obsesi českých sociálních věd – statistické významnosti*

PETR SOUKUP**

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha

LADISLAV RABUŠIC**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Some Notes on the Obsession of the Czech Social Sciences with Statistical Significance

Abstract: The article explains the various errors that occur in the use of the concept of statistical significance. It points to the problem of census, nonprobability sampling, sampling of small populations and small samples. Another topic is the use of statistical methods on aggregated data files, especially from international research, and on weighted data. The authors point out that in many cases the use of statistical significance is not appropriate, and they warn against the incorrect use of traditional statistical methods. The article also presents methods that can be used to avoid the problems to which the authors have drawn attention.

Keywords: statistical significance, nonprobability samples, weighting, small proportion samples, merged data.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2007, Vol. 43, No. 2: 379–395

*Aforismus o statistice: There are three kinds of lies:
lies, damned lies, and statistics (Disraeli).*

K sepsání tohoto článku nás přivedlo poznání, že značná část českých sociálních vědců, nemluvě o značné proporcii studentů, je posedlá statistickou významností. Testy statistické signifikance v jejich povědomí (neboť tak „pochopili“ smysl testování v kurzech statistiky) slouží jako všemocné zaklínadlo. Jsou přesvědčeni, že bez testů statistických hypotéz není možné získat vědecky relevantní poznatky. Domnívají se, že tyto testy musí aplikovat na všechny výsledky bez ohledu na to, zdali jejich data pocházejí z pravděpodobnostního (náhodného) výběru, vyčer-

* Práce na tomto článku byla umožněna díky grantu MPSV, číslo 1J005/04DP2 „Nerovné šance na vzdělání“ (první autor) a díky grantu podpory výzkumu MPSV „Moderní společnost a její proměny“ (číslo projektu 1J017/04-DP2, název projektu Vzdělávání dospělých v různých fázích životního cyklu).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Ing. Petr Soukup, oddělení Sociologie vzdělání a stratifikace, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: soukup@fsv.cuni.cz.

pávajícího zjišťování (z cenzu) nebo výběru nenáhodného (kvótního, záměrného, samovýběru). Jsou přesvědčeni, že testy významnosti jim řeknou, co je v datech důležitého, prostřednictvím nalezené statistické signifikance se snaží prokázat těsnost vztahu dvou proměnných. Nic z toho ovšem statistická významnost neumí.

Cílem tohoto článku není hanět statistiku (to by asi bylo vzhledem ke vzdělání a zaměření obou autorů velmi zvláštní), ale upozornit na meze jejího používání a na její případné zneužívání zejména v (české) sociologii. V článku se věnujeme problematice používání statistických testů a podmínkám, při kterých je možné testy užívat. Naznačujeme i možnosti, jak si poradit, pokud statistické testy není možné použít, případně jak postupovat, pokud není statistické testování vůbec na místě. V neposlední řadě se krátce věnujeme i problematice práce s váženými daty, která jsou tak oblíbená, ale při práci s nimi se často chybí. Při ukázkách se budeme snažit používat obecné postupy, někdy však uvedeme i konkrétní návod postupu v ČR zřejmě nejrozšířenějším paketu SPSS. Hned na počátku ovšem upozorňujeme čtenáře, že nelze na ploše jednoho článku popsat vše a že tento článek chápeme jako první vlaštovku, na kterou naváže další detailnější pojednání o jednotlivých problémech užívání statistické indukce.¹

Začneme nejdřív s připomenutím samozřejmostí, na něž se ovšem v praxi často zapomíná. Jelikož teorie statistické indukce (zobecnování výsledků z výběrového souboru na základní soubor) byla primárně vyvinuta pro případy *velkých náhodných výběrů z velkých základních souborů*, není možné její běžné postupy v jiných situacích aplikovat. Použití běžných postupů statistické indukce je podmíněno čtyřmi požadavky, které si postupně uvedeme, přičemž jsme si vědomi faktu, že v praxi je nesplnění těchto požadavků zpravidla propojeno.

1. Co znamená požadavek *velkého náhodného výběru*? Jde v podstatě o tři požadavky najednou. Jednak (1) aby měl výběr dostatečný počet jednotek, jednak (2) aby bylo provedeno vybírání ze základního souboru náhodně. Posledním, ale rozhodně ne nedůležitým, požadavkem je, (3) aby šlo o výběr. Předběžně lze poznamenat, že pouze výběry, kde je vybíráno alespoň v řádu desítek jednotek cca od 30–50, lze označit za „velké“.² Náhodné výběry jsou pak jen ty, kde o vybrání či nevybrání jednotky rozhoduje náhoda, samozřejmě ve statistickém slova smyslu, kdy náhodou rozumíme souhrn drobných, ne zcela zjistitelných či zcela nezjistitelných příčin, které způsobují, že dopředu neumíme jistě stanovit výsledek náhodného pokusu. Provedení náhodného výběru se ovšem ve vědě řídí striktními pravidly. Důležité samozřejmě je, aby

¹ Partii statistiky, která pojednává o statistické indukci, se zpravidla říká matematická statistika, v česky i anglicky psané literatuře se setkáme též s pojmy statistická inference či induktivní statistika. Neřešíme v tomto článku terminologické rozdíly mezi těmito pojmy a bereme je víceméně za synonyma.

² Naši studenti se nás často ptají, jak velké výběrové soubory by měli mít pro své diplomové práce. Zde je každá rada drahá, nicméně určitý návod, s nímž se ztotožňujeme, podává Blaikie [2003: 166]: 300 je adekvátní, 500 je lepší a 1000 by bylo ještě lepší.

bylo vůbec vybíráno. Pokud máme data, která pocházejí z úplného zjišťování, nemůžeme o statistické indukci vůbec hovořit.

2. A co je to *velký základní soubor*? Protože většina reálně prováděných výběrů je prováděna jako výběr bez vracení (podobně jako například ve Sportce nelze v jednom tahu dvakrát vytáhnout totéž číslo), ale statistika používaná pro statistickou indukci vychází ze vzorců výběrů s vracením, je dobré zajistit, aby základní soubor byl alespoň 100krát větší než zamýšlený výběrový soubor.³ Není-li toto splněno, lze samozřejmě statisticky testovat, ale s jinými než běžně dostupnými vzorci. V takovýchto situacích již zpravidla nelze užívat tolik oblíbené statistické balíky, popřípadě je nutno používat jejich speciální moduly, které nejsou běžně známé a uživatel je často nemá ani zakoupeny.

Poté co jsme uvedli základní předpoklady pro používání běžných testů statistické indukce (řadíme sem zejména t-testy (jednovýběrový, dvouvýběrový, párový), analýzu rozptylu, chí-kvadrát test pro podíl (četnosti)); obdobně platí naše závěry i pro užívání intervalů spolehlivosti (pro střední hodnotu, pro rozdíl dvou středních hodnot, pro podíl, resp. relativní četnost, apod.)), se budeme věnovat jednotlivým případům, kdy jsou požadavky pro její použití nesplněny, a budeme se snažit ukázat, jak v takových případech postupovat. Pro doplnění také ukážeme některé nesprávné postupy, aby bylo možno se jich vyvarovat. Ještě před detailním rozбором různých problémů statistické významnosti si zaslouží tento pojem uvedení definice a nutné je definovat i pojem reprezentativity, který je s ním nedílně spojen. V literatuře lze nalézt mnohé velmi složité definice statistické významnosti, pro účely tohoto článku volíme definici od Blahuše [Blahuš 2000: 55], protože ten zřejmě jako jediný český autor podrobnější definici nabízí.

„Tvzení, že výsledky jsou ‚statisticky významné‘ na hladině $\alpha = 0,05$ má přesně následující význam.

a) U náhodného reprezentativního výběru znamená, že riziko zobecnění z náhodného reprezentativního výběru na celý základní soubor je nejvýše 0,05 (tj. 5 %). Tedy např. riziko, že v základním souboru studentů není procento spokojenosti vyšší než 50 %.

Jde o riziko tzv. chyby I. druhu, že nesprávně zamítneme statistickou nulovou hypotézu H_0 . Tj. zde hypotézu, že rozdíl mezi skutečným procentem spokojených v základním souboru a zadaným procentem 50 % je nulový. Jinak též, že chybně zamítneme hypotézu, že rozdíl mezi hodnotou u výběru (60 %) a pesimisticky předpokládanou možnou hodnotou v základním souboru (50 %) je jen náhodný. Tedy chybně učiníme závěr, že z výběru lze provést zobecnění (zde zobecnění, že v souboru studentů je počet spokojených větší než 50 %).“ Bla-

³ Je to samozřejmě pouze orientační návod. Například pro dospělou populaci ČR ve věku 15 let a více (asi 7 miliónů osob) nemusíme mít výběrový soubor o velikosti 70 000 jednotek). A naopak, pro výzkum studentů nějaké fakulty, která má 3 000 studentů, by výběrový soubor o 30 jednotkách byl bezesporu velmi malý. Velikost výběru ovlivňují i další charakteristiky výzkumu, především hloubka analýzy, kterou chceme provádět.

huš [2000: 55] k tomu dodává, že statistická významnost tedy znamená pouze, že výsledek je „statisticky zobecnitelný“ z reprezentativního-randomizovaného výběru na základní soubor, a to se zvoleným rizikem“⁴. Nyní se pokusme o definici reprezentativity. V běžných učebnicích statistiky pouze najdeme konstatování, že je důležité, aby výběr byl reprezentativní pro možnost induktivního usuzování z výběru na základní soubor [např. Knoke, Bohrnstedt, Mee 2002: 15]. Zřejmě jedinou cestou, jak *dosáhnout reprezentativity*, je provést *náhodný výběr ze všech jednotek základního souboru* za situace, kdy *všechny jednotky mají stejnou pravděpodobnost vybrání* [Knoke, Bohrnstedt, Mee 2002: 15]. Takto lze reprezentativitu zajistit více technikami, podrobněji se tématu věnujeme v části B.

Dále budou v článku detailněji popsány tyto situace:

- A) úplná zjišťování,
- B) nenáhodné výběry,
- C) malé výběry,
- D) výběry z malých populací,
- E) velké výběry, agregace dat, mezinárodní datové soubory a
- F) používání vah u náhodných výběrů.

A) Úplná (vyčerpávající) zjišťování (cenzy) a používání statistické indukce

Pokud neprovádíme výběr, ale máme informaci o všech jednotkách základního souboru, pak samozřejmě nepotřebujeme usuzovat na situaci v základním souboru a nepotřebujeme statistickou indukci. Předpokládejme, že jsme provedli šetření, v němž byl zjišťován průměrný čistý měsíční příjem ekonomicky aktivních obyvatel ČR. Zjistili bychom, že příjem mužů je vyšší než příjem žen. V takové situaci jde o skutečný rozdíl, není třeba žádného testu, abychom tuto skutečnost prokázali. V praxi je provádění úplných šetření málo časté, ale u malých základních souborů k němu může odcházet. Při používání statistické indukce bychom dospěli mnohdy k závěrům o *statisticky nevýznamných* rozdílech, ač o rozdíly ve skutečnosti jde.

S fenoménem úplných zjišťování jsou spojeny ještě dva dílčí problémy. První nastává, pokud provedeme úplné zjišťování, ale z nejrůznějších důvodů nezískáme informaci o všech jednotkách ve výběru. U šetření založených na dotazování hovoříme o míře návratnosti (*response rate*). Někteří autoři jsou toho názoru, že podmínkou aplikace statistické indukce je i vysoká návratnost – Blaikie [2003: 167] hovoří o 85 %, byť jedním dechem dodává, že v současnosti je naplnění tohoto požadavku velmi obtížné (v českých pravděpodobnostních výzkumech se pohybuje mezi 40–60 %). V této situaci rozhodně nelze postupovat tak, že budeme náš soubor považovat za výběr (navíc náhodný) ze základního souboru a budeme

⁴ Blahuš podává definici i pro případ náhodných experimentů, ty jsou ovšem v sociologii řídké, proto tuto část definice neuvádíme.

používat statistickou indukci. Toto pravidlo platí i v případě, že se nám podaří získat informaci i například jen o polovině jednotek. A co v tomto případě lze dělat? Nutné je za pomoci analýzy zjistit, z jakých důvodů a případně kdo neodpověděl. Poté je možné za pomoci postupů obdobných vážení (viz bod F) se pokusit napravit možná zkreslení. Obdobný problém nastává v případě, kdy máme malý základní soubor (řádově desítky až stovky jednotek), ale z určitých důvodů se rozhodneme nezjišťovat informace o všech jednotkách. Tento případ popisujeme v bodě D) a vysvětlujeme, jak postupovat při využívání statistické indukce.

Druhým problémem nebo spíše zapeklitostí je možnost zkoumání některých vztahů pomocí statistických testů u úplných zjišťování. V případě, že chceme zjišťovat, zda spolu souvisí dvě nominální proměnné, můžeme samozřejmě sestavit kontingenční tabulku a spočítat koeficient kontingence. Z tabulky a hodnot koeficientu pak víme, zda proměnné spolu souvisí, a případně, zda je souvislost výrazná (těsná), či nikoliv. Obdobně u dvou pořadových proměnných můžeme spočítat Kendallovo Tau (nebo stále populárnější koeficient gamma), u kvantitativních proměnných pak Pearsonův korelační koeficient (pro předpokládané lineární vztahy). Namísto již ale nejsou testy, zda příslušný koeficient je nulový v základní populaci, či nikoliv. Například pokud vyjde z úplného zjišťování korelační koeficient mezi příjmem a počtem let vzdělání 0,48, jde o středně silnou souvislost a žádný test o nulovosti korelačního koeficientu nepřichází v úvahu. Korelační koeficient o velikosti 0,48 zjištěný ze základního souboru prostě nulový není.

Je tedy důležité ještě jednou připomenout, že v případě vyčerpávajících šetření není namísto užívat statistickou indukci vůbec.

B) Nenáhodné výběry

Jak již bylo uvedeno na počátku, byla statistická indukce a její jednotlivé postupy vyvinuty pro případ náhodných výběrů (nejdříve zejména pro nejjednodušší případ prostého náhodného výběru). Pro tento případ platí veškeré vzorce pro intervalové odhady, testy statických hypotéz. Co ale dělat, pokud nemáme náhodný výběr? Nejdříve si vůbec stručně připomeňme, jaké výběry můžeme v praxi provádět. Zpravidla se užívá následující dělení výběrů:⁵

náhodné	úsudkové/nenáhodné
- prostý	- kvótní
- vícestupňový	- záměrné atd.
- oblastní apod.	

⁵ Podrobný popis jednotlivých variant výběrů přesahuje možnosti tohoto textu, zájemce odkazujeme zejména na texty Čermáka a Vrabce [Čermák, Vrabec 1998a, 1998b, 1999] a na Thompsona [Thompson 2002] nebo klasický text Kish [Kish 1965].

Z uvedeného schématu vyplývá, že v praxi tolik oblíbený *kvótní výběr není výběrem náhodným*, a tudíž statistická indukce nemá při jeho používání místo. Samozřejmě expert, který provádí kvótní výběr, může na základě svých znalostí a zejména zkušenosti být schopen stanovit chybu takového výběru a používat tak „obdobu“ induktivních postupů. V praxi se však často bezhlavě (a obáváme se, že i bez vědomostí) na výsledky z kvótního výběru aplikují postupy statistické indukce. Což je samozřejmě špatně. Pochopitelně si nemyslíme, že je špatné používat kvótní výběry (spíše naopak), špatné je však u dat z takovýchto výběrů užívat induktivní statistiku bez rozmyslu.

V souvislosti s typy výběrů je nutné připomenout, že náhodným výběrem není ani *samovýběr*, tj. situace, kdy výběr jednotky závisí na jednotce samé a nikoliv na náhodě (příkladem nechť je anketa). Z tohoto důvodu u samovýběrů nemá induktivní statistika místo; dokonce žádné zobecňování na základní soubor nemá u samovýběrů místo!

Poslední poznámku k náhodnému výběru činíme z praktických důvodů. Je velice jednoduché teoreticky říkat, že nejlepší je náhodný výběr, protože pak lze užívat induktivní statistiku se všemi jejími kouzly, a odmítat všechny nenáhodné výběry. V praxi je však velice problematické náhodný výběr provést. Jak získat oporu výběru (tj. seznam všech jeho jednotek), chceme-li například provádět výběr celé dospělé populace v ČR? Shromažďování osobních údajů podléhá zákonu č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů, a je nadto nesmírně obtížné. Provést výzkum, kde bychom chtěli takovou oporu získat, by mohlo trvat také několik let. V praxi se nadto při realizaci náhodných výběrů (zpravidla víceetapových) setkáváme s velkým podílem odmítnutých rozhovorů. Můžeme pak výběr, kde nám polovina respondentů odmítne, považovat za náhodný? Domníváme se, že nikoliv.

Jednou z možností, jak bez opory výběru provést náhodný výběr, je technika *náhodné procházky* (*random walk*),⁶ která je v praxi občas užívána a nelze proti ní mít výrazné námitky. Jen ve stručnosti popíšeme, jak může probíhat. Tazatel vyrazí z náhodně vybraného místa, například křižovatky ve městě. Má například určenu cestu, první ulici vpravo, pak třetí doleva a zde do třetího domu, 1. patra. Zde náhodně vybere byt a v tomto bytě dotazovanou osobu například metodou prvních narozenin. Obdobně pokud je malý základní soubor a těžko dosažitelný, lze použít *techniku sněhové koule* (*snow ball technique*). Ta spočívá v tom, že vybereme prvního respondenta a on nám sám doporučí dalšího. Jisté nebezpečí zde spočívá v tom, že některé charakteristiky jednotek výběru budou systematicky zkresleny, neboť lidé doporučují ty, které sami znají a kteří jsou (tak trochu) jako oni sami.

⁶ Nezaměňujme toto označení se stejně označeným stochastickým procesem při modelování časových řad, i když podobnost lze jistě nalézt.

C) Malé výběry

Vzorce statistické indukce používané běžně ve statistice (a nadto vyučované běžně ve statistických kurzech) vycházejí z předpokladu, že výběr (resp. i jednotlivé podskupiny,⁷ za které děláme závěry) má minimálně 30–50 jednotek. Samozřejmě může dojít k situaci, kdy takový výběr nemáme a v praxi zejména u specifických podskupin k takové situaci nezřídka dochází. Důvodem této skutečnosti mohou být často peníze, protože zadavatel výzkumu rád získává co nejvíce informací za co nejméně peněz (na tom není nic špatného), a nutí tím výzkumníky snižovat velikost výběru. Nicméně použít v tomto případě klasické postupy statistické indukce není správné.

Jaké alternativy se nám nabízejí, chceme-li přeci jen čerpat z hluboké studnice poznatků induktivní statistiky?

- 1) Užití *speciálních testových statistik* (nebo jednodušeji testů⁸) vyvinutých pro malé výběry.
- 2) Užití *neparametrických metod* s „přesnými“ hodnotami testových kritérií.⁹

Ad 1) Přístupy založené na speciálních statistikách, odvozených pro malé výběry jsou spíše „hrátkami“ statistiků a každý výpočet založený na těchto statistikách by bylo nutné provádět s kalkulačkou v ruce (popřípadě si naprogramovat vlastní proceduru), protože tyto postupy nejsou zahrnuty ve standardních statistických packagech. Z tohoto důvodu nelze tuto cestu pro zpracování větších úloh a počítání více analýz doporučit. Zájemce o tyto postupy lze odkázat na texty [Kahounová 2000; Řehák, Řeháková 1986: 62, 120].

Ad 2) Použití neparametrických metod s „přesnými“ hodnotami testových kritérií je zřejmě v případě malých výběrů praktičtější variantou. Nutno poznamenat, že pro větší výběry má testové kritérium neparametrických testů (resp. funkce odvozená od tohoto testového kritéria) nejčastěji přibližně rozdělení normální nebo jiné běžně užívané rozdělení. Testování u větších výběrů probíhá porovnáním testového kritéria s kvantily běžně užívaných rozdělení. Pro malé výběry tato konvergence k běžně známým rozdělením neplatí a existují speciální tabulky [Anděl 2003, 2005; Blatná 1996; Likeš, Laga 1978], v nichž lze nalézt hodnotu, s níž porovnáme vypočtené testové kritérium. Také statistické packagey zohledňují tento přístup a za pomoci simulačních metod nebo jiných přístu-

⁷ Z těchto důvodů se zpravidla design výzkumu, zejména velikost výběru, odvíjí od požadavku na dostatečně velký počet respondentů ve skupinách, za něž mají být samostatně zjišťovány výsledky, popřípadě má dojít ke srovnání s výsledky jiných skupin. Bývá zvykem, že pro vyšší „kvalitu“ výsledků se minimální vzorek pro jednotlivé skupiny stanovuje na cca 80–100 respondentů.

⁸ Každý běžný statistický test je založen na testové statistice, její hodnota se vypočítá z výběrových dat a srovná se s kvantily příslušného statistického rozdělení a učiní se závěr.

⁹ Důležitá nejsou až tak přesná testová kritéria, ale důležité je, že se u malých výběrů neužívá aproximace testových kritérií za pomoci nejběžnějších rozdělení (jako je zejména normované normální), ale využívá se simulačních postupů (resp. speciálních tabulek) k nalezení přesnějších hodnot, s nimiž má být porovnáno testové kritérium.

pů umožňují provádět přesné testování. Zřejmě nejběžnější statistický software v ČR SPSS má samostatný modul nazvaný *Exact Tests*, který slouží k testování statistických hypotéz u neparametrických testů v případě malých výběrů. Jen pro připomenutí uveďme, že neparametrické metody slouží k testování hypotéz zejména v případech, kdy proměnné nemají požadovaný charakter (zejm. nejsou kardinální normálně rozdělené). Daní, kterou platíme za přechod od požadavku na kardinální normálně rozdělené proměnné k ordinálním proměnným, je nižší síla neparametrických testů (schopnost zamítnutí testované hypotézy za situace, že tato ve skutečnosti neplatí) oproti jejich parametrickým protějškům [Hendl 2004]. Známe neparametrické obdoby t-testů (jedno-, dvouvýběrového a párového) a analýzy rozptylu, korelačních koeficientů apod. Pro ilustraci špatného a správného testování rozdílů ve středních hodnotách uveďme příklad na srovnání průměrného příjmu mužů a žen v případě malého výběru (tabulka 1).

Tabulka 1. Rozdíly platů mužů a žen v malých výběrech¹⁰

Nesprávně použitý t-test poskytne tyto výsledky:

Dvouvýběrový t-test s nerovností rozptylů

	muži	ženy
Stř. hodnota	8644,615	6572,222
Rozptyl	6523877	8359444
Pozorování	13	9
t stat	1,73262	
P(T<=t) (1)	0,051196	
t krit (1)	1,745884	
P(T<=t) (2)	0,102391	
t krit (2)	2,119905	

Ženy ($n_1 = 9$), muži ($n_2 = 13$), vypočteno v Excelu

Zdroj: vlastní výpočty, náhodný výběr z dat ISSP 1999, $n=22$.

Závěr zní: nulovou hypotézu nelze zamítnout, nelze říci, že průměry příjmů mužů jsou vyšší než příjmy žen. Vypočtenou významnost 0,102 je nutno dělit dvěma, abychom získali jednostranný test, neboť naše alternativní hypotéza byla směrovaná (directional). Tedy $0,102/2 = 0,051$. Podívejme se na výsledky Mann-Whitney testu dle přesných kritérií. Počítáme dle vzorců [Anděl 2003: 103]:

$$U_1 = n_1 * n_2 + n_1 * (n_1 - 1) / 2 + T_1,$$

$$U_2 = n_1 * n_2 + n_2 * (n_2 - 1) / 2 + T_2,$$

kde T_1 , resp. T_2 je součet pořadových čísel hodnot pro ženy, resp. muže.

¹⁰ Data použitá pro tento příklad jsou k dispozici na vyžádání u prvního autora.

Testové kritérium se určí jako menší z hodnot U_1 a U_2 a srovnává se s tabulkovými hodnotami. V našem případě je hodnota $T_1 = 72$ a $T_2 = 181$, z toho dopočteno $U_1 = 54$ a $U_2 = 27$. V tabulkách [Blatná 1996: 203; Anděl 2003: 266] můžeme zjistit, že pro $n_1 = 9$ a $n_2 = 13$ je kritickou hodnotou pro jednostranný test na 5% hladině významnosti hodnota 33, pro 2,5% hladinu významnosti pak 28. *Nulovou hypotézu lze zamítnout i na 2,5% hladině významnosti. Můžeme vidět, že správná metoda (neparametrická přesná) dává zcela jiné výsledky než nepřesná metoda parametrická.*

Dodejme, že statistické programy umožňují často tyto přesné výpočty (například modul Exact v SPSS), případně za pomoci simulací (metodou Monte Carlo) lze stanovit interval spolehlivosti pro hladinu významnosti.

D) Výběry z malých populací

V některých výzkumech (zejména akademického charakteru) narážíme na skutečnost, že náš základní soubor je poměrně malý (pod tímto pojmem máme na mysli řádově stovky osob). Samozřejmě že v této situaci by bylo optimální udělat úplné zjišťování, ale to často není z finančních a časových důvodů možné. Přistoupí-li výzkumník k rozhodnutí, že z malé populace udělá výběr (často vzhledem k základní populaci dost velký) a chce zároveň používat postupy statistické indukce pro usuzování na celou populaci, je potřebné modifikovat běžně užívané postupy. Ještě než si přiblížíme tento postup podrobněji, věnujme se krátce problematice výběrů z malých populací.

V případě, že je prováděn výběr z malé populace, je ještě důležitější než v případě výběrů z velkých souborů, aby se jednalo o náhodný výběr. Jakékoliv samovýběry a jejich obdoby je nutno u malých základních souborů naprosto jednoznačně odmítnout. Problémem u výběrů z malých souborů (jejichž základní charakteristiky nejsou zpravidla známy) je skutečnost, že nelze posoudit reprezentativitu. Proto naléháme na požadavek striktně provedeného náhodného výběru, který by reprezentativitu měl zaručovat.

Nyní se opět vraťme k tomu, jak vypadá modifikace statistické indukce v případě výběrů z malých souborů. Předpokládejme, že stojíme před následujícím problémem: Byl proveden výběr o velikosti 150 (dále ve vzorcích symbol $n = 150$) ze základního souboru o velikosti 300 (dále ve vzorcích $N = 300$). Problémem, na který narazí výzkumník používající běžnou statistickou indukci obsaženou ve statistickém softwaru, bude skutečnost, že při použití dvouvýběrového testu (nebo analýzy rozptylu v případě více skupin) vychází rozdíly mezi skupinami jako nevýznamné, intervaly spolehlivosti (pro střední hodnoty a relativní četnosti) jsou poměrně široké atd. Důvodem je skutečnost, že vzorce pro klasickou statistickou indukci vycházejí z předpokladu, že se provádí výběr s vrácením,¹¹ i když

¹¹ Postup, kdy jakoby pomyslně vybíráme z osudí a jednotka (např. respondent) po vybrání je vrácena zpět do osudí a může být vybrána i vícekrát.

v praxi se používá téměř výhradně výběr bez vracení.¹² Vychází se z poučky, že *konečnostní násobitel* (finite population correction factor), kterým se liší¹³ vzorec rozptylu u výběru bez vracení a výběru s vracením, se v případě výběru z velké populace blíží svou hodnotou 1 a lze říci, že rozptyl u výběrů s vracením a výběrů bez vracení z velkých populací je v podstatě shodný (a využívá se pro výběry bez vracení jednodušších vzorců pro výběry s vracením). Tento poznatek ale neplatí u výběrů z malých populací, kdy vybíráme podstatnou část základního souboru (i v námi uvedeném příkladě, kde $n/N = 1/2$, tedy je vybrána jedna polovina základního souboru) a rozptyly výběrů s vracením a bez vracení se liší. A jak vypadá vzorec konečnostního násobitele?

$$K = \frac{N - n}{N - 1},$$

kde N je velikost základního souboru a n velikost výběru.

Vypočteme-li hodnotu K v námi uvedeném příkladu, dosazením do vzorce získáme hodnotu přibližně rovnou $1/2$. Touto hodnotou musíme korigovat rozptyl v klasických vzorcích statistické indukce, v našem příkladě rozptyl snížíme o jednu polovinu. Ukažme si na našem smyšleném výběru 150 respondentů ze 300 na příkladu užití konečnostního násobitele.

Příklad: Určete 95% intervalový odhad podílu (relativní četnosti) osob, které byly ve vězení déle než 10 let, když z výběru jste získali bodový odhad relativní četnosti hodnoty $p = 0,3$ (resp. po vynásobení jedním stem 30 %). Připomeňme, že máme základní soubor o velikosti 300 a z něj vybíráme 150 osob.

Výpočet

Nejdříve počítejme, jak je běžné:

Intervalový odhad rel. četnosti $= p \pm u_{0,975} * \sqrt{(p * (1 - p)/n)}$, kde $u_{0,975}$ je 97,5% kvantil normovaného normálního rozdělení (který jak známo má hodnotu přibližně 1,96).

Výsledný intervalový odhad po dosazení do vzorce je mezi 0,23–0,37 (tedy mezi 23 % a 37 %).

Jelikož ale máme výběr z malé populace, musíme korigovat rozptyl konečností násobitelem. Rozptyl je ve vzorci vyjádřen výrazem pod odmocninou, vzorec výše uvedený můžeme korigovat násobením odmocninou z konečnostního násobitele, pro úplnost uveďme celý vzorec:

$$\text{Intervalový odhad rel. četnosti} = p \pm u_{0,975} * \sqrt{(p * (1 - p)/n)} * \sqrt{K}$$

¹² Postup, kdy jakoby pomyslně vybíráme z osudí a jednotka (např. respondent) po vybrání není vrácena zpět do osudí a nemůže být vybrána i vícekrát.

¹³ Přesnější je vyjádření, že konečnostní násobitel ukazuje, kolikrát se liší rozptyl u výběru bez vracení oproti výběru s vracením.

Výsledný intervalový odhad je mezi 0,25 a 0,35 (25–35 %), je užší. Konkrétně je užší násobkem odmocninou z jedné poloviny (konečnostního násobitele). V našem případě činí zhruba 70 % původního intervalu.

Poznamenejme, že obdobný postup můžeme uplatnit i pro interval spolehlivosti pro průměr (například pro průměrný příjem domácnosti), popřípadě pro rozdíl mezi průměry dvou skupin (výběrů) a pro klasické testy srovnávající průměry (t-testy).

Zobecníme-li výše uvedené, máme-li výběr z malého základního souboru, spočteme dle výše uvedeného vzorce konečnostní násobitel, resp. odmocninu z něj. Poté postupujeme následovně:

- 1) V případě intervalového odhadu zkrátíme interval vynásobením odmocninou z konečnostního násobitele. Náš příklad byl ukázán na oboustranném intervalovém odhadu, ale samozřejmě korekci odmocninou konečnostního násobitele můžeme použít i u jednostranných intervalových odhadů.
- 2) V případě statistických testů vynásobíme testové kritérium převrácenou hodnotou odmocniny z konečnostního násobitele, zvýší se hodnota testového kritéria. Tu pak budeme muset porovnat s hodnotou kvantilu příslušného statistického rozdělení a učinit závěr o zamítnutí-nezamítnutí testované hypotézy.¹⁴

E) Velké výběry, agregace dat, mezinárodní datové soubory

V některých případech je výzkumník ve zdánlivě dobré situaci, protože má k dispozici velký výběrový soubor. V případě výběrů v řádu tisíců pak již na první pohled téměř u všech charakteristik vychází významné rozdíly (které mohou být například u průměrů na 5bodových škálách na úrovni menší než 0,1), téměř všechny závislosti měřené nejrůznějšími koeficienty jsou významné apod. I taková je odvrácená tvář statistické indukce. Výzkumník může mít radost, že nalézá rozdíly a závislosti, ale je opravdu právě toto zjištění jeho cílem? Nemá jít spíše než o statisticky významné rozdíly o rozdíly věcné navíc určité velikosti? Samozřejmě že ano, a proto cílem tohoto oddílu má být varování před svody, že výsledky jsou automaticky dobré, pokud vychází jako statisticky signifikantní.

Ukažme si, jak lze relativně uměle dosáhnout velkých výběrů včetně popsaných efektů typu „vše souvisí se vším, každý rozdíl je významný“. V komerční praxi často užívané (u tzv. kontinuálních výzkumů) spojování dat může přinést kýžené výsledky. Provádíme-li měření za pomoci stejného dotazníku každý týden, měsíc apod., není nic snazšího než data z různých okamžiků spojit a začít testovat výsledky na spojených datech. Problém je, že měření z různých časových okamžiků mohou být zatížena různými chybami, které nevědomky

¹⁴ Staromilci budou hledat v tabulkách, pokrokáři pak v tabulkových kalkulátorech anebo ještě lépe ve statistických paketech, kde dokonce mohou využít luxusu hledání hladiny významnosti, na které je ještě přípustné zamítnout testovanou (nulovou) hypotézu (to, co se značí jako Sig., P, P-level apod. v běžných výstupech).

sčítáme, takže pak zdaleka neplatí pravidlo statistické indukce o poklesu chyby s nárůstem velikosti výběru. Dalším přítomným fenoménem samozřejmě může být časový vývoj sledovaného ukazatele pouze v některé ze sledovaných skupin apod. Otázkou také je, co nám říká například výsledek o odlišnosti spokojenosti mužů a žen s jejich mobilním telefonem na datech spojených za poslední tři roky. Proto než bezhlavě testovat na spojených datech za dlouhá časová období je často lepší testovat spíše na kratších úsecích například neparametrickými metodami.

Obdobným nešvarem s možná ještě horšími výsledky je testování na datech spojených z několika „různých“ výzkumů. V zásadě se nabízejí tyto možnosti:

1) data z jednoho výzkumu, která byla sebrána několika institucemi (příkladem v ČR může být Media projekt),

2) data z jednoho výzkumu sbírána v různých zemích (příkladem může být projekt EVS, WVS, ISSP apod.),

3) data spojená ad-hoc výzkumníkem z několika projektů, které obsahují týtéž otázky (často měřené v nejrůznějším čase).

Ponechme teď stranou variantu 3, která se podobá variantě uvedené v předchozím odstavci (částečně ale i variantám 1) a 2)) a zaměřme se na varianty 1) a 2), jež jsou si v mnohém podobné. Co je problémem takového spojování? Předně skutečnost, že zpravidla každý subjekt, který sbírá data, se dopouští určitých systematických chyb, jež se při spojování dat mohou jen umocnit. Navíc v případě nekvality jednoho ze spojovaných datových souborů je ihned tato nekvalita zanesena do celkových dat. Ještě větší problém souvisí s různými postupy při výběrech v různých organizacích a případném následném vážení. Zejména v mezinárodních projektech dochází často k situaci, kdy výsledný soubor má u některých zemí váhovou proměnnou, u jiných ji však nemá.

Výhodou spojených souborů je samozřejmě efekt výše popsany, tedy vše na sobě závisí, vše se od sebe liší. Ale má například opravdu smysl testovat rozdíly mezi muži a ženami na evropské/celosvětové úrovni? Osobně se domníváme, že daleko lepší je provést dílčí analýzy na národních úrovních a pak postupy metaanalýzy a dospět ke všeobecným závěrům. Při práci se spojenými daty je také zapotřebí víc než kdy jindy kontrolovat, zda jsou data v pořádku, a to nejen na úrovni spojeného souboru, ale zejména na úrovni jednotlivých spojovaných souborů. Ze všech těchto důvodů proto varujeme před podlehnutím kouzlu spojování souborů a před svodem laciného získávání statisticky významných výsledků, které jsou však ve skutečnosti dosti *bezvýznamné*.

Aby bylo ukázáno, že statistika myslí i na případy, které zde popisujeme, uveďme si, že *s daty spojenými za relativně homogenní skupiny* (ze něž lze považovat i jednotlivé země) lze *pracovat za pomoci víceúrovňových modelů* (hierarchických modelů¹⁵). Používání těchto modelů zatím není v české sociologii samozřejmos-

¹⁵ Anglická terminologie užívá pojmů multilevel modelling, hierarchical modelling, ale např. v ekonometrické literatuře random-coefficient model apod. Přehled nejrůznějších pojmů pro tyto modely lze nalézt v Raudenbusch, Bryk [2002: 5–6].

tí [Soukup 2006; Hamplová 2005 a Hendl 2004], více nalezneme v zahraniční literatuře [např. Hox 1995, 2002; Norušis 2004; Raudenbusch, Bryk 2002].

F) Používání vah u náhodných výběrů

Než si ukážeme, kdy se nesprávně používá statistická indukce na vážených datech, zkusme se krátce zamyslet nad tím, kdy k vážení dochází a zda je třeba tuto proceduru užívat. Pokusme se nalézt společné rysy případů, ve kterých výzkumník zkouší vytvořit váhu a posléze ji aplikuje na svá data a pracuje s váženými daty. V praxi se nejčastěji vyskytují tyto dva případy:

- 1) úprava výběru takovým způsobem, aby jeho vybrané (zpravidla demografické) charakteristiky (resp. proporce z hlediska těchto charakteristik) odpovídaly hodnotám (proporcím) v základním souboru.
- 2) Spojení souboru ze „základního“ výběru s dodatkovým výběrem (tzv. *boostem*).

Samozřejmě, že někdo může namítnout, že případ 2) je speciálním případem varianty 1) (a někdy i jejím důsledkem), ale pro jeho odlišnou logiku si o něm řekneme zvlášť.

Ad 1) Jak vypadá tvorba váhy u 1. varianty?¹⁶ Vše demonstruje tabulka 2:

Tabulka 2. Ukázka vážení dat podle jedné proměnné

	ZŠ	SŠ bez maturity	SŠ s matu- ritou	VŠ	Součet
I. Struktura výběru	21 %	40 %	35%	4 %	100 %
II. Struktura základní soubor (ČSÚ)	23 %	41,5 %	28 %	7,5 %	100 %
III. váha pro jednotlivé skupiny (II/I)	1,095	1,0375	0,800	1,875	×
IV. (I * III) váha * počet ve výběru	23 %	41,5 %	28 %	7,5 %	100 %

Zdroj: vlastní smyšlený výběr, proporce základního souboru ČSÚ 1999.

Výzkumník stanoví váhy pro jednotlivé respondenty dle jejich vzdělání, tak aby po spuštění váhy (při práci s váženými daty) odpovídaly proporce údajům z ČSÚ. Až potud je postup zcela správný. Samozřejmě za předpokladu, že výběr byl opravdu náhodný, o čemž se lze přesvědčit zejména za pomoci chí-kvadr-

¹⁶ Omlouváme se za poněkud triviální výklad této problematiky, ale z edukativních důvodů uvádíme problematiku práce s váženými daty popisem procesu vzniku vah. Čtenáře znalé těchto postupů prosíme, necht' přeskočí tyto triviální popisy a pokračují četbu dalším odstavcem odhalujícím úskalí práce s váženými daty postupy statistické indukce. Totéž platí i pro dále uvedený popis postupu ad 2).

rát testů dobré shody, které umožňují testovat hypotézu o náhodném vychýlení struktury ve výběry [Herzmann et al. 1995: 93; Anděl 2005: 271; Zvára, Štěpán 2002: 195].

Pokud bychom statistickou indukci používali jen pro zobecnění výsledků za celek na celou populaci, byla by práce s váženými daty v pořádku. Problém ale nastává v okamžiku, když například budeme v našem případě zkoumat rozdíly mezi vzdělanostními skupinami. Budeme-li v takovém případě pracovat s vahou, počítáme s jinými (umělými) počty respondentů v jednotlivých skupinách (například u vysokoškoláků cca 1,9krát vyššími) a výsledky statistických testů najednou mohou být významné jen díky tomuto umělému navýšení. Namísto je testování bez spuštěné váhy. Docházíme tak k zesložitění práce s váženými daty, pro jednu úlohu váhu uijeme, pro jinou nikoliv. Situace je v praxi ještě komplikovanější, protože váha se zpravidla nestanoví jen za pomoci jedné charakteristiky (proměnné), ale za pomoci více charakteristik. Opomíjíme složitý praktický problém, kde získat sdružené distribuce těchto více charakteristik za celou populaci (každý, kdo se o to pokoušel, o tom ví své). I z těchto důvodů bychom rádi problematice vážení a možností statistické indukce u vážených dat věnovali samostatný navazující článek.

Ad 2) Věnujme ještě krátce pozornost situaci, kdy jsme provedli výběr a poté ještě dodatečný výběr¹⁷ například jen jedné skupiny (například osob s VŠ vzděláním). Motivací těchto dodatečných výběrů je fakt, že určité skupiny jsou málo zastoupeny, a proto uměle navýšíme jejich zastoupení ve výběru. Jak konstruujeme váhu v tomto případě? Zjistíme strukturu z hlediska relevantní charakteristiky v základním výběru (který musí být samozřejmě náhodný a reprezentativní) a váhu stanovíme tak, aby tato struktura byla zachována i na datech po sloučení základního a dodatečného výběru. Zatímco v případě označeném 1) jsme na výběr aplikovali strukturu základního souboru, nyní aplikujeme na spojená data ze dvou výběrů strukturu výběrového souboru. Samozřejmě tomuto kroku může předcházet aplikace postupu dle 1) na základní výběrový soubor, nicméně toto „dvojí“ vážení spíše nedoporučujeme.

A nyní opět zauvažujeme nad užitím statistické indukce u takto vážených dat. I zde platí, že chceme-li usuzovat na výsledky za celou populaci, uijeme váhu (srovnatelné výsledky bychom měli získat i v případě, že použijeme data bez váhy bez dodatečného výběru). V případě, že chceme testovat rozdíly mezi vzdělanostními skupinami, měli bychom opět pracovat s neváženými daty (i když v tomto případě bychom se nedopustili takové chyby, jako v případě 1), neboť u skupin zahrnutých v dodatečných výběrech bychom pracovali s nižšími počty respondentů a méně rozdílů by bylo statisticky významných, což je jistě méně nebezpečné).

¹⁷ Zde narážíme na meze české terminologie výběrových šetření, logicky by se nabízel pojem dovýběr, ale to je pojem užívaný pro doplňování počtu respondentů v případě, že máme méně respondentů, než jsme zamýšleli a rozhodujeme o něm ex-post. Dodatečný výběr málo zastoupených skupin je naopak zvolen zpravidla již na počátku výzkumu (tedy ex-ante) a provádí se společně se základním výběrem. Z tohoto pohledu není možná adjektivum „dodatečný“ přiléhavé a bylo by lépe užít adjektivum „doplňkový“.

Opět uvedme, že v praxi se situace zpravidla komplikuje, protože není prováděn jeden dodatečný výběr, ale je jich prováděno více. Vázení je v takovém případě logicky složitější a práce s váženými/neváženými daty samozřejmě také.

Shrnutí poznatků a výzvy do budoucna

Poté co jsme nastínili možné konkrétní problémy, ke kterým může docházet při nesprávném mechanickém užívání klasických postupů statistické indukce, ještě dodejme, že problémy spojené se statistickou významností tímto nekončí. V metodologické literatuře najdeme mnoho výtek proti konceptu statistické významnosti, radikální autoři dokonce navrhuji přestat tento koncept užívat. Jsme si vědomi, že není možné v jednom článku tuto diskusi plně postihnout, proto připravujeme článek, který bude doplňkem tohoto textu a jehož cílem bude ukázat na obecné meze statistické významnosti a také na koncepci věcné významnosti a jejího měření.

Závěrem jen poznamenejme, že věcná významnost a možnosti jejího měření zatím není standardním obsahem statistických, ale ani obecnějších metodologických učebnic. Nicméně to není důvodem, abychom se tématu dále nevěnovali, nebo ho dokonce zcela vytěsňovali z metodologických diskusí.

Závěr

V tomto článku jsme se zabývali problematikou statistické indukce a jejích možnostech. Vyšli jsme z našich pedagogických i výzkumnických zkušeností, které ukazují, že tato problematika je jednou z nejhůře pochopených pasáží statistiky. Četba zahraničních učebnic analýzy dat pro sociální vědce naznačuje [viz např. Blaikie 2003; de Vaus 2002; Field 2005], že v tom nejsme (naštěstí) tak úplně sami – a Blahušův [Blahuš 2000] nabádavý článek zase ukazuje, že ani badatelé ve vědách, které mají blízko k vědám přírodním, na tom nejsou o mnoho lépe. V článku varujeme před (českou) obsesí používat postupy statistické inference vždy, za každou cenu a bez ohledu na typ dat, která analyzujeme.

Z důvodů jisté problematičnosti celého konceptu statistické indukce v sociálních vědách někteří zahraniční autoři radikálně navrhuji tyto postupy zcela vypustit ze statistické analýzy. Nejdeme tak daleko, avšak nabádáme k jejich uvážlivé aplikaci. Na to, že v nereflektované aplikaci statistické indukce může být ještě hlubší problém, poukazuje Field, jehož dlouhou citací náš článek uzavíráme.

„Většina statistik používaná v sociálních vědách je založena na lineárních modelech. Většina výsledků publikovaných v časopisech jsou statisticky signifikantní výsledky. Jelikož se sociálněvědní badatelé většinou učili používat technik, které jsou na

těchto lineárních modelech založené, znamená to, že publikované výsledky jsou ty, které lineární modely využily. Což znamená, že data a vztahy, které mohou být zpracovány na základě nelineárních modelů, jsou povětšinou mylně ignorovány – mylně proto, že na nelineární data byly aplikovány lineární přístupy, takže výsledky badatelům ‚nevýšly‘... Je proto možné, že poznatky v některých oblastech vědy se vyvíjejí zkresleně“ [Field 2005: 22].

PETR SOUKUP je vyučujícím na katedře sociologie FSV UK a FSS MU. Soustředí se na výuku a aplikace statistických metod, zejména na multivariační analýzu dat, regresní přístupy a analýzu kategoriálních dat. Z věcného hlediska se zaměřuje na problematiku sociologie vzdělání a environmentální sociologii. V poslední době publikoval článek o lineárních víceúrovňových modelech.

LADISLAV RABUŠIC je profesorem brněnské katedry sociologie a v současné době i děkanem Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Vyučuje kurzy o metodologii sociálně-vědních výzkumů, dále kvantitativní analýzu dat, populační studia a sociologii populačního stárnutí. Badatelsky se soustřeďuje kromě jiného na sociologické aspekty populačních procesů. Dosud publikoval přes sedmdesát statí doma i v zahraničí, je pravidelným přispěvatelem do Sociologického časopisu / Czech Sociological Review a Demografie. Je autorem monografie Česká společnost stárne (1995), editorem publikace Česká společnost a senioři (1997) a monografie Kde ty všechny děti jsou?

Literatura

- Anděl, J. 2003. *Statistické metody*. Praha: Matfyzpress.
- Anděl, J. 2005. *Základy matematické statistiky*. Praha: Matfyzpress.
- Blahuš, P. 2000. „Statistická významnost proti vědecké průkaznosti výsledků výzkumu.“ *Česká kinantropologie* 4 (2): 53–72.
- Blaikie, N. 2003. *Analyzing Quantitative Data*. London: Sage.
- Blatná, D. 1996. *Neparametrické metody*. Praha: Vysoká škola ekonomická.
- Čermák, V., Vrabec, M. 1998a. *Teorie výběrových šetření – část 1*. Praha: Vysoká škola ekonomická.
- Čermák, V., Vrabec, M. 1998b. *Teorie výběrových šetření – část 2*. Praha: Vysoká škola ekonomická.
- Čermák, V., Vrabec, M. 1999. *Teorie výběrových šetření – část 3*. Praha: Vysoká škola ekonomická.
- Field, A. 2005. *Discovering Statistics Using SPSS*. London: Sage.
- Hamplová, D. 2005. „Základní principy víceúrovňových modelů.“ *SDA Info* 7 (2): 1–2.
- Hendl, J. 2004. *Přehled statistických metod zpracování dat: analýza a metaanalýza dat*. Praha: Portál.
- Herzmann J., I. Novák, I. Pecáková. 1995. *Výzkumy veřejného mínění*. Praha: Vysoká škola ekonomická.
- Hox, J. J. 1995. *Applied Multilevel Analysis*. Amsterdam: TT-Publikaties.
- Hox, J. J. 2002. *Multilevel analysis: techniques and applications*. Mahwah (N.J.): Earlbaum.

- Kahounová, J. 2000. *Praktikum k výuce matematické statistiky I*. Praha: Vysoká škola ekonomická.
- Knoke, D., G. W. Bohrnstedt, A. P. Mee. 2002. *Statistics for Social Data Analysis*. Belmont (CA): Wadsworth/Thomson Learning.
- Kish, L. 1965. *Survey Sampling*. New York: Wiley-Interscience.
- Likeš, J., Laga, J. 1978. *Základní statistické tabulky*. Praha: Státní nakladatelství technické literatury.
- Norušis, M. 2004. *Advanced Statistical Companion. SPSS*. Upper Saddle River (N.J.): Prentice Hall.
- Raudenbush, W. S., A. S. Bryk. 2002. *Hierarchical linear models: applications and data analysis methods*. London: Sage.
- Řehák, J., B. Řeháková. 1986. *Analýza kategorizovaných dat*. Praha: Academia.
- Soukup, P. 2006. „Proč užívat hierarchické lineární modely.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (5): 987–1012.
- Thompson, S. K. 2002. *Sampling*. New York: Wiley-Interscience.
- Vaus, D. A. de. 2002. *Analyzing Social Science Data. 50 Key Problems in Data Analysis*. London: Sage.
- Zvára, K., J. Štěpán. 2002. *Pravděpodobnost a matematická statistika*. Praha: Matfyzpress.

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)

NOVINKY V EDIČNÍ ŘADĚ STUDIE

Jan Balon: Sociologická teorie. Příběh krize a fragmentace – projekt obnovy a rekonstrukce

Kniha se zaměřuje na teoretický vývoj sociologie jako vědecké disciplíny. Chce nabídnout jiný pohled na sociologickou teorii, než s jakým se dnes setkáváme. Prezentuje ji nikoli jako oblast zájmu, již je upřena cesta vpřed a která se jen vyčerpává v rituálních výkladech klasiků či sekundárních textech rekapitulujících dějiny oboru. Na příkladu sociologických koncepcí jednání se autor pokouší ukázat, že teoretický vývoj řešení sociologických problémů – a spolu s ním i výklad teoreticky nejzajímavějšího sociologického problému, problému jednání – je možný.

Cílem knihy je historicky prozkoumat možnosti i rozpory teorií jednání a rozpracovat obecné výkladové schéma kategorií vycházejících z jednání vztažené ke konceptuálnímu profilu klasické, moderní i současné sociologické teorie. Výklad teoretického vývoje sociologie na příkladu koncepcí jednání rovněž přivádí k potřebě vyložit vývoj současné sociologické teorie, který bývá líčen jako příběh krize a selhání oboru jako takového. Proti přístupům (zvláště těm, které mají v oblibě předponu post) autor usiluje o rekonstrukci sociologické tradice – tedy o rozpracování teorie jednání a obnovu (specificky) sociologické argumentace.

Autor chce načrtnout odpověď na otázky: Je možný (sociologický) výklad jednání? Jak je možný (sociologický) výklad jednání? Je možné problematický koncept jednání ze sociálního zkoumání vytěsnit? Lze na něm založit sociologickou teorii jako precizně vymezený podobor sociologie?

ISBN 978-80-86429-72-4

165 stran, doporučená cena 225 Kč

Marek Nohejl: Jednání, diskurs, kritika. Myslet společnost

Zkusme si představit společnost jako systém, který vzniká, udržuje se a podléhá změnám, a položme si dvě jednoduché otázky: Co tento systém drží pohromadě? Co způsobuje jeho proměnu? Právě tyto otázky jsou vodítkem úvah obsažených v této knize. Společnost jako abstraktní celek je přiblížena na základě souhry tří struktur: jednání, diskursu a kritiky. Ve třech částech jsou pomoci vybraných teoretických přístupů postupně konkretizovány jak základní obrysy tří zkoumaných struktur, tak jejich vzájemná interakce a význam pro konstituci společnosti jako takové. Autor přitom netvrdí, že jde o jediný dogmatický výklad společnosti. Snaží se pouze myslet společnost v optice, kterou chápe jako jednu z mnoha možných. Čtenář v knize nalezne teoreticky široce založené pojednání, které stojí na detailní analýze myšlení Webera, Parsonse, Habermase či Foucaulta stejně jako na výkladu dědictví kritické teorie a moderního feminismu. Kniha je však především originálním příspěvkem k teoretickému sociologickému myšlení, k pochopení možnosti fungování společnosti jako takové.

Jak lze vysvětlit dynamiku společnosti?

Utváří lidské jednání společnost, anebo naopak vzorce jednání formuje tlak společnosti?

Do jaké míry je motivace jednání ovlivněna nároky sociálního systému?

Jak se udržuje a naopak proměňuje sociální řád?

Co způsobuje změnu sociálních norem?

ISBN 978-80-86429-71-7

243 stran, doporučená cena 275 Kč

SLON, Jilská 1, 110 00 Praha 1
tel.+fax: 222 220 025; e-mail: redakce@slon-knihy.cz
www.slon-knihy.cz

Před ¾ stoletím...

Kvantifikovaný esej o časopisecké produkci české sociologie před nástupem marxismu a dnes

ZDENĚK R. NEŠPOR*

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha

Three-Quarters of a Century Ago: A Quantified Essay on Czech Sociological Journals in the Pre-Marxist Era and Today

Abstract: This article focuses on Czech pre-Marxist sociological journals – *Sociologická revue* (established in 1930, published until 1940, and again in 1946–49) and *Sociální problémy* (established 1931, published 1931–1938/39 and 1947/48) – and compares how they functioned with the work of the contemporary *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* (analysed volumes 32 (1996) to 41 (2005)). Although the internal situation of the branch and its public evaluation were rather different during each of the two periods, the author believes that looking back at the well-established earlier period of Czech sociology can provide some comparative data for a better understanding of the current situation and its imperfections. First, the author quantitatively analyses the 'genre' composition of the old and new journals and concludes that in the earlier publications reviews and scientific polemics were more strongly represented, whilst the papers – especially those in *Sociologická revue* – were less likely to be connected with any empirical research. Conversely, the old sociologists were highly involved in the public sphere, which included student education and active participation in policy making. Nowadays, Czech sociologists tend to be wrapped up in themselves; they produce better theoretical and empirical papers, but the number produced per person has decreased, and their reception is probably weaker. In the article the author also analyses the means of recruitment of the journals' editorial boards, relations within the Czech sociological community itself and its relations abroad, and other issues of the sociology of Czech sociology, past and present.

Keywords: Czech sociology – history of; sociology of sociology; sociological journals.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2007, Vol. 43, No. 2: 397–422

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Zdeněk R. Nešpor, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., oddělení Ekonomická sociologie, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: zdenek.nespor@soc.cas.cz.

Tři čtvrtiny století jsou dostatečně dlouhá doba, aby si nikdo doopravdy nepamatoval *wie es eigentlich gewesen ist*, jak chtěl vědět velký německý historik Leopold von Ranke, a zároveň docela dobrým důvodem k (reflexivnímu) ohlédnutí nad tehdejší stavem české sociologie, protože před pětasedmdesáti lety začala vycházet *Sociologická revue* (1930) a vzápětí i *Sociální problémy* (1931). Tehdy i dnes byla česká sociologie relativně prosperující disciplínou, i když se značně lišil jak obsah a vnitřní struktura oboru, jeho institucionální zařazení a představitelé, tak vnější podmínky fungování vědeckého života, jeho sociální prestiž a očekávání „laické“ veřejnosti [Král 1937a]. Vzhledem k odlišnému stavu oboru sotva můžeme obě epochy srovnávat, následující text si nemůže klást ani nároky na „vědeckost“ v dnešním slova smyslu. Jeho metodu dobře vystihl jeden intelektuál v reakci na skutečnost, že odchází-li učitelka do důchodu, dostane kytici květin, zatímco odchází-li po volbách poslanec ze Sněmovny, na cestu do dalšího života obdrží tři sta až čtyři sta tisíc: „Konstatuju, nehodnotím, všímám si detailů.“¹ Zároveň tímto článkem nechceme psát souborné dějiny české sociologie, proto byl zorný úhel omezen na dvě epochy relativně klidného fungování oboru a byla pomínuta kupříkladu šedesátá léta nebo situace těsně před rokem 1989, kdy vycházel samizdatový *Sociologický obzor*.

V historii, respektive v dílech klasiků bychom zajisté mohli hledat závažnější inspiraci a zdroje poučení, jak to požadoval například Robert K. Merton [2000], ale takové ambice přítomný text rozhodně nemá – mohlo by se nám totiž stát, že bychom nechtěně potvrdili evolucionistické představy, které řada současných sociálních věd příkře odmítá (pravda, obvykle jen pokud jde o předmět studia, nikoli vlastní vývoj), nebo hůře, mohli bychom zjistit spíše degenerativní tendence. Jakou by taková zjištění měla cenu, byla-li by snadno napadnutelná poukazem na známé rozdíly mezi tehdejší a současným kontextem (nejen sociologie)? Pouhá konstatace však přesto může být inspirativní, nebo je alespoň zajímavé příležitostné listování zažloutlými stránkami dnes už obtížně dostupných časopisů, tím spíše že nepatří ke standardním zájmům současných (českých) sociologů. Před třemi čtvrtěmi století se stejně jako dnes kupříkladu srovnávalo fungování amerických a evropských společenských věd [Machotka 1937a], a i když úvodní partie Machotkova článku odrazují svým naivním subjektivním psychologismem – prozrazujícím, že ani některým představitelům pražské školy nebylo podobné uvažování cizí –, některé pozorované tendence jako by patřily ke standardní výbavě národních sociologických škol. Opálení a fyzická zdatnost amerických vědců oproti evropským, stejně jako rozvaha, s níž zvedají telefon, dnes vyvolají spíše úsměv, nicméně institucionální a finanční zakotvení americké vědy, případně její specifický přístup k duševnímu vlastnictví, ve Starém světě stále ještě zůstávají nesplněným/nesplnitelným snem. Neplatí leckdy dosud postřeh odlišující naše zeměpisné délky od Spojených států, že „vědec (je) nucen publikovati jen na počátku své dráhy, aby se habilitoval a stal profesorem“ [ibid.:

¹ Glosa Alexandra Klimenta citovaná v rubrice „Hutně a chutně“ v časopise *Protestant* 2006, 17 (6): 9.

99] (možná však už není nutné ani to [cf. Macháček, Kolcunová 2005])? „Konstatuji, nehodnotím...“

Do vzájemného vztahu by se mělo dávat srovnatelné: před třemi čtvrtinami století i dnes platí, že velká část vědecké produkce byla publikována prostřednictvím odborných časopisů, proto byly zvoleny právě ty; nezastírejme, že i z toho důvodu, že kvantifikovatelná analýza časopisecké produkce je mnohem snazší než v případě knižních monografií a dalších materiálů. Na straně „staré“ sociologie máme hned dva časopisy, jejichž sama existence (a konkurence) ukazuje na relativní etablování české sociologie ve třicátých letech – *Sociologickou revui* a *Sociální problémy*, jejichž osudy budeme sledovat přes zastavení během druhé světové války až ke konečnému násilnému úhynu v důsledku nástupu komunistické diktatury. Arnošt Kolman, čelný představitel marxistické filosofie, se sice ve svých pamětech holedbal zájmem o českou sociologii a její podporou [Kolman 2005], zapomněl však uvést, jak dalece se koncem čtyřicátých let podílel na její kritice a posléze likvidaci [cf. Král 1947a]. Čeští sociologové samozřejmě publikovali odborné studie i jinde, v zahraničí a doma ve filosofických, případně teologických časopisech, v revui *Parlament* (1921–31) a v *Sociální revui*, již vydávalo Ministerstvo sociální péče (1920–38), po druhé světové válce nakrátko i ve slovenském *Sociologickém sborníku* (1946–48), žádný z těchto časopisů však nemůžeme označit za oborovou platformu, která je jedním z podstatných znaků etablovanosti. Právě proto bylo založení a vydávání *Sociologické revue* a *Sociálních problémů*, stejně jako jejich spojení s brněnskou, respektive pražskou školou, tak klíčové. Pokud jde o „novou“ /současnou sociologii, nemůže být sporu o výlučném postavení *Sociologického časopisu* / *CSR*, který alespoň v intenci zaštiťuje celou českou sociologickou obec. I dnes samozřejmě sociologové publikují leckde jinde, pokud publikují, přičemž zvláštní postavení mají biograficky a kvalitativně orientovaný časopis *Biograf* a dosud jen krátce vycházející brněnská *Sociální studia*, přesto však snad lze přijmout zjednodušení v reprezentaci současné sociologie pouze prostřednictvím jediného „dvoj-časopisu“. Zatímco oba „staré“ časopisy budeme procházet po celou dobu jejich existence, v případě *Sociologického časopisu* / *CSR* se spokojíme deseti celými ročníky z poslední doby (1996–2005),² protože ve druhé polovině devadesátých let snad již obor můžeme považovat za etablovaný po transformačních změnách – podobně jako českou sociologii ve třicátých letech.

„Staré“ časopisy a jejich autoři

Jako zastřešující oborový časopis vznikla a leckdy také fungovala brněnská *Sociologická revue* vydávaná Sociologickým seminářem MU a později Masarykovou sociologickou společností; vycházela od roku 1930 až do počátku druhé světové války (1940) obvykle jako čtvrtletník, znovu pak v letech 1946 (6 čísel) až 1949, i když častým jevem bylo spojování jednotlivých čísel – např. čtenáři pátého roč-

² *Sociální studia* dosud netvoří tak dlouhou řadu.

níku měli k dispozici čísla 1.–3. a 4., v desátém ročníku vyšla dvě čísla označená 1. a 2.–4. Během patnácti ročníků existence časopisu do něj přispělo 126 domácích a 49 zahraničních autorů, ovšem značně nestejnou měrou a s výraznou převahou členů redakce. V čele časopisu stál po celou dobu I. A. Bláha, v období do válečného zastavení spolu s J. L. Fischerem a E. Chalupným, i když jejich – především Fischerův – autorský podíl byl řádově nižší. Pokud byl redakční kruh uváděn jmenovitě, obsáhl celkem dalších dvanáct sociologů nebo jejich „oborových přátel“; k jejich povolávání se dostaneme níže.

Zavedeme-li pracovní veličinu standardního počítatelného textu, můžeme za něj považovat studii (včetně drobných studií o minimálním rozsahu alespoň 5 stran) nebo pět recenzí, jejichž délka ovšem variovala od půlstrany po více než desetistránkový elaborát, který leckdy připomínal spíše *review article*.³ Standardní počítatelný text umožní několik zajímavých srovnání, i když je třeba zdůraznit, že pracovní vycházejících v neprospěch redakce, protože do něj nebyly zahrnuty drobné zprávy, anotace a bibliografie, jejichž zpracovávání jistě nebylo „procházkou růžovým sadem“, a samozřejmě ani vlastní práce ediční, o případném oslovování autorů nemluvě. Autorský podíl členů redakční rady (kruhu) přesto byl impozantní – vyprodukovali 276 (45 %) z celkových 615 standardních textů publikovaných v *Sociologické revui*, zatímco na ostatních 126–132 domácích autorů⁴ připadlo 256 (42 %) a na 49 zahraničních 83 (13 %) textů. Podíl členů redakce na počtu textů výrazněji stoupl ve druhém pětiletí časopisu z důvodu jejího rozšíření, celkově však nebyly větší rozdíly mezi zastoupením jednotlivých sledovaných skupin, až na to že po válce z časopisu prakticky zmizeli zahraniční autoři, nebo jejich texty byly pouze přebírány odjinud. *Sociologická revue* byla především časopisem své redakce, v níž zcela specifické místo zaujímal I. Arnošt Bláha. Počítáno na standardní texty, mohl si tento matador každý rok připočíst necelých osm kousků a během patnácti ročníků jich napsal neuvěřitelných 115, tedy bezmála pětinu celého časopisu; Šaldovy výjimečnosti, pokud jde o *proprio sensu* vlastní časopis, tím ovšem nedosáhl. Bláhova výkonnost navíc byla rovnoměrná, mírně stoupající před druhou světovou válkou, zatímco později poněkud ochabovalo jeho recenzní úsilí ve prospěch studií a článků.

Přestože se s hlavním redaktorem co do publikačního úsilí nikdo nemohl poměřovat, existoval širší okruh pravidelných přispěvatelů časopisu zahrnující především členy redakce (kromě již zmiňovaných to od druhého ročníku byli O. Butter, F. Fajfr, F. Modráček, A. Ráliš, A. Štefánek a B. Václavek), nebo ty, jež se jimi měli stát (T. Čep, J. Hanáček, A. Obrdlík, V. Slaminka, L. Svoboda, B. Zwicker), a několik dalších autorů, mezi nimiž lze zmínit kupříkladu L. Bočka, J. Kola-

³ Přesné vymezení (započítávaného) „článku“ a „recenze“ bude dále doplněno níže.

⁴ Členové redakčního kruhu jsou započítáváni do obou skupin, podle aktuálního stavu; výjimku tvoří první ročník, v němž nebyl redakční kruh uveden (jsou za něj považováni členové redakce ze 2. a dalších ročníků) a poválečné ročníky, v nichž jsou za členy redakce považováni přeživší předváleční členové. Druhý případ opět spíše znehodnocuje práci redakce ve srovnání s ostatními, protože téměř jistě byla početnější.

ju, K. Maiwalda, M. Moudrého, J. a B. S. Obrdlíkové, O. Šimáčka a zahraničního J. S. Roučka. Do redakce, v níž bylo členství patrně považováno za prestiž, se nicméně nepovyšovalo jenom za výkony, nezanedbatelnou roli zřejmě hrály obecněji definované zásluhy a osobní vazby. Ze tří hlavních redaktorů poměrně rychle upadala výkonnost J. L. Fischera, který se po druhé světové válce odmlčel prakticky úplně – možná vinou své rektorské angažovanosti v Olomouci, zatímco z redakčního kruhu od druhého ročníku minimálně psali O. Butter – který byl konzulem v Paříži –, senátor F. Modráček nebo „zástupce slovenské sociologie“ A. Štefánek (jeho články byly hlavně popisem slovenské sociologie). Počínaje šestým ročníkem se však do redakce *Sociologické revue* šlo i „propstat“, což se podařilo kromobyčejně výkonným A. Obrdlíkovi a B. Zwickerovi (za prvních pět let napsali 15, respektive 10 standardních textů, hlavně recenzí, čemuž mohli konkurovat pouze marxista L. Svoboda a zemědělský sociolog T. Čep s devíti, případně K. Maiwald se sedmi). Čep si naproti tomu na své jmenování musel ještě rok počkat – patrně nebylo náhodou, že k němu došlo hned poté, co se (jako vůbec první) stal docentem zemědělské sociologie (habilitován 1935, členem redakce od následujícího roku). Další změny přinesla druhá republika, protektorát a arizační zákony. Z redakce museli zmizet O. Blažek, O. Butter a B. Zwicker, i když jména „O. B. (Praha)“ a „Z. Bystrý“ na jejich místech v seznamu členů redakce, jenž tak přestal respektovat abecední pořádek, dávají tušit, že vydavatelé časopisu neprojevovali plný respekt vůči protektorátním zákonům; oba zmizeli až ve 2.–3. čísle roku 1940, zatímco se nově objevili J. Hanáček, V. Slaminka a L. Svoboda. Ve všech případech šlo o „psavé“ autory, i když Hanáček a Slaminka s tím začali až poměrně nedávno, přičemž Svobodovo jmenování svědčilo o nové odvaze redakce – i když se ve své tvorbě musel přeorientovat z teoretických otázek marxismu-leninismu především na sociologii umění. Přes všechny změny redakční rady v ní nikdy neusedla žena ani cizinec.

Zahraniční styky totiž *Sociologická revue* řešila deklarativním výčtem „spolupracovníků“ uváděným od pátého ročníku, mezi něž patřili Francouzi C. Bouglé a G. Richard, Švýcar G. L. Duprat, Bulhar V. Ganef, Jihoslované M. Kosič a M. Mirkovič, a (podle působistě) Američané J. S. Rouček a P. A. Sorokin. Evidentním zdůvodněním tohoto seznamu byla deklarace kvality a mezinárodní spolupráce, i když je třeba připustit, že dotčení vůči časopisu cítili jisté závazky a občas do něj i přispěli. Napsali 38 (46 %) z 83 zahraničních počítatelných textů, značně se však lišili jak mezi sebou, tak od členů české redakční rady. „Západní“ autoři totiž posílali hlavně články, aniž můžeme ověřit, nevyšly-li také jinde, zatímco recenzní rubriku plnili hlavně Jugoslávci a neúnavný J. S. Rouček, který sám napsal 18 zahraničních počítatelných textů; jeho postavení mezi ostatními „cizinci“ bylo v zásadě srovnatelné s I. A. Bláhou v české redakci, i když se pro svůj americký pobyt členem redakce nikdy nestal (a během krátkého poválečného návratu do Československa zase v *Sociologické revui* nepublikoval).

Všichni ostatní autoři – a bylo jich hodně – do *Sociologické revue* přispívali pouze příležitostně, jedním až několika články (54 českých a 28 zahraničních autorů), recenzemi nebo obojím. V případě zahraničních autorů bylo téměř pravi-

dlem, že krátce po publikování článku přicházela recenze nebo naopak, většinou však už žádný další příspěvek. Důvodů k příležitostnému publikování nepochybně bylo několik; do sociologického časopisu občas přispívali autoři z jiných oblastí (ze známějších např. F. Linhart, J. Patočka, J. Popelová, V. Příhoda, J. Tvrdý), především však (akademická) sociologie „uživila“ velmi málo lidí, takže si museli hledat uplatnění jinde a na vědeckou činnost jim nezbyvalo tolik času. Mezi častěji publikujícími se objevovali středoškolští profesori nebo obzvláštní zájemci o obor, již se mu věnovali „rekreačně“ či na „částečný úvazek“; připomeňme, že třeba V. Kadlec sice učil na Vysoké škole obchodní, ale zároveň úředničil v ČKD, J. Šíma byl asistentem na Svobodné škole politických nauk a vedle toho unitářským duchovním, K. Galla mimo soukromou docenturu sociologie pracoval jako knihovník. Z širšího kontextu nicméně víme, že právě tyto tři osobnosti byly pro prvorepublikovou akademickou obec poněkud problematické a jejich díla si vysluhovala značnou kritiku (o níž bude řeč níže), do redakce *Sociologické revue* nebo k častější publikaci v ní se proto nemuseli dostat i z tohoto důvodu. Do autorského okruhu (i redakce) nicméně postupně přicházeli noví lidé, kteří získali patřičné vzdělání a zkušenosti, takže nelze říci, že by se skupina tohoto časopisu časem uzavírala; tato otevřenost jistě souvisela s úzkým provázáním revue s Masarykovou sociologickou společností a brněnskou fakultou. Každopádně však existovalo jedno velké omezení – mezi českými autory sice bylo sedm žen (mezi zahraničními jedna), avšak jejich podíl na časopisu byl zanedbatelný. Výrazněji se prosadily pouze dvě autorky, patrně nikoli náhodou spřízněné jak s brněnským seminářem, tak osobně s redaktorem A. Obrdlíkem – J. Obrdlíková (za patnáct let napsala 46 recenzí a pět článků, tj. 14 textů) a B. S. Obrdlíková (21 recenzí).

Druhý časopis, *Sociální problémy* (od 6. ročníku, 1938–39, *Sociologie a sociální problémy*), sice byl svým obsahem modernější, náročnější a zároveň více sepnutý se sociální praxí, s jeho vydáváním však byly ještě větší problémy než v případě *Sociologické revue*. Je známo, že vznikl jako „trucprojekt“ pražské školy, jež se s tou brněnskou (a s Masarykovou sociologickou společností) rozešla po skandálu, který Chalupný udělal z Machotkovy a Ullrichovy *Sociologie v moderním životě* [Machotka, Ullrich 1928], k němuž se přidalo několik menších afér a Královo demonstrativní vystoupení z MSS (1933), následované jeho přáteli a žáky (1935). Na důkaz roztržky pražská škola v roce 1937 založila vlastní Společnost pro sociální badání (*sic*), jejímiž členy se mohli stát jen ti, kdo chtěli pěstovat sociologii a sociální vědy „metodami opravdu vědeckými a empirickými“ [Král 1938–39: 89].⁵ Bylo jich právě 16. Publikací platformu nicméně kritici Bláhovy a Chalupného sociologie založili již v roce 1931 v podobě „revue pro sociální teorii a praxi“ *Sociální problémy*, která poněkud navázala na dědictví *Parlamentu* [Král 1931b],⁶ výrazně se však vymezila právě proti brněnskému časopisu a na sociální

⁵ K hodnocení obou škol cf. níže, pozn. č. 20.

⁶ *Parlament* vycházel jako měsíčník v letech 1921–31, v posledních letech jej vedl V. Verunáč, který pak spolu s J. Králem stanul v čele redakce *Sociálních problémů*. K dalším (částečně) sociologickým časopisům viz [Nešpor 2007a].

politiku orientované *Sociální revui*. V prvním a druhém ročníku vyšlo šest čísel, ve třetím pět (byl však o rok opožděn), od čtvrtého ročníku (1935) sice *Sociální problémy* vycházely čtvrtletně, ale rozhodně nikoli pravidelně. Pátý ročník totiž byl vrozen 1937, šestý 1938–39 a poslední 1947 (poslední číslo nedokončeného ročníku nicméně vyšlo až následujícího roku), na čemž se vedle finančních obtíží (časopis původně vycházel v komisi u Orbisu, později vydávání částečně převzal Melantrich) a odmlky způsobené druhou světovou válkou asi podílel i nedostatek kvalitních publikovatelných textů. V pátém ročníku totiž byla jasně stanovena kritéria vylučující zahraniční články, v nichž redakce přinejmenším odmítala spatřovat těžiště časopisu, a recenze zahraničních děl nesplňujících podmínku „významnosti pro základní pojetí naší vědy nebo nezbytnosti pro její studium“ [Zprávy a poznámky 1937: 75], čímž se – nepochybně vědomě – připravila o metodu, jíž *Sociologická revue* „zaplnňovala“ prázdné místo na svých stránkách.

V sedmi ročnících *Sociálních problémů* vyšlo celkem 178 standardních počítatelných textů, z toho 140 článků; mnohem menší podíl recenzí byl vyvážen jejich délkou, protože tento časopis jako recenze uznával jen několikastránkové náročnější útvary (často měly 5–10 stran), zatímco ostatní informace o knihách přesouval do bibliografie či zpráv. I v *Sociálních problémech* však byl výrazný autorický podíl redakce, do níž alespoň někdy náleželo 23 osob, z toho tři cizinci (J. S. Rouček, F. Sander a M. Virlogeux). Členové redakce přitom sepsali 112 (63 %) standardních textů, nebyli však stejně plodní. I zde vynikal šéfredaktor (od 3. ročníku výlučný, do té doby spolu s V. Verunáčem) Josef Král, který během sedmi ročníků napsal 38 recenzí a 13 článků (21 standardních textů), následován Z. Ullrichem (11), J. Mertlem (9), J. Součkem (8), J. Voráčkem (7), V. Vybralem (7) a O. Machotkou (6). Zatímco Ullrich byl od druhého ročníku tajemníkem redakce a Machotka odpovědným redaktorem, oba dva z úzkého Králova okruhu, Vybral se do redakce dostal až ve třetím a sociální antropolog Voráček v šestém ročníku (spolu s „americkým redaktorem“ Roučkem, který měl dohromady na kontě necelých 6 standardních textů), Souček až v posledním. Naopak postupně ubývali redaktori, kteří v časopise nepublikovali, J. Kolovrat-Krakovský, O. Pertold, Z. Peška, T. Pistorius, V. Verunáč a oba zahraniční redaktori, jejichž členství nejspíš bylo jen formální. Ke stálému kádru redakce *Sociálních problémů* můžeme vedle šéfredaktora J. Krále počítat především jeho nejbližší spolupracovníky O. Machotku a Z. Ullricha, dále tajemníka, náměstka a posléze prezidenta Státního úřadu statistického A. Boháče, sociologa politiky J. Mertla, ekonoma Františka Munka, „sociálního lékaře“ (dnes bychom nejspíš řekli hygienika) H. Pelce, ekonoma a statistika G. Reifa, antropologa Voráčka a dalšího národohospodáře V. Vybrala; složení redakce tedy kopírovalo Královy a Machotkovy představy o tom, co by mělo tvořit základ sociálních věd,⁷ stejně jako předjímalo poúnorové potíže. Mnozí redaktori *Sociologické revue* nedopadli příliš dobře za druhé světové války, již z důvodu pronásledování nepřežili O. Blažek, O. Butter, J. Tvrdý, B. Vác-

⁷ Viz např. Král [1931a] nebo Machotkův návrh na zřízení Vysoké školy sociálních věd [Machotka 1937b].

lavec a B. Zwicker, nicméně Únor a následná likvidace sociologie vedla „pouze“ k jejich penzionování nebo přechodu na méně exponovaná místa, pakli je naopak nekatapultovala výš. Naproti tomu téměř všichni redaktori i četní autoři *Sociálních problémů* měli po Únoru problémy sami, leckdy dost značné, pokud se nevydali cestou exilu jako například Machotka s Ullrichem – důvodem samozřejmě byla jejich mnohem větší angažovanost v praktické politice, ale i nepřátelství, která si svými politickými a vědeckými postoji způsobili. Několik málo ostatních, například pozdější akademik Purš, který přispěl jednou recenzí, na tuto minulost raději rychle zapomínalo.

Sociální problémy měly nižší podíl zahraničních autorů, kteří napsali jenom 10 standardních textů,⁸ v naprosté většině článků, což vyplývalo z výše uvedených požadavků. Celkem bylo autorů 101, z toho 15 zahraničních, naprostá většina z nich (kromě členů redakční rady) přispěla jedinou studií a jednou nebo několika recenzemi. Důvody jistě byly obdobné jako v případě dříve uváděného brněnského časopisu, stejně jako se i zde uplatňoval nástup mladších sociologů při zachování základního redakčního kádru, pražský časopis však byl o něco víc genderově otevřený. Ani v něm sice ženy nepronikly do redakce, ale v počtu devíti (z toho jedna zahraniční) tvořily plných 9 % autorů, aniž lze říci, že by z velké části psaly pouze recenze jako v případě *Sociologické revue*. Na druhou stranu těžko soudit, nakolik šlo o objektivní důvody v podobě výraznější výzkumné orientace pražského časopisu (zatímco v Brně mužští teoretici ženy mezi sebe nepustili) nebo také o jeho nižší status, právě pokud jde o teoretickou stránku disciplíny, jak ji alespoň tehdy vnímala většina české sociologické obce.

Je dobře známo, že mezi oběma časopisy a jejich vydavateli nepanovaly právě dobré vztahy, k čemuž se ještě dostaneme, proto je dobré se ptát, jak se to odrazilo v autorském obesílání časopisů? Účast předních redaktorů v „tom druhém“ časopise samozřejmě byla mimo diskusi, možná ani ne tolik z nezájmu redakce jako spíš vzhledem k jejich vlastním ambicím „v tom plátku“ nepublikovat, i když to platilo jen se třemi typickými výjimkami. V první polovině třicátých let, kdy ještě obě skupiny nebyly jasně vykrytalizované, do *Sociologické revue* psali třeba J. Mertl a Z. Peška, kteří pak zakotvili v *Sociálních problémech*, zatímco v případě jejich někdejšího spoluredaktora V. Verunáče to bylo spíše naopak. Podstatnější bylo „přeběhlictví“ J. S. Roučka, který byl ve Spojených státech dost daleko na to, aby se především recenzemi anglickojazyčné literatury mohl podílet na obou časopisech, přičemž svého výjimečného postavení si jistě v obojím případě užíval, a později také A. Boháče, který sice výrazněji psal do *Sociálních problémů*, ale recenze evidentně posílal i „ke konkurenci“, jen je podepisoval pouze iniciálami. Minimálně v jednom případě mu to však „nevyšlo“ a *Sociologická revue* po válce otiskla Boháčovu recenzi s plným jménem, ačkoli zároveň byl redaktorem *Sociálních problémů*. Třináct autorů tak více či méně publikovalo v obou časopisech, což vzhledem k tomu, že celkem šlo o rovných 200 vědců, není zas tak mnoho (6,5 %). Česká sociologie skutečně byla rozdělená na pražskou a brněnskou, zvlášť když

⁸ S výjimkou Roučka, který je v tomto případě započítáván mezi členy redakce.

se někteří z „přebíhačů“ hlásili spíše k jiným oborům a do sociologických časopisů přispívali jen výjimečně.

Rozdělení na „masarykovce“, kteří se k Masarykovi hlásili i názvem své společnosti (což nutně neznamenalo, že s ním souhlasili), a „badatele“ (s krátkým a) nicméně nebylo jediné; na třetí skupinu se přitom zapomíná také proto, že ji obě předchozí svorně odmítali považovat za kolegiální,⁹ ačkoli se s jejími členy setkávali minimálně na půdě Sociálního ústavu, v Praze i na univerzitě a v odborných debatách (spíše střetech). Šlo o katolickou sociologii, o níž jsem psal jinde [Nešpor 2004: 455–464], zastoupenou ve sledovaném období především B. Vaškem. Například vydání jeho *Rukojeti křesťanské sociologie* (1935) totiž J. Král „uvítal“ úvahou, „je-li věcně vůbec oprávněno ony ústavy, kde se tyto (názory) hlásají, prohlašovati za vysoké školy a dávati jim všechna práva vysokých škol“ [Král 1937b], zatímco novější knihu *Doba úzkostí a varu* (1936) B. Zwicker anoncoval jako „obsahově závislou na známém Vaškově systému křesťanské sociologie“ [1937], který „vědecká“ strana sociologů odmítala. Hranice mezi církevní sociální teorií a prací, jež se sama nazývala křesťanskou sociologií, a standardní sociologií (náboženství) nebylo možné překročit pro odpor profánních sociologů. Ne proto, že by náboženské otázky pokládali za nezajímavé, ale spíše naopak – v *Sociologické revui* se jim pravidelně věnovali I. A. Bláha, M. Moudrý, J. Šíma a později také V. Kadlec, Král k tomu účelu (dočasně a nepříliš úspěšně) angažoval volného myslitele a zakladatele české religionistiky O. Pertolda, díla ze sociologie náboženství však z autorů *Sociálních problémů* zajímala i O. Machotku nebo J. Voráčka. Autoři z řad katolických sociologů ani do jednoho ze sledovaných časopisů pochopitelně nepsali.

Kromě této zvláštní sociologické skupiny můžeme mimo nebo na hranicích pražského a brněnského tržiště české předmarxistické sociologie vidět i další méně vyhraněné kroužky (např. sociology zemědělství či Vojenský sociologický kruh) nebo jednotlivce napojené kupříkladu na politické strany (K. Galla) či církve (J. Šíma). Svoji angažovaností, která přesahovala meze vědecké nestrannosti a vedla k problematickým výsledkům, nebo příliš partikulárními zájmy v prvně uváděných případech, se tyto skupiny více či méně vyřazovaly z „obecně sociologické“ obce, nikdy však ne tak jednoznačně jako v případě katolických sociologů. Do *Sociálních problémů* nebo (mnohem častěji) *Sociologické revue* přispívali alespoň příležitostně.

„Nové“ časopisy vzhledem ke „starým“

Zásadním rozdílem „nové doby“ ve srovnání se zlatým věkem *Sociologické revue* a *Sociálních problémů* je neexistence vyhraněných a vzájemně konkurenčních sociologických škol disponujících vlastními publikačními platformami, a naopak

⁹ Naopak katoličtí sociologové konsekventně nepovažovali žádnou jinou sociologii za „dobrou“ (i v ontologickém smyslu) než svoji vlastní [cf. Vašek 1933: 51–61].

existence mnohem většího počtu akademických pracovišť, zdaleka nejen univerzitních, a dalších institucí zaměstnávajících sociology „na plný úvazek“ (leckdy na několik). Spory mezi zastánci a praktikanty kvantitativních či kvalitativních metod, které se objevily v devadesátých letech, můžeme *sub specie aeternitatis* (nebo alespoň vzhledem k horizontu tří čtvrtin století) považovat za zanedbatelné, zvlášť když se oba typy autorů (nebo jejich větší množství) setkávají na těchže pracovištích a pravidelně publikují v *Sociologickém časopise / CSR*. Jakou novou situaci tento stav připravil, viděno z perspektivy publikačních aktivit na stránkách uvedeného časopisu¹⁰ a jeho vedení?

Během deseti let (1996–2005) v *Sociologickém časopise / CSR* publikovalo 247 autorů, z toho 84 zahraničních, 552 standardních počítatelných textů, v převážné většině studií nebo dalších typů článků. Publikační poměr domácích a zahraničních autorů byl 450 : 102, časopis tedy tiskl více než 80 % domácích příspěvků. Členové redakční rady, respektive autoři, kteří jimi byli alespoň někdy během sledovaných deseti let, napsali celkem 124 textů (25 %), přičemž nepoměr mezi domácími a zahraničními kolegy byl ještě mnohem větší. Zatímco sedm „dopisujících“ členů redakce dokázalo napsat pouze čtyři recenze a osm článků, čtyři další pro *Sociologický časopis / CSR* nenapsali vůbec nic; všechny ostatní „redakční“ texty napsalo třicet českých členů. I mezi těmi však panovaly rozdíly. Někteří se spokojili s pár recenzemi či jediným článkem, zatímco dva rekordmani překročili desítku standardních textů – L. Rabušic svými (13) články a J. Večerník vyváženějším počtem článků a recenzí (11 : 9, celkem 12,8 standardních textů). Blízko desítky standardních publikovaných textů se z členů redakce dále pohybovali P. Matějů, J. Musil, M. Novák, M. Petrusek a K. Vlachová-Plecitá, obvykle prostřednictvím většího množství článků doplněných recenzemi, i když třeba nestor české teoretické sociologie M. Petrusek dával přednost spíše recenzím, jichž napsal úctyhodných 24 (v tomto počtu se mu nikdo nevyrovnal, nejbližší další místo zaujal J. Sedláček s 16 recenzemi za deset let).

V případě *Sociologického časopisu / CSR* nelze říci, že by složení redakční rady odráželo publikační výkonnost autorů, o což se (s proměnlivými úspěchy) snažili vydavatelé *Sociálních problémů*; při výběru jistě hrají roli i další faktory, jako posuzování rukopisů a další redakční práce, akviziční aktivity nebo ocenění zásluh. Rekonstrukce české redakční rady po odchodu M. Havelky z postu šéfredaktora, kde byl nahrazen M. Skovajsou (2002), navíc uplatnila princip zastoupení všech významnějších akademických pracovišť, zatímco dílem J. Večerníka nově zřízená anglická redakční rada „tradičně“ oceňovala spíše zásluhy, zájem o českou společnost a statusový význam uvedení význačnějších zahraničních badatelů – v obou případech mohly být publikační aktivity redaktorů v časopise zanedbatelné, což platilo i pro dva ze tří šéfredaktorů. Během sledovaných deseti let M. Havelka v časopise publikoval tři stati a M. Skovajsa tři recenze a dvě

¹⁰ Vzhledem ke sloučení v roce 2002 a k tomu, že *Czech Sociological Review* do té doby nedisponoval vlastní redakční radou, a po sloučení trochu paradoxně zase ano, je tento časopis pojednáván jako „část“ *Sociologického časopisu* i před formálním splynutím.

stati, tedy spíše průměrně, pouze již zmiňovaný J. Večerník patřil mezi nejaktivnější autory. Pokud jde o autory mimo okruh redakční rady, jejich výraznou většinu tvořili „jednočláncovní“, případně ještě autoři jedné stati a jedné recenze za deset let. Blízko desítky standardních publikovaných textů se dostali pouze T. Kostelecký, P. Mareš a B. Řeháková, která ji dokonce překročila. Z dalších více publikujících autorů (4 a více textů) lze zmínit H. Jeřábka, T. Katrňáka, M. Luxe, P. Machonina, K. Müllera, Z. R. Nešpora, T. Sirovátku a Z. Vajdovou, ze zahraničních – v obou případech však píšících „ve skupině“, obvykle s českým autorem – J. Hrabu a F. O. Lorenze. Paradigma „jeden článek a dost“ jinak bylo pro skupinu zahraničních autorů ještě typičtější než pro české, což vyplývá i z existence monotematických čísel.

Česká meziválečná sociologie monotematická čísla neznala (v případě *Sociálních problémů*), nebo se k nim uchylovala naprosto výjimečně – *Sociologická revue* pouze v roce 1933 věnovala jedno číslo hospodářské krizi, o šest let později šedesátým narozeninám svého hlavního redaktora I. A. Bláhy a v roce 1948 (možná poněkud konjunkturálně) stému výročí české revoluce; častější bylo spojování několika článků k (aktuálnímu) tématu. Fenomén monotematických čísel se objevil hlavně až za normalizace, kdy vedle tematického zaměření (socialistický výrobní způsob, sociální plánování, mládež, sociální struktura ad.) suploval povinné holdy významným výročím (100 let od narození V. I. Lenina, výročí B. Bolzana, 20 let časopisu) a pokračoval i po listopadovém převratu, jednak aby redakci usnadnil akvizici článků a současně aby suploval obtížně vydatelné sborníky z projektů nebo k určitým tématům. Nepočítáme-li anglická čísla časopisu (i když i jejich část byla monotematická), právě v monotematických číslech se výrazněji uplatnili zahraniční autoři, přestože v tomto případě lze sotva hovořit o jejich svobodném výběru našeho časopisu – k publikaci byli nepochybně vyzváni, jejich texty někým jiným přeloženy. Počet monotematických čísel do změny redakční rady v roce 2002 v zásadě odpovídal stavu před rokem 1989 (jedno za rok), za šéfredaktorství M. Skovajsy spíše stoupl. Nakonec zmiňme ještě genderové rozložení: mezi členy redakční rady *Sociologického časopisu / CSR* bylo na přelomu tisíciletí šest žen (20 %), mezi dalšími domácími autory 85 (39 %) a mezi zahraničními 24 (30 %). Nižší zastoupení žen v redakční radě, než by odpovídalo jejich publikační produkci, přitom mohlo odrážet jak tradiční genderové znevýhodnění, tak také skutečnost, že ženy se méně často objevovaly mezi nejaktivnějšími autory, případně pronikaly na statusově významná místa v české sociologii (což mohlo souviset s prvním faktorem), nebo kombinaci všech těchto skutečností. Feminizace české sociologie (zdaleka nejen jí) nicméně každopádně je jedním z významných rozdílů oproti meziválečnému i krátce poválečnému stavu. Můžeme z dosud představených dat vyvodit některé další závěry?

Česká sociologie je především mnohem víc mezinárodní, zejména pokud jde o prezentaci vlastních výsledků prostřednictvím anglických čísel *Sociologického časopisu / CSR*. Snad je to tím, že se naše sociální vědy dostaly na mezinárodní úroveň a se zahraničím komunikují tak hojně, že k tomu potřebují vlastní platfor-

mu, důvodem však může být i to, že jinde by naše anglické články prostě nevycházely nebo mnohem obtížněji – na to by bylo třeba zpracovat statistiku zahraničních publikačních aktivit, které ani ve „starém“ období nebyly zanedbatelné. Podíl zahraničních autorů vzhledem k *Sociologické revui* naproti tomu stoupl jen nepatrně (30 % : 26 %), o málo víc podíl jejich příspěvků, i když se jejich publikační možnosti výrazně rozšířily. Více než dříve navíc převládali autoři z méně významných národních sociologických škol, přestože – ve třicátých letech i dnes – jistě velká část zahraničních příspěvků vznikala na výzvu a s výrazným (kupř. překladatelským) podílem domácích sociologů. „Zmezinárodnění“ české sociologie po roce 1989 je tedy poněkud sporné, výraznější je jen ve srovnání s obdobím po druhé světové válce, kdy oba časopisy měly zahraničních příspěvků minimálně, nebo s obdobím komunistické diktatury.

Výrazněji se dále stabilizovala formální stránka vydávání časopisu – časopis/y vycházel/y pravidelně, i když za cenu publikace monotematických čísel *de facto* nahrazujících sborníky. Důvodem jistě je i obrovský nárůst profesionálních členů sociologické obce, protože i když dříve i dnes v časopisech publikovali také ne-sociologové, jejich texty byly spíše výjimečné. Průměrný autor *Sociologické revue* napsal 0,234 standardního počitatelného textu ročně a v případě *Sociálních problémů* 0,259 textu, zatímco v letech 1996–2005 to bylo jen 0,045 textu ročně – *Sociologický časopis / CSR* si tedy buď více vybíral, nebo sociologové (mnohem) méně psali, což kompenzovalo jen jejich výrazně větší množství. S tím souvisí i nestabilita autorské obce, publikační paradigma „jeden článek a dost“, které se výrazněji projevuje v současnosti a je obzvlášť patrné i v případě zahraničních přispěvatelů časopisu. K jejich udržení až na výjimky nepomohlo ani jmenování do redakční rady, zatímco v meziválečném období v takovémto případě vyjadřovali alespoň snahu a občas nějaký text poslali (nebo o své místo „přidruženého redaktora“ rychle přišli).

Recenze

Poznání v sociálních vědách přinášejí hlavně autorské články referující o výsledcích výzkumů a recenze posuzující cizí výzkumy nebo teoretické úvahy; přestože nechceme podceňovat ani rozhovory, informace a zprávy z konferencí nebo ze života sociologické obce, považujeme je za méně významné a nebyly zahrnuty do scientometrických počtů tohoto článku. Navíc posledně jmenované prakticky ztratily význam (a přestaly být publikovány) v okamžiku, kdy zmizela rivalita mezi pražskou a brněnskou školou, neboť i tento žánr umožňoval vzájemné polemiky a kritické poznámky (i když to asi není jediný důvod jejich pozdější absence).

Na první pohled patrný rozdíl mezi *Sociologickou revui* a *Sociologickým časopisem / CSR* odráží počet a charakter recenzí. Během patnácti ročníků „starý“ časopis publikoval 1834 recenzí, z nichž některé sice byly krátké, ale průměrná

délka jistě přesahovala stránku; na jeden svazek připadalo téměř 46 recenzí.¹¹ Recenzovány byly nejen vědecké monografie a sborníky, ale do jisté míry i beletrie, měla-li podle názoru autorů/redaktorů vypovídací sociologickou hodnotu, i když její podíl mezi „standardními“ recenzemi (nejsou započítávány krátké zprávy o literatuře) nepřesáhl několik málo procent. Z tohoto počtu bylo plných 815 (44 %) recenzí na zahraniční publikace, jejichž podíl byl ve třicátých letech o dost vyšší než na počátku let čtyřicátých a v období 1946–49 (55 %, resp. 19 %). Důvodem klesajícího počtu zahraničních recenzí nepochybně byla válečná cenzura a nepřístupnost novější zahraniční literatury, ale asi na ni nelze svést vše, protože E. Chalupný na jiném místě upozornil na „čtenářské výhody“ připojení ke Třetí říši [Chalupný 1948: 11–12]. Nemenší měrou se tedy uplatnila nechuť sociologů „psát do šuplíku“ (po válce se ukázalo, jak málo textů vzniklo v období po zastavení obou časopisů – podobně jako po roce 1989), případně i „do šuplíku čist“, a jiné aktuální zájmy, které od četby odrazovaly (a snižovaly i celkový počet recenzí), snad i výměna autorů – částečně způsobená válkou –, která časopisu vzala řadu plodných přispěvatelů typu B. Zwickera. Přes tyto změny nutno zdůraznit, že *Sociologické revue* se co do podílu recenzí nevyrovnal žádný jiný časopis, ani pozdější; můžeme ji srovnávat nanejvýš s (výlučně recenzní) *Contemporary Sociology*, přičemž v obou případech – ale i v *Sociálních problémech* – byly recenze (nejen) pro své množství rozdělovány do tematických oddílů. Brněnská sociologická škola si velký díl svojí publikační práce představovala jako popis (občas kritický popis) publikovaných monografií, což bylo mimořádně užitečné například pro výchovu studentů.

Zásadně odlišné stanovisko zvolila redakce *Sociálních problémů*, které v sedmi ročnících publikovaly „pouhých“ 190 recenzí, tedy necelých sedm recenzí na jedno reálné číslo. Zatímco na jednoho autora *Sociologické revue* průměrně připadlo 10 recenzí (0,7 ročně), v případě *Sociálních problémů* to byly jen necelé dvě (0,277 za ročník). Recenze však byly mnohem delší a (obvykle) také kritičtější, nespokojovaly se s obsahovou deskripcí a poděkováním autorovi, nebo přáním řady dalších skvělých knih, ale podávaly skutečnou analýzu problému a odmítaly prvoplánové závěry – mnohdy se proto stávaly zdrojem polemik, jimž budeme věnovat pozornost níže. Přes deklarovaný zájem o českou sociologii a společnost ani *Sociální problémy* neskrblily recenzemi zahraničních děl (81 čili 43 %), i když je častěji psali jen někteří autoři (J. S. Rouček, J. Souček, J. Voráček, naopak nejplodnější recenzent J. Král z 38 recenzí napsal pouze 3 na zahraniční publikace) a obvykle byly pozitivnější než v případě českých autorů.

Zjištění na první pohled samozřejmě platí – v současnosti se recenzuje mnohem méně, a to i ve srovnání s „článekově“ orientovaným druhým „starým“ časopisem. V *Sociologickém časopise* / *CSR* bylo během sledovaných deseti let publiko-

¹¹ Vzhledem k různému slučování čísel je počet recenzí vztažen ke skutečnému počtu svazků nezávisle na jejich číslování. Po druhé světové válce stoupl počet recenzí podepsaných pouze iniciálami autora nebo vůbec nepodepsaných, jen jejich část se přitom podařilo autorsky zařadit.

váno pouhých 282 recenzí, tedy 4,862 recenze na reálné číslo, z nichž 129 (45 %) napsali zahraniční autoři. Srovnání však vychází ještě nepříznivěji vzhledem k počtu autorů; průměrný autor „nového“ časopisu totiž za deset let publikoval jen 1,142 recenze (0,114 ročně) a současně stoupl podíl autorů, kteří nepublikovali vůbec žádnou recenzi, a to i mezi členy redakční rady nebo mezi hojněji publikujícími autory. (Pouze) z této komparace jistě nemůžeme soudit, že by čeští sociologové výrazně méně četli než před třemi čtvrtinami století, přinejmenším však jeví mnohem menší ochotu dělit se o výsledky svého čtení a recenzní činností prospívat rozvoji oboru, především výchově dalších badatelských generací. Ačkoli právě to stálo v centru zájmu *Sociologické revue*, zatímco *Sociální problémy* kladly důraz na kritické hodnocení, recenze v *Sociologickém časopise* / *CSR* se zdají být nepřiliš povedenou směsí obojího. Přes jejich větší délku charakterově zhruba odpovídají těm publikovaným v prvním uvedeném časopise, jsou namnoze deskriptivní a pozitivně hodnotící, kritiku si většina autorů dovoluje pouze mírnou až neškodnou. Takovéto recenze jenom výjimečně vyvolávaly veřejný nesouhlas autorů recenzovaných děl, a to i v případě negativních,¹² aniž mohly výrazněji přispět k dalšímu rozvoji našeho oboru, ať už svou kvantitou a popisností nebo naopak kritickým analytickým vhladem. Relativně vysoký podíl recenzí zahraničních publikací, respektive podíl srovnatelný se „starým“ obdobím, poněkud zastírá skutečnost, že při přípravě monotematických čísel jsou objednávány recenze na dané téma a i jindy se leckdy nejedná o posudky nejvýznamnějších děl. Současné recenze tak ani nepokrývají celou českou produkci, ani (často) nepřinášejí informace o teoretických či metodických posunech a nejdůležitějších výsledcích v cizině, proto je třeba se ptát, mají-li ještě jiný význam než jen udržování tradice toho, že ve vědeckých časopisech vedle statí vycházejí také recenze a zprávy?

Studie a výzkumy

Vychází-li srovnání *Sociologické revue* a *Sociologického časopisu* / *CSR* z perspektivy zaměřené na recenze (a celkový charakter/vývoj oboru) lépe pro „starý“ časopis, rozhodně tomu tak nebylo, pokud jde o studie a články. Těch bylo publikováno mnohem méně (i v absolutních počtech), navíc jen malá část odpovídala tomu, co bychom dnes za sociologický text považovali – mezi články¹³ byly řaze-

¹² Autor může posloužit osobní zkušeností: jeho kritická recenze *Náboženství v dějinách zemí [K]oruny české* z pera J. Mišoviče (*Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 2002, 38 (5): 621–625) nevyvolala žádnou odezvu/obranu, stejně jako další negativní posudky v odborných časopisech (např. *Dějiny a současnost*), zatímco na recenzi v *Mladé frontě DNES* autor knihy promptně zareagoval (5. a 12. 10. 2002).

¹³ Za články jsou v tomto textu považovány všechny stati, eseje, texty informativní povahy (např. o výzkumech) apod., přesahoval-li jejich rozsah 5 stran a nejednalo-li se současně o recenze (zpracovávané zvlášť), polemiky, zprávy, interview, deklarativní prohlášení. V případě *SC/CSR* jsou jako články započítávány také recenzní stati. Je-li více autorů, jsou články poněkud nespravedlivě (ale jednoduše) připisovány každému z nich.

ny i drobnější úvahy, na čemž by nebylo nic špatného, zvláště když většinou šlo o naznačení aktuálních problémů, více však zaráží přeteoretizovaný a nepraktický charakter většiny ostatních (s výjimkou zahraničních). Kdo měl *Sociologickou revue* někdy v ruce, jistě si vzpomene zejména na opakující se oslavné články o Masarykovi či Benešovi jako socioložích, mezi jejichž časté autory patřil Bláha (byť rozhodně nebyl sám), nebo naopak – zvláště později – na články k Bláhovým výročím, kdy se časopis více či méně měnil ve *Festschrift* (podobně byla oslavována i výročí E. Chalupného, obvykle však pouhou dedikací článků na jiná témata, než byl „Chalupný jako sociolog“). Většinu časopisecké tvorby brněnských sociologů představovaly spíše teoretické úvahy, případně „popisné rozborů“ než vlastní sociologie, ať už skutečně teoretická nebo empirická – ta byla spíše dílem externích přispěvatelů, i když zase nelze říci, že by se jí I. A. Bláha a členové/studenti jeho semináře vůbec nevěnovali. V těchto případech bylo obvyklou praxí „stažení“ právě vycházející nebo budoucí monografie z výzkumu do časopisecky publikované studie, což samozřejmě známe i dnes, snad ale – doufejme – spíše v té formě, že větší počet studií později „poskládá“ knihu.

Marxističtí historikové české sociologie, jimž byla (od opětovného povolení oboru) přeci jen bližší brněnská škola, vykládali spory mezi *Sociologickou revuí* a *Sociálními problémy* a jejich autory osobní rivalitou a záští J. Krále a I. A. Bláhy a E. Chalupného [např. Vaněk 1986], již nechci zpochybňovat, ale přeci jen mám za to, že důvody ležely spíše někde jinde.¹⁴ Už ve dvacátých letech totiž O. Machotka se Z. Ullrichem konstatovali, že česká sociologie „vedle přísně vědecké práce měla blízký vztah k praktickému životu a sklon působiti na něj ve smyslu zvýšení jeho ethických hodnot. Tato snaha, která proniká českým myšlením sociologickým hlavně u žáků Masarykových a jeho vlivem(,) je vědomým navázáním na nábožensko-humanitní ideály, v nichž Masaryk spatřuje smysl českých dějin. Vytěžujíc citově slovanský prvek naší povahy, staví se k sociální skutečnosti nejen ze stanoviska chladně vědeckého, nýbrž i citově podloženého a ethicky zušlechťeného“ [Machotka, Ullrich 1928: 57]. S ohledem na význačné autority (později) sdružené do brněnské školy to sice nebylo psáno s odsudkem, nicméně pražský sociologický seminář a jeho kruh rozhodně takovouto sociologii dělat nechtěl. Název jeho časopisu sice svědčil o praktické orientaci na aktuální sociální problémy (sociální politiku, ale i školské reformy, politiku a ideologie, ekonomické otázky), autoři nicméně preferovali jejich striktně vědecké zpracování prostřednictvím empirických výzkumů a analýz, v časopise bylo mnohem víc statistiky překračující rovinu frekvenčních tabulek a třídění prvního stupně a v případě „narativních“ sociálních věd – antropologie, politologie apod. – takových přístupů, jež by většinou obstály i v dnešním pojetí metodologie sociálních věd.¹⁵

¹⁴ Napjaté osobní vztahy mezi hlavními protagonisty nicméně existovaly; pěkně je ilustruje Královo kritické ohrazení v *Sociálních problémech* 1935, 4 (2): 148–153, kde se mj. zmiňuje o tom, že na Chalupného podal žalobu pro nactiutrhání. Nové materiály a poznatky k dějinám české sociologie v tomto období přináší Nešpor [2007a].

¹⁵ Ačkoli se ani autoři *Sociálních problémů* nebránili teorii, například weberovské, mnohem víc se jí snažili aplikovat a hlouběji teoreticky a metodicky promýšleli (nečetné) prováděné

Nižší byla i vzájemná „prostupnost“ časopisecky publikovaných statí a knih, již proto, že *Sociální problémy* většinou tiskly dlouhé texty, pokračující do dalších čísel, jejichž knižní vydání by vlastně žádné úpravy nepotřebovalo – samo o sobě by však bylo zbytečným.

Oba „staré“ časopisy nicméně spojovalo to, že mohly tisknout jen málo statí vycházejících z rozsáhlejších kvantitativních šetření, prostě proto že takové výzkumy nebyly realizovány. Důvodem byl hlavně nedostatek finančních prostředků, ale jistě i menší zájem relativně malého počtu sociologů (z nichž navíc mnozí dávali přednost povýtce teoretické práci) o realizaci výzkumů, které by nedokázali dokonale zpracovat. Malý počet empirických výzkumů skutečně byl slabinou, o níž se vědělo a kterou (hlavně mladší) členové pražské školy implicitně přisuzovali brněnské dominanci. Aniž to napsal přímo, Z. Ullrich zdůraznil empirickou orientaci „Prahy“ a v článku „Sociologické výzkumy skupiny Sociálních problémů“ se ohradil proti přežití orientaci na „systémy sociologie“ (čti: proti Chalupnému), neboť „přes to, že výsek sociální skutečnosti, zachycený jednotlivými výzkumy ... je poměrně omezený, ukázalo se, že i tento malý výsek důkladně a vědeckými metodami zpracovaných sociálních problémů může vrhnouti ostré světlo na *problematiku mnohem širší* ... postupujeme-li opatrně a nezevšeobecňujeme-li příliš odvážně, nabudeme pomocí konkrétních výzkumů mnohem hlubšího, propracovanějšího a přesnějšího obrazu o sociální skutečnosti vůbec“ [Ullrich 1937: 320]. Podle Ullrichova článku skupina *Sociálních problémů* provedla celkem osm empirických výzkumů, většinou realizovaných prostřednictvím dotazníků a statisticky zpracovaných, i když některé z nich obsahovaly i podstatnou kvalitativní část. Vedle toho je třeba zmínit spíše sociálně-antropologicky pojaté výzkumy K. Gally, k nimž však byly oprávněné metodické výtky [např. Voráček 1937; Král 1947b; cf. Král 1969: 399–400], nereprezentativní dotazníková šetření J. Šímy [Ullrich 1938–39; cf. Nešpor 2007b] a samozřejmě výzkumy brněnské – hlavně I. A. Bláhy a A. Obrdlíka –, jimž se ze strany „Pražanů“ dostalo podobně negativního přijetí [Machotka 1938–39a; 1938–39b; reakce Obrdlík, Bláha 1938]. Pražská škola raději nebadala (vlastně „nebadala“ podle jejího vlastního úzu), neměla-li k tomu dostatek kapacit, zatímco brněnská spíše z toho důvodu, že se věnovala bibliografické a „teoretické“ práci, takže s vlastními výzkumy leckdy přicházeli spíše nadšenci odmítání (nebo s rozpaky přijímání) z obou stran.

Jeden z nich, již zmiňovaný J. Šíma, přitom zároveň přišel s výraznou – a v mnohém opodstatněnou – kritikou tehdejší české sociologie, již vydal v *Sociologické revui* i separátně; signifikantní ovšem je, že se k tomuto kroku odhodlal až

výzkumy. Okruh brněnské revue prováděl relativně více šetření, často však napadnutelných (čehož využívali pražští kolegové) a bez většího ohledu na současný vývoj oboru po této stránce (poněkud paradoxně k tomu, že jej v časopise dokumentovaly četné recenze zahraničních děl), stejně jako bez ohledu na praktickou aplikovatelnost výsledků. K necti představitelů pražské školy budiž naopak řečeno, že odpor vůči brněnské škole často vedl ke zbytečné hyperkritičnosti, jež nebyla vyvažována odpovídajícím množstvím vlastních empirických výzkumů.

po Ullrichově negativní recenzi své *Sociologie výchovy*.¹⁶ Šíma napřed pochlebně napsal, „poznal jsem ohromné dílo Chalupného, Bláhy i pilnou práci jejich spolupracovníků a na druhé straně jsem zjistil žalostnou bilanci celoživotní sociologické práce prof. Krále a dosavadní práce dr. Ullricha“, nicméně zcela správně soudil, že ačkoli autoři kolem *Sociálních problémů* „zastávají nutnost konkrétních průzkumů v sociologii, pan prof. Král nezpracoval takový průzkum ani jediný za celý život!“ [Šíma 1940: 3; kurzíva původní]. O Ullrichovi, Machotkovi a dalších to sice již dost dobře nešlo říci, jejich práce však Šímovi byla alespoň příliš úzce zaměřená, leckdy povrchní, přeplacená a celkově nicotná. Zde se vsutku svářela dvě (nebo tři až čtyři) paradigmatata: antikvovaná „obecná sociologie“, již po Masarykově vzoru (leckdy však proti němu) praktikoval Chalupný se svými obdivovateli, na ni navazující brněnská sociologická popisnost s občasnými jednoduše analyzovanými výzkumy, doprovázená nadšenci bez zájmu o metodologii, ale s o to většími etickými a sociálně-politickými ambicemi, jako byl Šíma, a konečně fundovanější, nicméně dost omezená mladší generace pražských sociologů, prosazujících výzkum, jak jej známe dnes, a – leckdy dost militantní – kritiku tří předchozích přístupů, kterou dnes rozhodně neznáme. Druhou světovou válku a následnou perzekuci české sociologie v úplnosti nepřežil žádný z těchto přístupů, i když „nejmenší škody“ tyto události napáchaly na bláhovském směru, jehož dědicové ctili svého učitele ještě v šedesátých letech, zatímco mainstreamová tehdejší sociologie se ubírala spíše cestou „abstraktního empiricismu“ a deskripce sociální stratifikace.

Dnes jakoby situace byla právě opačná – nadšenců ochotných obětovat vlastní čas a prostředky na výzkum prováděný doslova „na koleně“ není příliš mnoho, ale nejsou ani třeba, protože finanční fundace výzkumných aktivit, především kvantitativních výzkumů, je značná a bohaté je také institucionální zázemí. Výzkumy obvykle provádějí komerční agentury, jimž dávají zakázky nejen akademická pracoviště, ale i resortní výzkumné ústavy, ministerstva, úřady a celá řada dalších organizací včetně komerčních, přičemž obrovské množství šetření vede k tomu, že jejich výsledky jsou leckdy zpracovány pouze částečně či povrchně, pokud vůbec. Pozorný čtenář si jistě dosadí řadu příkladů ze svého okolí, aby je nemusel jmenovat autor. Jen část provedených výzkumů nakonec je akademicky zpracována a publikována prostřednictvím odborného periodika (mohou být samozřejmě publikovány jinak, například formou výzkumných zpráv, zde je však otázka jejich recepce nebo i pouhé dostupnosti), i tak však je jejich počet impozantní. Více než 50 % českých článků totiž bylo „podepsáno“ jedním či několika granty, což znamená nejen finanční podporu, ale většinou

¹⁶ Šíмова kritika vyšla v rámci souboru odmítavých reakcí autorů *Sociologické revue* na činnost „škůdců české vědy“ – tedy pražské školy –, ovšem až v situaci, kdy se postižení vzhledem k úřednímu zastavení svého časopisu nemohli bránit. Tohoto útoku se s čestnou výjimkou A. Obrdlíka, který byl v emigraci, účastnili všichni významní „brněnští“ autoři a B. Foustka (*Sociologická revue* 1940, 11 (3–4): 242–306), J. Král jim to ovšem nezapomněl ani po válce (*Sociologie a sociální problémy* 1947, 7 (1): 77).

i provedení vlastního empirického výzkumu, z velké části kvantitativního. Kdybychom si dovolili velmi hrubý odhad, spočívající v tom, že vlastní kvantitativní výzkum za deset let stál za „pouhými“ 100 články (29 %) a jeho cena by odpovídala dnešnímu 1 000.000,- Kč (oba odhady jsou spíše podceněné), znamenalo by to, že bylo „prozkoumáno“ 100 milionů. Skutečný stav bude asi o dost vyšší, již vzhledem k tomu, že velká část výzkumů není pro *Sociologický časopis / CSR* nikdy zpracována. Současná česká sociologie si tedy na nedostatek prostředků rozhodně nemůže stěžovat, a protože peníze se nedávají „zadarmo“, nemůže si stěžovat ani na nedostatek různých šetření. Alespoň ve srovnání se „starou“ sociologií je třeba zdůraznit bezpříkladný nárůst počtu empirických výzkumů, mnohdy se zvýšila i jejich metodická kvalita (a náročnost), i když se tento nárůst často projevuje na úkor čtivosti a leckdy asi i čtenosti. Druhá věc totiž je, jsou-li uvedené prostředky vynakládány skutečně efektivně a posunuje-li jejich investice naše poznání, minimálně v té míře, že stati informující o výsledcích velkého množství dílčích výzkumů zajímají někoho jiného než jejich autory a malý kroužek badatelů v téže oblasti?

Pokud jde o tematickou proměnu článků ve sledovaných časopisech, kromě nárůstu interpretací empirických šetření je třeba zmínit alespoň pokles počtu teoretických studií a úvah/esejů k aktuálním otázkám. Česká sociologie více „zákademického“ v tom smyslu, že se prostřednictvím svého nejdůležitějšího periodika spíše okrajově vyjadřuje k momentálně palčivým problémům nebo tak činí s větším časovým odstupem a vybírá si problémy dlouhodobější povahy; pokud by (někteří) sociologové zároveň nespolupracovali s médii, mohli bychom hovořit o „věži ze slonovinové kosti“, kolik však je těch (pravidelně, aktivně a dobrovolně) s novináři či politiky spolupracujících? A kolik těch, kteří se sami výrazněji účastní politického života? – nezapomeňme, nebudeme-li už hovořit o Masarykovi a Benešovi, že „svoji“ stranu měl jak I. A. Bláha, tak F. Modráček (v období dočasného rozchodu s ČSSD), stranická angažovanost byla silná (a v tomto případě jednoznačně negativní) u K. Gally a celé řady dalších; angažovanost v národně socialistické straně ostatně po Únoru vedla k exilu O. Machotky a Z. Ullricha, stejně jako k proskripci „pražských sociologů“ jako celku. Překvapivě srovnatelný naopak po třech čtvrtinách století zůstal počet studií „z dějin disciplíny“, historií nebo sociologií sociologie obrácených „dovnitř“, k vlastnímu oboru. Zatímco brněnská škola oslavovala Masaryka nebo po válce své zvěčnělé kolegy (v případě Bláhy a Chalupného ještě žijící), dáváme dnes přednost šířeji a méně osobně pojatým tématům, avšak akademizující tendence takovéhoho diskursu je nadále více než zjevná.

Polemiky

Malý rozsah České kotliny (redukované navíc jazykově pouze na českou, do roku 1938 vlastně československou část), i když nejen on, vedl v období do nástupu komunistické diktatury k rozmachu polemik, na které dnes můžeme jen vzpo-

mínat. Některé z nich již byly citovány, z pozdějšího období lze uvést nepěkné – dočasně ale bohužel úspěšné – tažení marxistických „historických materialistů“ proti sociologii, po němž se nad skutečnými polemikami nadlouho „zavřela voda“ [cf. Petrušek 2000]. Srovnáme-li však vzájemné dobové slovní výpady – například ty související se sporem o smysl českých dějin, které záslužně vydal M. Havelka [1995] – s těmi současnými, pokud vůbec nějaké nalezneme, zjistíme, že druhým uvedeným „cosi chybí.“ V letech 1995–96 se sice diskutovalo o míře transformace české sociologie, metodách její práce a možnostech veřejného působení,¹⁷ nicméně J. Šanderová [1996] svou závěrečnou poznámkou „uhodila hřebík na hlavičku“ – šlo o „diskusi, která se nepovedla.“ Další „diskuse“ proběhla o dva roky později, jenže v tomto případě šlo skutečně spíše o diskusi než o vyhraněnou polemiku, tématem byl koncept tzv. nepolitické politiky,¹⁸ po níž o rok později následovala diskuse o interpretaci volebních výsledků v roce 1998 a sociální adekvátnosti jejich politického řešení (opoziční smlouva).¹⁹ V roce 2000 se R. Havlík a J. Kořa „zamýšleli“ nad českou sociologií výchovy, vzdělávání a mládeže,²⁰ svůj text však pojali spíše jako *state-of-the-art* dané subdisciplíny a snůšku stížností na její nedostatečné pěstování (resp. průniky do sociologické obce), a nebudeme-li za polemiky považovat ani (některé) výroky (některých) účastníků kulatých stolů k dějinám a současnému stavu české sociologie, uvedený žánr jsme za období 1996–2005 vyčerpali. Pomineme-li první polemiku, jež do sledovaného období „přetekla“ z roku 1995 a která ještě byla plná transformačních obtíží, zůstanou nám pouze kritické reakce M. Nováka a P. Matějů na Machoninův a Gatnarův článek „Výhlídky kompromisního modelu české politické situace ve světle výsledků povolebního výzkumu“.²¹

Co současným polemikám chybí? V první řadě je to kvantita a dále širší rozměr, který by přesahoval okruh autorů/čtenářů *Sociologického časopisu / CSR*, protože i když v posledně zmiňované diskusi šlo o „aktuální“ politické téma, jeho zajímavost se od předmětných voleb poněkud vyčerpala. Věcná stránka této polemiky nicméně připomínala ty, které proběhly o několik desetiletí dřív – Machonin s Gatnarem napsali metodologicky navýsost sporný článek, na což Novák [1999] reagoval kritikou jejich (nedostatečných) kontextuálních znalostí (řekněme: politické technologie) a Matějů vážným zpochybněním celého výkladového paradigmatu, v němž podle jeho názoru věda sloužila pouze jako „zástěrka“ vlastních politických názorů/tužeb [Matějů 1999]. Postižení autoři se logicky

¹⁷ M. Havelka, P. Matějů, I. Možný a J. Kabele, *Sociologický časopis* 1995, 31 (2): 253–266; P. Machonin, J. Šanderová, L. Rabušic, M. Potůček, *Sociologický časopis* 1995, 31 (3): 357–370; P. Matějů, *Sociologický časopis* 1995, 31 (4): 521–526; J. Řehák a J. Šanderová, *Sociologický časopis* 1996, 32 (1): 91–95; J. Řehák, A. Rašek a J. Večerník, *Sociologický časopis* 1996, 32 (2): 213–222; J. Možný, *Sociologický časopis* 1996, 32 (4): 495–496.

¹⁸ M. Havelka a M. Otáhal, *Sociologický časopis* 1998, 34 (4): 453–476.

¹⁹ M. Havelka, M. Novák, P. Matějů, P. Machonin a L. Gatnar, *Sociologický časopis* 1999, 35 (4): 459–469.

²⁰ *Sociologický časopis* 2000, 34 (1): 87–96.

²¹ *Sociologický časopis* 1999, 35 (3): 293–310.

(i když v kontextu „dnešní“ sociologie spíše nezvykle) bránili [Machonin, Gatnar 1999], dokázali to však hlavně proti jedovatému přirovnání k marxistickým metodám, které jim uštědřil Matějů. Tím jakoby – naprosto výjimečně – obnovil „šlávu“, jež rozvířovala „staré“ polemiky. Ačkoli se totiž všichni zúčastnění před třemi čtvrtinami století zapřísahali, že jim nejde než o vědeckou pravdu, osobní výpady a invektivy samozřejmě byly tím nejzajímavějším, čtenářsky nejpřitažlivějším – a nejostřejším – „kalibrem“, kterým proti sobě pálili.

Polemiky na stránkách *Sociologické revue* a *Sociálních problémů* vyvolávaly hlavně publikované knihy a stati, které byly negativně recenzovány nebo rovnou kritizovány, přičemž autoři cítili závaznou povinnost odpovědět, bylo-li lze i prostřednictvím dalších autorit. Dlužno podotknout, že všechny polemiky sice obsahovaly osobní rovinu, jako celek však byly věcné – ideologické nebo (výlučně) mocenské zájmy rozvážení autoři ventilovali, nebo spíš museli ventilovat, prostřednictvím denního tisku, předmluv ke svým spisům (v tom obzvlášť vynikal E. Chalupný) nebo soukromých tisků, které tvořily „nejnižší patro“ vzájemných kritik, poté co je už nešlo umístit kamkoli jinam. Jejich vydávání však přesto svědčilo o tom, že „vědecká čest“ dosud stála za obranu, jakkoli nevybíravou, stejně jako za osobní výdaje. Ztížilo by nám práci, kdybychom všechny ty brožurky (někdy skoro jen letáky) chtěli najít, stejně jako pátrali-li bychom po všech kritických ohlasech přesahujících rámec dvou sledovaných časopisů, aniž by to bylo účelné; zastavme se proto jen u vzájemných polemik okruhů *Sociologické revue* a *Sociálních problémů*, jejichž věcná i obsahová stránka může být dostatečně ilustrativní vzhledem k dnešní absenci. Kromě již zmiňovaných kauz (Voráček a Král vs. Galla, Ullrich vs. Šíma a Machotka vs. Obrdlík) polemiku vyvolala Ullrichova recenze Uhlířovy *Sociologické ideje*²² a Šauerův článek „Národohospodářská teorie a hospodářská skutečnost“²³ zatímco ostatní výhrady recenzentů zůstaly bez odezvy, alespoň pokud jde o oba časopisy.²⁴

(Tehdy ještě) agrárníkovi Gallovi bylo vytýkáno zhruba to, co Matějů (méně zřetelně) kritizoval na Machoninově a Gatnarově studii, že „místo vědecké metody užívá (Galla – pozn. Z.R.N.) často ideologických hesel stranických“ [Král 1947b: 74; cf. Voráček 1937: 230], zatímco v Šímově případě to byla nereprezentativnost výzkumu a vnášení osobních tužeb do jeho interpretace, stejně jako neznalost základní literatury, jež (kromě důsledného durkheimismu) provázela také Uhlí-

²² *Sociální problémy* 1932, 2 (2): 149–164; (3): 209–221.

²³ Článek vyšel v *Sociálních problémech* 1934, 3 (3): 156–163; diskuse s V. Vybralem (ibid. (4): 272–279; 1935, 4 (1): 65–68) svědčí o tom, že spolu mohli nesouhlasit i přívrženci téhož sociologického „tábora“.

²⁴ Za zvláštní zaznamenání snad stojí např. negativní recenze Bláhovy *Dnešní krise rodinného života* v *Sociálních problémech* 1934, 3 (2): 118–120, jejíž autor se podepsal „J. P. M. Maršalka.“ Bláha na ni nereagoval, jen si o pár let později oprávněně povzdychnul, že jeho kniha „byla v tomto vědeckém časopise zesměšněna a znehodnocena ‚kritikem‘, jehož jméno se, pokud vím, ani nikdy předtím, ani nikdy potom neobjevilo v žádném seriosním vědeckém časopise ... A proto, ať žije humor a morálka pražské vědecké kritiky!“ [Obrdlík, Bláha 1938: 120–121].

řovu teoreticko-historickou práci. V případě Vybrala a Šauera se střetla národohospodářská teorie a sociální politika, jejíž proponent si příliš „nebral servítky“: „Mne nazval Vybral ignorantem, protože prý neznám zásadního rozdílu mezi národohospodářskou teorií a politikou. Kdyby byl důsledným, musel by nazvat ignoranty také Alfréda Marshalla, Taussiga, Fischera a jiné. Ubezpečuji Vybrala, že si budu považovati za čest, hodí-li mne do jednoho pytle s těmito významnými jmény ... (D)oporučil bych Vybralovi, aby si trochu všimal anglosaské národohospodářské literatury. Příliš úzká orientace skrývá v sobě pro mladého člověka nebezpečí, že se stane pouhým reprodukčním přístrojem. Vždyť ti lidé tam za vodou z národního hospodářství také leccos vědí.“ [Šauer 1934: 277]. Nejosobněji však nakonec vyzněla polemika mezi Machotkou a Obrdlíkem, k níž přispěl také Obrdlíkův tchán I. A. Bláha a „recenzi“ P. A. Sorokin, a na Machotkově straně J. Král. Kritika vytykala neznalost literatury a špatnou práci s ní, řadu metodických chyb při terénním výzkumu i statistické analýze, přičemž „každá z těchto chyb by stačila k úplnému znehodnocení závěrů, jež autor podává, všechny dohromady jsou však nevídaným souborem nepřesnosti, nelogičnosti, nedůkladnosti a nedostatku školení statistického a z části i sociologického.“ [Machotka 1938–39a: 113]. Obrdlík se ve své odpovědi musel skrýt za to, že v *Sociologické revui* „šetří místem“, vyrovnal se ale hlavně jen s malichernostmi, přičemž nejtipněji vyznívá jeho obrana nereprezentativnosti vlastního výzkumu – jeho závěry „o celku obyvatelstva Čech, Moravy a Slezska platí jen za předpokladu, že jsou shodného mínění jako jedinci, kteří do výzkumu byli pojeti.“ [Obrdlík, Bláha 1938: 119; zvýraznění původní]. Brněnský sociolog bohužel zapomněl dodat, jak se to pozná, ale Machotka mu to ve své druhé replice rozhodně neopomněl připomenout, stejně jako leccos dalšího, *last but not least* „rodinný“ charakter celé obrany.

Zastavili-li jsme se obšírněji u marginálního vědeckého žánru a jeho osobních rovin, není to proto, že by autor považoval za účelné zavádět podobné tendence do současné sociologie. Už proto ne, že by to neodpovídalo jejímu charakteru. Osobní vypjatost a odsouzeníhodná personalizace vědeckých sporů totiž vyžadovala cosi, co právě dnešní sociologii namnoze chybí, vyžadovala angažovanost a spalující zájem o osud oboru – o vědeckou pravdu, pateticky řečeno –, nebo přinejmenším o vlastní bytí či nebytí v akademické obci, jenž se mezi sociology zvolna ztrácí. Existenční utilitarismus posledně uvedené příčiny je umenšován tím, že akademických nebo jiných výzkumných pozic je přehršel, zájem o Poznání a Pravdu se poněkud rozmělnuje tím, že leckdo má svoje vlastní malé poznání a vysoce specializovanou pravdu, dostatečně odtaziť na to, aby nezaujaly novináře nebo širší veřejnost, a příliš úzké, než aby mohly vyvolávat kritickou pozornost kolegů z jiných subdisciplín. Zájem a schopnost polemizovat mají jako nutnou podmínku čtení cizích textů (podobně jako v případě recenzí) a o tom se leckdy dá pochybovat; „vědecké vášně“ proto vyvolávají hlavně (jen) různé formy politické angažovanosti.

Místo závěru

Ke známým rozdílům mezi českou sociologií před třemi čtvrtinami (až polovinou) století a dnes, jako byl mnohem menší rozsah, slabší institucionální zakotvení a pražsko-brněnská rivalita v případě té „staré“, můžeme na její konto připočítat (mnohem) větší osobní zainteresovanost, psavost a čtivost, sociální (případně sociálně-politickou) angažovanost a konsekventní zájem veřejnosti, jež vyvažovaly některé uvedené nedostatky i nízké finanční dotace. Dobře to dokumentuje třeba skutečnost, že „staré“ časopisy se dokázaly zaplatit samy, nepotřebovaly (a téměř neměly) žádné institucionální dotace přesahující skupinu/y sociologů a jejich dalších potenciálních čtenářů. Pokud jde o prostředky na výzkumy, počet ústavů, kateder a dalších pracovišť i počet jejich zaměstnanců, jsme na tom nesrovnatelně lépe, jen se zdá, že tomu současné výsledky ne vždy odpovídají. Na vině je nepochybně mnohem výraznější specializace, teoretické a metodické zesložnění (doufejme, že zároveň i kvalitativní zlepšení) sociálních věd. T. Parsons však měl pravdu jenom částečně: zvyšování adaptivity sice vede k diferenciaci a specializaci, jimž sociální systémy (někdy, částečně) čelí novou integrací, zdá se však, že sociologové u toho nebudou.

Sociologové postupně ztratili nejen sny o zastřešujícím charakteru své disciplíny, ale především výraznější sociální ohlas, a nepočítáme-li výzkumy veřejného mínění nebo prvoplánová šetření komerčního charakteru, leckdy i poptávku. Veřejnost včetně názorových vůdců dnes stojí hlavně o výzkumy veřejného mínění a další kvantitativní data, která si interpretuje sama a po svém, aniž by sociologii skutečně potřebovala a požadovala od ní nějaké jiné výstupy. Je „chyba“ na straně veřejnosti nebo sociologů, pakliže vůbec jde o nedostatek a nikoli o standardní součást vývojových procesů pozdní moderny? Pohled do hlubin sociologické obce naznačuje, že velká část toho (relativně) ohromného množství jejích současných členů příliš nestojí o širší prezentaci výsledků své práce, natož o sociálně-politickou angažovanost, nehloubá nad aktuálními otázkami a nespěchá s navrhovanými alternativními řešeními a své texty, jsou-li jaké, nepíše zvlášť ostře broušeným brkem (dnes vlastně klávesnicí). Proti třicátým letům to přeci jen nějaký rozdíl je, který jako by ukazoval, že v lepších podmínkách a s více lidmi se snižuje oborová aktuálnost, obecná sdělnost a dokonce i relativní výkonnost. Zůstaneme-li u analyzovaných časopisů, k evidentnímu zlepšení došlo v případě formálních a technických otázek jejich vydávání – časopis/y vychází pravidelně, i když za cenu monotematických čísel, oproti *Sociologické revui* nepochybně vzrostla kvalita článků, oproti *Sociálním problémům* se snížil (viditelný) militantní odpor vůči těm nejbližším a současně vzdáleným – sociologům vycházejícím z jiných paradigmat a užívajícím jiných metod. Trochu však zapomínáme na přínos *Sociálních problémů*, jejichž redakce trvala na uplatňování hesla, že „někdy méně bývá více“, a to i v případě prováděných výzkumů.

Obrátíme-li pozornost k jiným hlubinám, tentokrát „študákovy duše“, objevíme pozoruhodně podobný obraz. Zvýšení počtu vzdělávacích institucí, jejich studentů i zaměstnanců, vede spíše k nižšímu zájmu o výchovu dalších badatelů

ských generací. Typicky se to projevuje v malém počtu recenzí a jejich charakteru, ale i tím, že se texty studentů / čerstvých absolventů na stránkách *Sociologického časopisu* / *CSR* objevují jen sporadicky. Další indikátorů by byla celá řada, byť je na tomto místě nechceme prezentovat, protože nevyplývají z provedeného výzkumu. Jistě v řadě případů dochází ke zlepšení, které může dokumentovat například rekonstrukce (omlazení) redakční rady v roce 2006, ale to již nespadá do našeho zájmového pole. Právě v případě rekrutace redakcí, interdisciplinárních či mezinárodních vazeb však česká sociologie zůstává přes tři čtvrtiny století a prakticky absolutní předěl v padesátých letech překvapivě stejná. Redakční rady a hlavní redaktoři sice „dříve“ měli mnohem větší podíl na tvorbě časopisů, ale to platilo i pro všechny ostatní akademické pracovníky, shoda s dneškem je naopak v tom, že ke jmenování do těchto orgánů jen někdy docházelo na základě vědecké výkonnosti, často se uplatňovaly spíše statusové či symbolické činitele. Ke generační výměně sice docházelo, ale aniž by to ohrozilo jádro a způsob fungování redakčního kolektivu. Výraznější rozdíl můžeme spatřovat jenom v rivalitě dvou časopisů, již bychom v alespoň vnějškově přátelském a vzájemně závislém prostředí současné sociologie hledali marně. Mnohem častěji však najdeme nepublikující nebo sporadicky publikující sociology, a to i mezi členy redakčních rad.

Česká sociologie nikdy nedosahovala kvalit významných národních škol – britské, francouzské, italské, německé, ruské a později stále výrazněji především americké – a její spolupráce s nimi byla namnoze formální. (I v zahraničí) nejznámějším českým sociologem byl T. G. Masaryk, jehož zařazení do naší disciplíny vždycky bylo na pováženou. Čeští sociologové příležitostně publikovali v zahraničí, avšak o publikaci u nás měli zájem hlavně Středoevropané, Jihoslované a Balkánci, což obojí platí dosud. Spíše se zdá, že s rozvojem zahraničních výzkumných pracovišť, časopisů a společností mezinárodní spolupráce projevovaná v českých časopisech klesá, alespoň pokud jde o kvantitativní bázi. Jistě to souvisí se snížením zájmu našich sociologů o teorii ve prospěch (národní) empirie (případně se setrvalým zájmem o široce pojaté dějiny oboru), se všeobecným úpadkem recenzní činnosti a dalšími faktory, jimž nedokázalo v úplnosti čelit ani to, že *Sociologický časopis* / *CSR* na rozdíl od obou „starých“ vychází také anglicky. Také interdisciplinární spolupráci můžeme označit za setrvale nízkou; v časopise příležitostně publikují také jiní sociální vědci než sociologové, což jistě platí i *vice versa*, ne však v takové míře a takovým způsobem, aby to rozvíjelo skutečnou multidisciplinární syntézu. Stejně jako například za první republiky (hlavně ve třicátých letech) čeští dějepisci sice hojně operovali Weberem, ale značně méně mu rozuměli, pokud ho vůbec četli, ani dnes se nezdá, že by existovala jediná sociální skutečnost viděná z různých a vzájemně komplementárních úhlů pohledu – máme celou řadu malých, dílčích skutečností, jejichž specializovanou analýzu provádíme s úzkostlivou pečlivostí a naprostou vážností. Není to však jen český problém: „sociologii poznamenaly dvě vážné deformace. První se objevila v padesátých letech; označil bych ji jako ‚metodologický fetišismus‘. Druhá byla součástí kulturní revoluce, která začala na konci šedesátých let; šlo v ní o přemě-

nu sociologie z vědy v nástroj ideologické obhajoby. S tím, jak si širší veřejnost tyto změny stále více uvědomovala, ztrácela sociologie prestižní postavení, jež kdysi zaujímal v americkém kulturním životě, ztrácela přitažlivost pro nejnadanější studenty a ne zcela bezdůvodně přišla i o velkou část finanční podpory“ [Berger 2003: 177]. Poslední uvedený bod v České republice neplatí – nejsem si ovšem jist zda naštětí či k naší smůle?

Řadu rozdílů sociologie období *Sociologické revue* a *Sociálních problémů* oproti dnešku můžeme vysvětlit tím, že „kdysi“ alespoň pro některé sociology jejich práce byla weberovským povoláním, které spalovalo, nebo přinejmenším existenční nezbytností, jež zbavovala nutnosti vydělávat si na chléb vezdejší jinými, méně příjemnými způsoby. Později se z ní namnoze stalo pouhé zaměstnání, dnes na jeden či více úvazků s víceméně jasně ohraničenou pracovní dobou a formalizovanými (někdy jen formálními) požadavky na výkon/výstupy. Snad by byl řešením nějaký subjektivizační „postmoderní obrat“ – připustili-li bychom, že sociologie je vedle zaměstnání také zábava, byla by možná přitažlivější a přinášela by více ovoce. Alespoň pro autora tohoto textu bylo jeho sepisování nejen inspirativní, ale i docela zábavné.

ZDENĚK R. NEŠPOR je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR a odborným asistentem na Fakultě humanitních studií UK. Soustavně se věnuje dějinám a sociologii náboženství, ekonomické sociologii a migracím, sociální antropologii a religionistice; nejen touto studií se snaží ukázat živý zájem o vývoj a současný stav českých sociálních věd. Autor více než osmdesáti odborných studií, editor čtyř sborníků, autor pěti monografií, naposledy Děkuji za bolest... Náboženské prvky v české folkové hudbě 60.–80. let (Brno: CDK 2006) a Sociologie náboženství (s Dušanem Lužným; Praha: Portál 2007). Jeho zpracování sociálního kontextu a organizací české sociologie před rokem 1948 Institucionální zázemí české sociologie před nástupem marxismu vyjde v nejbližší době v edici Sociologických studií Sociologického ústavu AV ČR.

Literatura

- Berger, Peter L. 2003. *Pozvání do sociologie. Humanistická perspektiva*. Brno: Barrister & Principal.
- Havelka, Miloš (ed.). 1995. *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*. Praha: Torst.
- Chalupný, Emanuel. 1948. *Sociologie II/2. Vývoj sociologie v 19. století (1835–1904)*. Praha: Samcovo knihkupectví.
- Kolman, Arnošt. 2005. *Zaslepená generace. Paměti starého bolševika*. Brno: Host.
- Král, Josef. 1931a. „Sociální vědy a jejich třídění.“ *Sociální problémy* 1 (1): 3–15.
- Král, Josef. 1931b. „K přijetí naší revue.“ *Sociální problémy* 1 (3): 279.
- Král, Josef. 1937a. *Československá filosofie. Nástin vývoje podle disciplin*. Praha: Melantrich.

- Kl. [Král, Josef]. 1937b. „Dr. Bedřich Vašek.“ *Sociální problémy* 5 (1): 76–77.
- Kl. [Král, Josef]. 1938–39. „Ze Společnosti pro sociální bádání.“ *Sociologie a sociální problémy* 6 (1–2): 89–90.
- Kl. [Král, Josef]. 1947a. „Sociologie a prof. A. Kolman.“ *Sociologie a sociální problémy* 7 (2): 158–159.
- Kl. [Král, Josef]. 1947b. „Karel Galla: Dolní Roveň, Sociologický obraz české vesnice.“ *Sociologie a sociální problémy* 7 (1): 70–74.
- Král, Josef. 1969. „Několik poznámek k číslu 3/IV 1968 Sociologického časopisu o československé sociologii.“ *Sociologický časopis* 5 (4): 393–402.
- Macháček, Martin, Eva Kolcunová. 2005. „Jak se v ČR žije kandidátům na docenty a profesory? Analýza publikačních aktivit v ekonomických disciplínách.“ *Finance a úvěr / Czech Journal of Economics and Finance* 55 (11–12): 563–577.
- Machonin, Pavel, Lumír Gatnar. 1999. „Sociologie, volby a naši kritikové.“ *Sociologický časopis* 35 (4): 468–469.
- Machotka, Otakar. 1937a. „Sociální podmínky americké sociologie.“ *Sociální problémy* 5 (2): 81–104, (3): 204–215, (4): 260–291.
- Machotka, Otakar. 1937b. „Návrh na zřízení Vysoké školy sociálních věd.“ *Sociální problémy* 5 (4): 332–335.
- Machotka, Otakar. 1938–39a. „Dr. Ant. Obrdlík: Povolání a veřejné blaho.“ *Sociologie a sociální problémy* 6 (1): 106–113.
- Machotka, Otakar. 1938–39b. „K diskusi o knize Dra Obrdlíka: Povolání a veřejné blaho.“ *Sociologie a sociální problémy* 6 (3–4): 255–259.
- Machotka, Otakar, Zdeněk Ullrich. 1928. *Sociologie v moderním životě. Směry, organisace, úkoly*. Praha: Orbis.
- Matějů, Petr. 1999. „Volbami se testují ideologie, nikoli vědecké teorie a hypotézy.“ *Sociologický časopis* 35 (4): 463–467.
- Merton, Robert K. 2000. *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Nešpor, Zdeněk R. 2004. „Dvojí tradice české sociologie náboženství.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 40 (4): 447–468.
- Nešpor, Zdeněk R. 2007a. *Institucionální zázemí české sociologie před nástupem marxismu*. Praha: SOÚ AV ČR (v tisku).
- Nešpor, Zdeněk R. 2007b. „Brněnský výzkum současné religiozity z roku 1930: současná interpretace.“ *Religio, Revue pro religionistiku* 15 (1) (v tisku).
- Novák, Miroslav. 1999. „Recenzentovy pochybnosti o interpretaci ‚patové‘ situace v politice na základě výsledků sociologických výzkumů.“ *Sociologický časopis* 35 (4): 460–462.
- Obrdlík, Antonín, I. Arnošt Bláha. 1938. „Odpověď doc. Dr. Otakaru Machotkovi.“ *Sociologická revue* 9 (1–2): 116–121.
- Petrusek, Miloslav. 2000. „Co bylo, když sociologie nebyla. Osudy zakázané a zhanobené vědy 1948–1963.“ Pp. 35–49 in H. Barvíková (ed.). *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Praha: Archiv AV ČR.
- Šanderová, Jadwiga. 1996. „Krátká poznámka k diskusi, která se nepovedla.“ *Sociologický časopis* 32 (1): 95.
- Šauer, Leopold. 1934. „Odpověď Vladimíru Vybralovi.“ *Sociální problémy* 3 (3): 277–279.
- Šíma, Jaroslav. 1940. *Kritika a práce. K poměrům v české sociologii*. Brno: vl. n.
- Ullrich, Zdeněk. 1937. „Sociologické výzkumy skupiny Sociálních problémů.“ *Sociologie a sociální problémy* 5 (1): 53–60, (4): 306–320.
- Ullrich, Zdeněk. 1938–39. „Jaroslav Šíma: Sociologie výchovy.“ *Sociologie a sociální problémy* 6 (3–4): 248–254.
- Vaněk, Antonín. 1986. *Slovník českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů. Autoři – Časopisy – Instituce – Společnosti. 1848–1980*. Praha: UK.

- Vašek, Bedřich. 1933. *Křesťanská sociologie I. Život sociální*. Praha: Universum.
- Voráček, Josef. 1937. „Karel Galla: Sociology of the Cooperative Movement in the Czechoslovak Village.“ *Sociologie a sociální problémy* 5 (3): 228–230.
- Zprávy a poznámky. 1937. „Zprávy a poznámky.“ *Sociální problémy* 5 (1): 75–77.
- Z. B. [Zwicker, Bruno]. 1937. „Bedřich Vašek: Doba úzkostí a varu.“ *Sociologická revue* 8 (1–2): 272.

Analyzované časopisy

Sociologická revue 1, 1930 až 15, 1949.

Sociální problémy 1, 1931 až 7, 1947 (od 6, 1938/39 *Sociologie a sociální problémy*)

Czech Sociological Review 4, 1996 až 9, 2001 (od roku 2002 sloučen se *Sociologickým časopisem*).

Sociologický časopis 32, 1996 až 41, 2005 (od 38, 2002 *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*).

Po tři čtvrté století, aneb k jedné až příliš spalující kritice současné české sociologie

Komentář k esejí Zdeňka R. Nešpora „Před ¾ stoletím...“

V tomto časopise je poměrně vzácným úkazem, že se šéfredaktor vyjadřuje k vydávaným článkům. V případě textu Zdeňka R. Nešpora „Před ¾ stoletím“, uveřejněného v tomto čísle v rubrice „Eseje“, však považuji za potřebné udělat výjimku. Nešporův příspěvek se totiž dotýká mimo jiné také některých stránek současné praxe vydávání *Sociologického časopisu / Czech Sociological Review* a české sociologie vůbec, k nimž zaujímá velmi kritická stanoviska, a přímo tak vybízí k diskusi nad důležitými tématy, která by bylo škoda nechat jen tak spadnout pod stůl.

Nešporův text představuje zřejmě úplně první článek snažící se nabídnout aspoň v některých ohledech dostatečně obsažný analytický pohled na české sociologické časopisy vycházející v období 1930–1948. Nápad porovnat *Sociologickou revui* a *Sociologii a sociální problémy* se současným SČ/CSR je nepochybně originální a autorovi umožňuje poukázat na některé pozoruhodné rozdíly i shody, které – dlužno ovšem říci, že většinou nikoli překvapivě – při tomto srovnání vycházejí najevo. Vedle celé řady dokladů o autorově velmi zevrubné znalosti všech tří časopisů, mnoha zajímavých postřehů a vtipných ozvuků dobového sociologického jazyka se však v Nešporově článku nacházejí také jisté mēlčiny především metodologické povahy, které mohou kazit celkový dojem. Ač totiž autor hned z kraje svého textu čtenáře upozorňuje, že si nenárokují „vědeckost“ v dnešním slova smyslu“ [Nešpor 2007: 398], jistě na vědecký charakter příspěvku zcela nerezignoval, když jej nabídl do recenzního řízení ve vědeckém časopise. Ať je charakter článku definován se sebevětší opatrností, u tak zkušeného a plodného autora je jistě na místě očekávat metodologickou důslednost a sevřenou a dobře podloženou argumentaci.

Z. R. Nešpor si pro vystižení svého pracovního postupu vybral motto „Konstatuju, nehodnotím, všímám si detailů...“ [l.c.]. Dodržet prostřední z těchto závazků se mu však ani zdaleka ne vždy podařilo a jeho text obsahuje početné hodnotící soudy, pro něž postrádám oporu v materiálu, který empiricky zpracovává. Možná stržen spalujícím zájmem o Poznání a Pravdu, který ke své neskrývané lítosti postrádá u mnoha svých dnešních českých kolegů a kolegyň [ibid.: 417], autor ve svém „kvantifikovaném esejí“ formuluje také stanoviska, u nichž se při nejlepší vůli nelze dopátrat, jak vyplývají ze srovnání starších sociologických časopisů a SČ/CSR. V důsledku toho se jeví spíše jako jeho osobní názory umně naroubované na článek, jenž sleduje určitý konkrétní vědecký záměr a jako takový by neměl dávat prostor k libovolným tvrzením. Prezentace vlastních názorů je zcela legitimní, vydává-li se za to, čím skutečně je, ale stává se vysoce problema-

tickou, když se začne tvářit jako výsledek vědecké analýzy empirických dat nebo promyšlené teoretické argumentace.

Jeden takový soubor tvrzení, která nijak nevyplynou z srovnání SČ/CSR s prvorepublikovými sociologickými časopisy, ale jsou formulována v překvapivě kategorické formě, se týká tzv. monotematických čísel. Autor se snaží šikovným využíváním nahodilých okolností čtenářům a čtenářkám sugerovat, že praxe vydávání monotematických čísel v SČ/CSR je dítětem normalizačního období, a tedy něčím zřetelně negativně stigmatizovaným. Je-li mezi monotematickými čísly a normalizací skutečně jakýsi niterný vztah, pak by bylo nanejvýš žádoucí na to upozornit ty mnohé světové časopisy, které monotematická čísla běžně tisknou a nespátřují v tom žádný zásadní politický nebo morální problém. Autor dále dokonce na dvou místech tvrdí, že monotematická čísla SČ/CSR umožňují publikovat „sborníky“ z projektů, které by jinak byly jen „obtížně vydatelné“. Je jistě autorovým svatým právem mít proti monotematickým číslům silné výhrady, ale bude pro něj nesmírně těžké doložit, že jeho příslušné názory vyplývají ze srovnání s prvorepublikovými sociologickými časopisy. Budu-li je brát jako pouhé vyjádření jeho osobního přesvědčení, pak proti nim mohu postavit dostatek podle mého názoru velmi solidně podložených protiargumentů, které nepotřebují mít sebemenší souvislost s praxí vydávání časopisů za první republiky. Předně, jak už bylo naznačeno, monotematická čísla jsou v řadě světových časopisů zcela standardní praxí. Dále, protože autor zjevně přikládá zásadní význam ohlasu sociologické vědecké produkce u širší veřejnosti (což by bylo téma na jinou celou diskusi), mělo by jej zajímat, že o monotematická čísla je většinou výrazně větší zájem, měřeno prodejností nákladu, než o čísla běžná. Tím nejpodstatnějším argumentem zpochybňujícím Nešporovo tvrzení o obtížně publikovatelných sbornících však je ten, že v SČ/CSR procházejí všechny příspěvky, tedy i příspěvky do monotematických čísel, na české poměry poměrně náročným recenzním řízením, a tato skutečnost monotematická čísla spolehlivě odlišuje od drtivé většiny sborníků vycházejících jako výstupy z projektů.

* * *

Monotematická čísla však nejsou ani zdaleka jediným tématem, o němž Z. R. Nešpor ve svém textu vynáší hodnotící soudy, které nelze nijak odvodit ze srovnání „starých“ sociologických časopisů se SČ/CSR. Objevují se i mnohé další a často jde o silně kritické poznámky na adresu současné české sociologie. Ne že by ji a náš časopis nebylo za co kritizovat. Taková kritika by však, opakují, měla vystupovat jako to, co skutečně je, a netvářit se jako nedílná součást konkrétní vědecké analýzy. Autor nám kupříkladu v poznámkách dovedně roztroušených po celém textu říká, že současní čeští sociologové a socioložky málo publikují, marnotratně utrácejí vysoké finanční částky vynakládané na podporu výzkumu, mnohdy se dopouštějí kardinálního zločinu zaměstnání na více než jeden úvazek (je v českých podmínkách opravdu nepochopitelné, proč k tomu velmi

často dochází?) a vůbec si nedostatečně váží toho, že možností získat v sociologii obstojné živobytí je „přešršel“. Postavení oboru ve srovnání s meziválečným obdobím je dle autora přímo skvělé, česká sociologie dnes má snad až příliš mnoho institucí, lidí („ohromné množství“) i peněz, ale odvádí tomu neúměrně málo práce. Jako bonus k těmto postřehům tepajícím českou sociologickou současnost může pozorný čtenář získat ještě i opět nijak nezdůvodněné a tentokrát i zcela z kontextu vypadávající tvrzení, že česká sociologie 60. let byla „abstraktně empirická“ a deskriptivní. V druhé polovině 60. let už vycházel *Sociologický časopis* – autor tedy mohl, chtěl-li své hodnocení opřít o pevný základ, zahrnout do komparace příslušné ročníky.

Na téma produktivity současného českého sociologického výzkumu Z. R. Nešpor říká, že množství šetření je „obrovské“, ba „impozantní“, avšak výsledky chabé. Z textu bohužel není patrné, na čem svůj názor zakládá. Pokud na srovnání s meziválečnou dobou, jak by se dalo předpokládat podle celkového zaměření jeho příspěvku, pak je třeba litovat, že se finančním zajištěním sociologických šetření v onom období vůbec nezabývá. Autor nejen neuvádí žádná srovnávací data o podpoře výzkumu před ¾ stoletím a dnes, ale ani se nenamáhá předložit jediný přesný údaj o podpoře a výsledcích současného výzkumu. Velmi hrubě odhadnutá částka 100 milionů korun českých za deset let se mu jeví jako nesmírně vysoká a očekává, že se takto bude jevit i čtenářům. Poněkud jednostranná je jeho orientace na výstupy v impaktovaných vědeckých časopisech, kdy jakoby zcela nekriticky přejímal argumenty stran, které jsou v boji o prostředky na podporu výzkumu sociologii soupeři, nikoli partnery. Jistě jej není třeba upozorňovat na skutečnost, že vedle SČ/CSR vycházejí také jiné sociologické časopisy, monografie, working papers, sborníky a další publikace. Na rozdíl od exaktních věd nelze časopisecké články v sociologii považovat za jediný směrodatný výsledek vědecké práce [srov. např. Clemens, Powell et al. 1995]. Chtěl-li autor pronést přesvědčivé hodnotící soudy o poměru výsledků výzkumu k množství vložených finančních prostředků, obávám se, že mu diachronní analýza, k níž v českém případě, na rozdíl třeba od amerického, chybějí základní údaje, mnoho užitečných informací nepřinese. Mnohem smysluplnější by tu byla standardně prováděná srovnání se současnými vyspělými západními státy nebo postkomunistickými zeměmi střední Evropy. V každém případě by tvrdé soudy o stavu české sociologie bylo rozumné pronášet opatrněji a v přímé návaznosti na spolehlivá a solidně zpracovaná data.

Z právě uvedených důvodů se nemohu zbavit dojmu, že kritika české sociologie, kterou Z. R. Nešpor nabízí, je příliš paušální a samoúčelná. Připomíná mi bludnou dělovou kouli, jež se vymkla svému střelci z kontroly a způsobuje spoušť v řadách cizích i vlastních, občas nešetříc ani autora samotného. Z. R. Nešpor tak kupříkladu klade české sociologii za vinu i to, co je jevem celosvětovým a pravděpodobně nemůže být domácími prostředky uspokojivě zvládnuto a překonáno, totiž její postupující specializaci a tendenci tříštit se do úzce tematicky zaměřených skupin, které mezi sebou čím dál tím méně komunikují. To je

skutečný a nesmírně vážný problém, ale dává nám kupříkladu sám autor svým textem dobrý příklad toho, jak lze subdisciplinární roztržičnost překonat?

Ve své další stížnosti si Z. R. Nešpor bere českou sociologii na mušku za to, že údajně vykazuje známky přílišného zakademizování a odtrženosti od aktuálních otázek doby. Zde jsou dávání za příklad prvorepublikoví sociologové se svou často velmi silnou politickou angažovaností a zlozvykem v akademických textech běžně zaujímat politická stanoviska. I tato otázka je navýsost závažná a debatu kolem ní je třeba vést, ale v Nešporově textu je bohužel pouze letmo nadhozena, nikoli představena v náležité hloubce. Ani autor sám ostatně ve svém článku čtenářům neradí, kterou politickou stranu je třeba volit, a lze tedy mít podezření, že spolu s mnoha jinými adepty oboru obývá „věž ze slonovinové kosti“, v níž se skrýváme před novináři a jinými prý tolik blahodárnými katalyzátory společenské užitečnosti sociologie.

* * *

Vedle údajných neduhů české sociologie jako takové je v eseji Z. R. Nešpora věnována určitá pozornost také stávající redakční praxi SČ/CSR. V tomto případě je třeba vysoce ocenit fakt, že se do tohoto tématu někdo pustil, a sám jsem tím posledním, kdo by tuto diskusi chtěl jakýmkoli způsobem omezovat. Přesně naopak, bude jen ku prospěchu věci, když se rozproudí naplno a objeví se v ní i další kritické názory. S některými autorovými stanovisky však opět nemohu souhlasit a považuji za potřebné objasnit, proč určité věci SČ dělá jinak, než jak by si Z. R. Nešpor zřejmě přál. K otázce monotematických čísel jsem se už vyjádřil výše, nyní přicházejí na řadu námitky týkající se složení redakční rady.

Podobu redakčních rad SČ/CSR ve zkoumaném období 1996–2005 autor zřejmě také hodnotí kriticky, i když v tomto ohledu bohužel formuluje jen málo konkrétních výhrad. Nicméně připouští, že došlo k určitému „zlepšení“ v roce 2006, kdy redakční rada SČ byla „omlazena“. Nijak už ovšem nevysvětluje, proč by omlazení mělo být automaticky chápáno jako změna k lepšímu (a mimochodem, k výraznému snížení průměrného věku členek a členů redakční rady nedošlo až v roce 2006, ale už o čtyři roky dříve). Kontrast mezi „zkostrnatělými starci“ a mladou, nadějnou, špatnou minulostí nepoznamenanou generací je sice prvoplánově působivý, ale krom toho, že se jedná o jeden z mnoha dnes celospolečensky rozšířených předsudků, proti kterým by právě sociologie měla bojovat, v řadě konkrétních situací představuje značně riskantní zjednodušení skutečného stavu věcí. Je zřejmé, že velkým problémem českých společenských věd je oproti západním zemím výrazně slabší zastoupení špičkových odborníků střední generace. Jistě nechybí, ale je jich relativně málo. V důsledku toho řada náročných odpovědností padá na osoby velmi mladé – nebo minimálně mnohem mladší, než jsou jejich protějšky v západních zemích. Toto požehnání, které shodou okolností potkalo právě mou generaci, je ovšem značně ambivalentní. Na jednu stranu umožňuje rychlý přístup do pozic, o kterých se našim vrstevníkům

v západních zemích může mnohdy jen zdát. Na stranu druhou nám však ponechává příliš málo času na vlastní odborný růst, nutí k učení se za chodu, které ne vždy přináší ty nejlepší výsledky, a často také klade až příliš vysoké nároky na naši osobní zralost. Viděno z tohoto hlediska se pak už „omlazování“ rozhodně nejeví jen jako jakési univerzální zaklínadlo pro změny k lepšímu, ale mnohem spíše jako cosi, co má sice své výhody, ale současně také přináší vlastní specifické problémy. V čem jsou ambice mladých lidí legitimnější než ambice lidí střední a starší generace?

I přes všechna kouzla a čáry „omlazení“ však lze podle Z. R. Nešpora složení redakčních rad SČ/CSR v posledních letech stále vytýkat, že nedostatečně respektuje princip výkonu. Nejsou do nich jmenováni ti, kteří by být měli, to znamená ti, kdo píší nejvíce, ale mnohdy hrají svou roli „statusové či symbolické činitele“. Autor mohl doplnit svůj postesk vysvětlením, jaké že jsou zdroje onoho statusu, který umožňuje vstoupit do redakční rady SČ osobám nemajícím nejvyšší počet publikací. Třeba by se ukázalo, že je to kupříkladu proto, že se dotyční po mnoho let věnují s velkým nasazením výuce nebo organizační a editorské práci, a tím se ochudili o pár údajně tak podstatných položek ze svého seznamu publikací. Autor bere jako samozřejmost, že počet publikací (méně se zajímá o citace, ač by mohly být ještě důležitější) je tím základním, rozhodujícím a bezmála jediným kritériem, které určuje kvalitu každého sociologa a socioložky a dává jim oprávnění nárokovat si pozice v oboru a jiné vzácné zdroje. To je ale pohled příliš zjednodušující, vypjatě individualistický a asociální, protože přehlíží ony veškeré „neviditelné“ a nevykazatelné činnosti sloužící vědecké komunitě, bez nichž se neobejdou ani vysoce publikující jedinci. Práce pro redakční radu vědeckého časopisu je také službou vědecké komunitě: proč by se do ní mělo obsazovat jen na základě počtu publikací? Autoři, kterým jde pouze o prestiž (k nimž se kolega Nešpor naštěstí sám nepočítá, neboť pro něj je sociologie především povoláním, které spaluje), jistě najdou mnohem více uspokojení v tom, když se objeví na předních místech žebříčků produktivity nebo citovanosti, jež ovšem zpravidla zpracovávají ti, kteří sami tolik nepublikují. Význam publikačních aktivit nechci umenšovat, pouze upozorňuji na to, že nejsou absolutní mírou všeho. Členství v redakční radě časopisu ideálně předpokládá kombinaci solidní publikační činnosti a ochoty věnovat část svého „publikačního času“ službě vědeckému společenství. Je přirozené, že vzájemný poměr obou složek může být u konkrétních jedinců velmi různý.

Otázce měření kvality vědce podle počtu jeho publikací se zde nemohu věnovat v rozsahu, v jakém bych chtěl, ale neodpustím si poznámku, že jde o typický příklad dysfunkčního posunu cílů činnosti způsobeného formou jejího hodnocení. Neobjevuji zde Ameriku. Od chvíle, kdy vědci vědí, že jsou hodnoceni podle počtu publikací, přizpůsobují tomu strategie svého jednání, a místo hlavního cíle vědeckého snažení, za který zde po vzoru Z. R. Nešpora pracovně označím rozvoj Poznání, se soustředí na rozmnožování svých publikačních výsledků. Dochází tak k nahrazování kvality obsahu kvantitou a ke vzniku

metod, jimiž lze publikace a citace „vyrábět“ v poměrně velkých počtech, aniž by jakkoli vzrostl jejich celkový skutečný poznávací přínos. Poměrně běžná praxe vícenásobného přetiskování týchž nebo jen nepatrně upravených textů v různých kategoriích publikací, používání identických odstavců v různých textech atd. asi nepředstavuje etický problém, ale Vědu nepochybně vůbec neobohatí. Stejně tak je dobře známo, že manipulovat lze i s kritériem citovanosti. V mnoha případech citace odráží spíše postavení jedince v příslušných sociálních sítích než skutečnou kvalitu jeho publikace.

Mimo kritéria „nejvyšší počet publikací celkem“ je také možné užívat, a Z. R. Nešpor to činí, kritérium „nejvyšší počet publikací v daném časopise“. Avšak na otázku, zda redakční rada má být složena z lidí, kteří v časopise nejvíce publikují, se je nutné podívat z praktického hlediska a zamyslet se nad tím, zda je skutečně optimální, když o přijetí svých článků si navzájem rozhodují autoři, kteří mu také nejčastěji nabízejí příspěvky (a to i tehdy, když se jejich rozhodování opírá o výsledky recenzního řízení, jako je tomu v případě SČ/CSR). Nehrozí pak cosi jako „neokorporativistické“ zamrznutí autorského okruhu? Stačí porovnat složení redakčních rad a seznamy autorů v prestižních západních časopisech, aby se stalo zřejmým, že to není běžná praxe. Naopak příklad prvorepublikových domácích časopisů, v nichž, jak Z. R. Nešpor sám dokládá, publikovali především jejich šéfové a příslušníci redakce, se nezdá vůbec hodný následování.

* * *

Zatímco dosud jsem se převážně věnoval těm tvrzením Nešporova článku, která pokládám za jakousi speciální bojovou jednotku, jež do něj nastoupila, aby skryta v teple vědecké studie vyčkala na nejbližší příležitost vyběhnout a reformovat Tróju současné české sociologie, nyní bych chtěl věnovat několik poznámek komparativní analýze samotné. Autorův základní záměr provést srovnání mezi sociologickými časopisy vycházejícími v různých a v mnoha ohledech obtížně srovnatelných obdobích vývoje české sociologie představuje ne úplně jednoduchý metodologický problém, který nelze odbýt tím, že se vlastně nejedná o žádnou „vědeckost“ v dnešním slova smyslu, ale jen o to, najít několik zajímavých detailů odhalujících zvláště markantní rozdíly nebo podobnosti mezi porovnávanými časopisy. Autor si při kvantitativním srovnávání zvolil za základní jednotku „standardní počitatelný text“, který definuje jako jednu studii v rozsahu aspoň 5 tiskových stran (přičemž si nevšímá existujících rozdílů ve velikosti tiskových stran mezi různými časopisy) nebo soubor pěti recenzí. Nemá smysl vést debatu o tom, jestli by např. délka 7 tiskových stran nebyla lepší než zvolených 5, nebo jestli 5 recenzí je nejvhodnější ekvivalent jedné studie. Závažnější je, že jak ukazuje nahlédnutí do všech tří srovnávaných časopisů, zvolená kvantitativní míra je velmi hrubá a přehlíží zcela zásadní rozdíly dokonce i v délce, nemluvě o kvalitě obsahu různých „standardních počitatelných textů“. Pro přesnost je třeba říci, že autor si je této skutečnosti vědom a sám na ni upozorňuje. Ovšem co pak

s těmi všemi čísly, která jsou výsledkem jeho analýzy? Takto koncipované kvantitativní srovnání v sobě obsahuje nijak zvlášť skrývané zkreslení znevýhodňující současný SČ/CSR vůči starším časopisům, protože podceňuje delší a náročnější recenzované články ve prospěch kratších studií a recenzí. Jak autor naložil s texty publikovanými např. v rubrikách „Dokumenty“ nebo „Drobné články“ *Sociologické revue* nebo „Časové úvahy“ a „Rozhledy“ v případě *Sociologie a sociálních problémů*? Nebo se skutečností, že ve starších časopisech bylo zvykem tisknout mnohé články po částech, většinou na dva, ale někdy i na tři díly? A má snad za to, že osmistránkový text ze *Sociologické revue* je výsledkem stejně náročné vědecké práce jako průměrný článek, který prošel recenzním řízením a byl uveřejněn v dnešním SČ/CSR? Bývalo by proto přesnější, kdyby místo velmi disparátních reálných textů pracoval např. s normalizovanými celkovými délkami. U článků (v Nešporově terminologii: studií) by to nepochybně mělo za následek, že bilance *Sociologické revue* proti SČ/CSR by se zhoršila nejméně o polovinu, ale spíše o dvě třetiny (délka článků v brněnském časopise je odhadem poloviční až třetinová oproti článkům v SČ/CSR).

Taková korekce by se dotkla pouze počtu a délky příspěvků, nikoli jejich kvality, což je otázka mnohem složitější, a jak dobře víme, značně citlivá. Autor bohužel zřejmě nezískal velmi podstatné údaje o tom, jak ve „starých“ časopisech probíhalo recenzní řízení, dnes procedura standardně považovaná za nezbytnou pro zajištění slušné kvality publikovaných článků. Avšak vzhledem k tomu, že redakce obou časopisů byly organizovány silně hierarchicky a na bázi vědecké, osobní nebo i rodinné (!) spřízněnosti s vedoucími osobnostmi dané skupiny či „školy“, dá se předpokládat, že i výběr článků se odehrával podle podobných kritérií. Zvláště užitečné by i pro dnešní vydavatele vědeckých časopisů bylo kupříkladu vědět, jak redakce řešily chronicky ožehavý problém *Quis custodiet ipsos custodes?* Kdo posuzoval Bláhovy, Chalupného, Královy, Machotkovy atd. články? Ale neméně zajímavé jsou také další otázky: Jak vysoký byl podíl odmítnutých textů? Kolikrát se články před uveřejněním musely přepracovávat? To nevíme a možná nikdy vědět nebudeme. Na základě kusých informací, kterými disponujeme, však není mnoho důvodů předpokládat, že by se starší časopisy snažily vytvořit procedurální záruky pro kvalitu publikovaných textů běžné v současnosti, jako především standardní *peer review*. A tak, co se týče samotné kvality publikovaného obsahu, nezbyvá než zvolit dosti ležérní přístup a doporučit případným zájemcům, nechť si přečtou pár článků ze všech tří časopisů a udělají si obrázek sami. Myslím, že to je užitečné už třeba jen k tomu, aby vyšla najevo nutnost vyhýbat se příliš silným interpretačním kvantitativních údajů, které autor shromáždil.

Ač tedy měrná jednotka použitá pro kvantitativní srovnání mezi časopisy není bez problémů, může poskytnout i výsledky, které jsou zjevně dobře podložené. Jako třeba ten, kterého si nejspíš všimne každý, kdo vezme do ruky jeden výtisk *Sociologické revue* a SČ/CSR, že v brněnském časopise vycházelo nepoměrně více recenzí. Zdeněk R. Nešpor není první, kdo si posteskl nad tím, že v sou-

časném SČ/CSR se recenzí objevuje relativně málo. Co však z tohoto rozdílu plyne pro celkové srovnání časopisů jako takových? Jak autor sám neopomněl připomenout, srovnávat lze jen srovnatelné.

Z. R. Nešpor poukazuje i na další zjevné rozdíly mezi „starými“ časopisy a SČ/CSR, jako je třeba mnohem vyšší počet mnohem ostřejších polemik (mnohdy spíše snůšek nevybíravých osobních invektiv) v meziválečných časopisech [o nich také např. Petrusek 2002: 8–10]. Autor tyto příklady politováníhodné vědecké hádavosti sice na jednu stranu odsuzuje, nicméně na stranu druhou mu jsou dokladem toho, že starším sociologům – na rozdíl od nás dnešních – ještě šlo o Pravdu a Poznání. Nelze popřít, že se čtou mnohem snáze a asi i probudí více chvilkového zaujetí než většina dnešních „akademických“ článků. Tím však ještě ani zdaleka není prokázán jejich skutečný přínos pro rozvoj sociologického vědění. Možná v nich nejde ani tolik o Poznání a Pravdu jako o jiné vědcevy věrné průvodce na jeho cestě životem – Ješitnost a Ego.

Jiným nepochybně dobře podepřeným zjištěním Nešporova článku je nepochybně vyšší autorský podíl šéfredaktorů, redaktorů a členů redakčních rad nebo kruhů na celkovém počtu textů vydaných v prvorepublikových časopisech. V mém protikladu k autorovi se mi však zdá přirozené to chápat jako jejich velký nedostatek, v němž se odráží mnohem výraznější sociální exkluzivita povolání sociologa v tehdejší době související s existencí řady základních sociálních, ekonomických a genderových bariér, jež překážely tomu, aby se příslušné kvalifikace, a vedle ní i potřebného ekonomického zázemí a volného času, dostalo mnohem širšímu okruhu autorů a autorek. Dá se odůvodněně předpokládat, že kdyby sociologie mohla být živobytím i zábavou pro mnohem větší počet osob, dominance úzkého okruhu autorů v obou prvorepublikových časopisech by nebyla ani zdaleka tak výrazná. Z. R. Nešpor v nedostatečné demokratizaci předválečné sociologie zřejmě problém nevidí a zdá se dokonce, že by považoval za vhodné, aby se tento starý model aspoň zčásti uplatňoval i dnes. Je ostatně s podivem, že autorova sociologická analýza české sociologie prakticky vůbec nezkoumá sociální kontexty, v nichž působí lidé, kteří do sociologických časopisů přispívají nebo je redigují. To je nepochybně ku škodě věci, protože zohlednění sociálních souvislostí tvorby sociologického vědění by nepochybně pomohlo postavit řadu tvrzení na pevnější půdu. A nabízí se i otázka, zda má vůbec smysl srovnávat sociologické časopisy různých epoch bez toho, že se systematicky srovnají také rozdílné sociální podmínky, do nichž byla a je zasazena práce socioložek a sociologů, kteří v nich publikují.

Zatímco kupříkladu Bláha zřejmě mohl nést náklady vydávání *Sociologické revue* do značné míry sám ze svého profesorského platu, ovšem za vydatného přispění své manželky [Sedlák 1995: 44] a nejspíše i nejbližších spolupracovníků, dnes bychom něco takového od žádného jednotlivce nebo úzkého kroužku autorů chtít nemohli ani neměli. Skutečnost, že SČ/CSR je vydáván z veřejných prostředků, diktuje mnohem větší důraz na to, aby byl přístupný podstatně širšímu okruhu autorů. Ex/inkluzivita srovnávaných časopisů je dalším z témat,

kterému Z. R. Nešpor ve svém textu věnuje nedostatečnou pozornost. Zjištění, že někteří autoři nepublikují v SČ/CSR velmi často, ba třeba jim za deset let vyšel jen jediný článek, se při přihlédnutí ke kritériu inkluzivity jeví v mnohem méně tragickém světle. Nebo snad kupříkladu v takovém ASR nebo AJS publikují stále ti stejní autoři?

Zkrátka a dobře, sociologie a její sociální kontext jsou dnes v mnohém úplně jiné, než bývaly ve 30. letech. Během uplynulého třičtvrtěstoletí se zásadně změnilý nároky na publikované články a prováděný výzkum, a stejně tak i kupříkladu počty studentů sociologie a absolventů oboru, rozrostla se byrokracie související s výukou a výzkumem, výraznou proměnu prodělala také společenská role sociologie. I sebelépe získaná kvantitativní data charakterizující některé vlastnosti sociologických časopisů vydávaných ve 30. letech minulého století a dnes lze bez věnování explicitní pozornosti tomuto kontextu opravdu jen s velkými obtížemi smysluplně interpretovat. Příslušné srovnání se pak může jevit jako sice zajímavé, ale v podstatě samoúčelné cvičení, které je dopředu odsouzeno k tomu, aby objevilo jen pár do očí bijících rozdílů nebo shod a pro ozvláštňení zdůraznilo některé kuriozity. Mnohem zajímavější by bylo, kdyby byl SČ/CSR srovnáván se svými obdobami v jiných zemích srovnatelné velikosti a historie, a podobně i výzkumná produktivita českých sociologů.

Třebaže odkaz na Poznání a Pravdu, který se v textu Z. R. Nešpora opakovaně objevuje, může působit nemístně pateticky, myslím, že dobře vystihuje to, co je na vědě podstatné. Alespoň představa vědeckého psaní motivovaného tímto záměrem, ať už je vyjádřen takto nebo jakkoli jinak, budí více důvěry, než když se píše jen nebo především kvůli tomu, aby přibyla další položka na seznam publikací a citací nebo se políčilo na další grant. Usilování o vědeckou pravdu si však nepředstavuji ani jako hyperkritickou kulometnou palbu na všechny strany ani jako řádně promíchaný koktejl osobních hodnotících soudů a výsledků věcné vědecké analýzy. I když uznávám, že i tento žánr může být pro autora a čtenáře poměrně zábavný.

Marek Skovajsa

Literatura

- Clemens, Elisabeth S., Walter W. Powell, Kris McIlwaine, Dina Okamoto. 1995. „Careers in Print: Books, Journals, and Scholarly Reputations.“ *American Journal of Sociology* 101 (2): 433–94.
- Nešpor, Zdeněk, R. 2007. „Před ¾ stoletím... Kvantifikovaný esej o časopisecké produkci české sociologie před nástupem marxismu a dnes.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 43 (2): 397–422.
- Petrusek, Miloslav. 2002. „Poučení ze zcela nekrizového vývoje české sociologie let 1989–2001.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 38 (1–2): 7–15.
- Sedlák, Jiří. 1995. *Inocenc Arnošt Bláha*. Brno, Boskovice: Nadace Universitas Masarykiana, Albert Boskovice, MU Brno.

MEDIÁLNÍ STUDIA

**ČESKÝ A SLOVENSKÝ ČTVRTLETNÍK
PRO KRITICKOU REFLEXI MÉDIÍ**

Jediný československý recenzovaný časopis v oblasti
mediálních studií nabízí

TEORETICKÉ A EMPIRICKÉ STATĚ

ESEJE PŘEDNÍCH ODBORNÍKŮ

PŘEKLADY KLÍČOVÝCH ZAHRANIČNÍCH TEXTŮ

RECENZE

ZPRÁVY Z KONFERENCÍ

Vydává Syndikát novinářů ČR ve spolupráci s Univerzitou sv. Cyrila a Metoda
v Trnavě, Univerzitou Karlovou v Praze, Masarykovou univerzitou v Brně,
Vysokou školou J. A. Komenského v Praze, Prešovskou univerzitou,
Univerzitou Komenského v Bratislavě, Univerzitou Palackého v Olomouci a
Katolickou univerzitou v Ružomberku.

Vychází čtyřikrát ročně:
jaro, léto a podzim v češtině a slovenštině, zimní číslo v angličtině

Objednávky a další informace na

www.medialnistudia.cz

Dvoj kroky Jeana Baudrillarda (1929–2007)

Pokus o tázání místo nekrologu

Základní údaje o Jeanu Baudrillardovi, který zemřel 6. března 2007 v Paříži, jsou všeobecně dostupné. Ví se, že prošel nejprve germanistickým školením, které samo o sobě na něm zanechalo jakousi první dvoustupu – jednak (pravděpodobně) ve sklonu k složitějšímu jazykovému vyjadřování, než je ve francouzském písemnictví obvyklé, jednak v nezbytnosti hluboce se obeznámit s ranou verzí materialistického pojetí dějin tak, jak je vyjádřeno v Marxově a Engelsově *Němec-ké ideologii* (kterou přeložil). Ostatně Baudrillard sám začíná opět dvojkrokem – na jedné straně inspirován Marxem k radikální kritice konzumní společnosti, na druhé straně tímtež Marxem stimulován k tomu, aby ukázal imanentní omezení marxovské politické ekonomie, která – situována do „své doby“ a jí určena – nedosáhla (a dosáhnout nemohla) k pojetí konzumní společnosti jako společnosti masmediální (*mass-médiatique*, 1970), v níž „nejkrásnějším spotřebním předmětem je tělo“...

Baudrillard rozehrál velkou socioekonomickou hru s různými formami ekonomické a subekonomické směny, aby – v tom je sukus celé koncepce – dospěl k jednoznačnému závěru – opět dvojkrovému. Na jedné straně se ve spotřební společnosti mnohé (později tvrdí, že všechno) stává především znakem, který postupně ztrácí svou denotativní funkci (řečeno po hegelovsku – je prostě „znakem *an sich*“). Skutečnost, že žijeme ve světě osamostatnělých znaků (tzv. simulákrů), nám v bohatých zemích nepřipadá podivná, protože ji prostě nevnímáme: „objektivní realita“ je nejprve zamlčena, poté zatajena a nakonec nahrazena znaky – mediální svět produkuje tolik znaků, že schopnost rozlišit „skutečné“ od simulovaného („znakového“ bez odkazu k realitě) se minimalizuje, až mizí docela. Inu, Baudrillard poněkud nadsazuje, ale bez nadsázky si nelze ničeho zajímavého všimnout, právě máme-li to dnes a denně před sebou. Baudrillardovi je modelovým i signifikantním příznakem tohoto procesu „simulace“ reklama – reklama přestává odkazovat na cosi mimo sebe a stává se „artefaktem“ pro sebe, je znakem, který „nemá denotát“. Právě přemíra reklamy, její neustálé opakování (ostatně psychologicky dobře zdůvodněné) vede k tomu, že si „za ní“ již nic reálného nepředstavujeme (psychologové odkáží na podvědomé asociace, které vyvstanou teprve při styku s reálným Jarem, reálnou Škodou Rapid, reálným Cadillacem a reálnou botkou Nike). Ostatně chodíme popsáni znaky, jejichž smysl je nám lhostejný, pokud nenarazíme zrovna na inteligentnější ruku zákona, která rozezná nacistickou runu.

Druhou stránkou tohoto notoricky známého „baudrillardovského“ procesu je idea *zmizení sociálního* – zde nutno citovat z rozhovoru s Mikem Ganem a Monique Arnaudovou: „Moje hledisko je zcela metafyzické. Pokud vůbec něco

jsem, jsem metafyzik, snad moralista, ale určitě ne sociolog. Jediná „sociologická“ práce, na kterou si činím nárok, je to, že se snažím udělat konec se sociálním, s pojmem „sociálního“.“ Zcela korektní otázka zní – a co tedy s Baudrillardem v ctihodných sociologických kompendiích a časopisech, jestliže jeho programovým cílem je totální subverze, vyvrácení toho, co tvoří doménu našeho zájmu?

I zde lze (ba nutno) postupovat dvojkrokově, ve dvojici pohledů, nikoliv nutně komplementárních. Ten první je vázán na *smrt subjektu*, oblíbené to téma francouzského poststrukturalismu (Baudrillard se za postmodernistu nikdy nepokládal a postmodernismu nepřikládal status seriózního usilování o postižení čehokoliv, kromě pokusu o vyplnění „prázdné díry“, jež zbyla po „konci velkých narácí“). Předpokladem existence sociálního je existence autonomního subjektu – v Baudrillardově dikci: „Problematika subjektu implikuje, že realitu lze stále reprezentovat, že věci vydávají znaky, které zaručují jejich existenci a význam – zkrátka, že existuje nějaký *princíp reality*. To vše ale kolabuje s rozpadem subjektu.“ Věc je srozumitelná (pro jednoduše myslícího sociologa): aby vnější svět („objektivní realita“) mohl být znakově reprezentován (podmínka první), musí být také někým percipován (berkeleyovské – *býti znamená býti vnímán*). Podle Baudrillarda ale *sociální svět* přestal (či postupně přestává) existovat (byl nahrazen simulací a simuláky), ergo podmínka první přestává býti splněna a jmenuje se – „smrt sociálního“ či „konec sociálního“, jak libo. Subjekt v klasickém pojetí, jak jej znala filozofie od antiky po Derridu, mizí jako *sociální* subjekt tím, že se mění v nerozlišitelnou masu, která je ovládána spektakulární simulovanou „realitou“, ergo – nepercipuje žádnou „realitu“, ale její náhražku, vyprodukovanou masovými médii. Podmínka druhá tedy neplatí také, ergo – klasické „sociální“, s nímž má co do činění tradiční sociologie, zmizelo. *Quod erat demonstrandum*.

Přísně vzato, v tomto bodu se sociologové dělí do tří kategorií – na ty, kteří této úvaze rozumějí, jsou schopni ji reprodukovat a použít ji jako smysluplné výkladové schéma pozdně moderní společnosti ovládané médii a kyberkulturou, na ty, kteří rozplétají úvahy o smrti subjektu a konci sociálního, aniž je to sociologii k čemukoliv dobré, ale poskytuje to neomezené možnosti k intelektuální sebe prezentaci (a tělesné exhibici), a konečně na ty, kteří baudrillardovsko-bataillovské (případně derridovské a generálně poststrukturalistické) uvažování neberou vůbec vážně, protože je k ničemu nepotřebují (nebo dokonce je podezírají ze šarlatánství – viz slavný „Sokalův případ“). Připusťme nicméně, že toto členění sociologické komunity platí jen o jednom modelu „dělání sociální vědy“ (viděli jsme, že Baudrillard se za „sociologa“ nepokládá), že podobný postoj proto nelze zaujmout vůči dílu Pierra Bourdieu, Michela Foucaulta nebo Jürgena Habermase.

Konec sociálního v baudrillardovském smyslu je – z poněkud jiného hlediště – vlastně proces, v němž nejen nabobtnává množství simulákrů – znaků bez „referentu“, je to nejen proces ovládaný téměř úplně simulací, v němž není reálného již téměř nic, a pokud je, stejně to nedovedeme dost dobře rozpoznat (nebo je nám to lhostejné); jde především o to, že média permanentně produkují

informace, které zjednodušují „verze událostí“ (abychom se slovně vyhnuli „realitě“), a tím je zbavují stále více toho, co v nich bylo původně sociální ve vlastním smyslu. Média tak paradoxně *neprodukují nadbytek informací*, ale naopak, to, co je komunikováno, pouze dokládá růst celkové *informační entropie*. Média nadto fakticky ničí informace tím, že je inscenují, pro stovky, snad tisíce „typifikovaných situací“ (jak by řekl Alfred Schütz) mají také typifikované inscenační scénáře, jimiž „zmizelé“ sociální subjekty (kteří ale nakonec zůstávají recipienty mediálních sdělení) svazují s tím, co jim prezentují. Ba přísně vzato – často ani nesvazují, protože mezi inscenací a recipienta vkládají cosi, co tam jaksi věčně nepatří: v reklamě se o nabízeném zboží dozvíme sice málo, ale zato mnoho o šťastné rodině v rozkvetlé zahradě atd.

Celé baudrillardovské tajemno lze ale přiblížit na příkladu obecně známém. Václav Havel v proslulém textu *Moc bezmocných* (napsaném o rok později než Baudrillardovy *Simulákry*, tedy v roce 1979) píše: „Vedoucí obchodu se zeleninou umístil do výkladu mezi cibuli a mrkev heslo *Proletáři všech zemí spojte se!* Proč to udělal? Co tím chtěl sdělit světu? Je skutečně zapálen pro myšlenku spojení proletářů všech zemí?... myslím, že u drtivé většiny zelinářů lze právem předpokládat, že o textu hesel ve výkladech nepřemýšlejí, natož aby jimi vyslovovali něco ze svého názoru na svět...” Havel přesně vystihl, že jeho „zelinář“ pracuje se simulákrem, se znakem, za nímž nic „obsahově není“, který však plní zcela jinou než informativní funkci o „proletářích“; je to sdělení o zelináři – „jsem zde a vím, co mám dělat; chovám se tak, jak je ode mne očekáváno; je na mne spolehnouti a nelze mi nic vytknout“. Při pozorném čtení Havlova textu si nelze nepovšimnout jemného rozlišení svěbytného života simulákrů, který je „prázdný“ (nemá „denotaci“), a sociálního života toho, kdo se simulákrem pracuje: simulákr je podmínkou sociálního bytí, přežívání, soužití s mocí. Simulákry tak nemizí v „černé díře prázdnoty“, naopak – stávají se signifikantní součástí našich sociálních životů. Totalitní režimy pracovaly pramálo s reklamou – tutéž funkci však plnily simulákry, v nichž opravdu nešlo o stvrzení přátelství „na věčné časy“, o úctu ke Slovenskému národnímu povstání nebo o „slavné májové dny“. Šlo o sociální přežití. Baudrillardovské trivium se tak dostává do netriviálního, ale téměř zapomenutého kontextu.

Ale ani s oním baudrillardovským triviem nemusíme ovšem souhlasit. Mnozí autoři (S. Miles, J. McGuigan, J. Turner, ale i D. Kellner, Ch. Norris, A. Callinicos aj.) mají za to, že Baudrillard prostě přehnal „ostrý řez“ mezi formami mediální reprezentace světa a soudobou podobou sociality. Jeho nepochybnou sociologickou zásluhou ale bude to, že otevřel některé nestandardní problémy (často také velmi nestandardními způsoby), například nudu, fenomén tzv. transpolitického, pojmově i věčně nabídl výklad sexuality (s použitím termínu obscénnosti v jeho původním etymologickém smyslu), v neposlední řadě fenomén zla atd.

Baudrillard zejména ve svých posledních dílech často odkazuje na Eliase Canettiho, nikoliv ovšem na jeho klasickou knihu *Masa a moc*, ale častěji na *The Human Province*: odvolává se zejména na Canettiho skepsi, pokud jde

o „budoucnost civilizace“. Nicméně právě velké téma „masy“ oba autory spojuje více než co jiného. Baudrillard totiž postřehl a ve zcela jiné dikci než Canetti vyjádřil skutečnost, že jeho společnost simulákrů, hyperreality (která nás paradoxně anestetizuje – „kdybychom věřili všemu, co nám média předkládají, museli bychom se zbláznit“), hypertelie (nadměrného bujení simulace – ale co je vlastně „nadměrné“?) a svádění bude či dokonce už je *novým vstupem mas na historickou scénu*. Jsou to jiné masy než ty, jichž se báli Burke, Le Bon, Ortega y Gasset či Arendtová, jsou to netečné, syté a tupé masy vyprodukované moderní technologií a dovednou aplikací simulačních technik a procedur: „Masy budou psychologizovány, aby mohly být svedeny. Budou namaškařeny touhou, aby mohly zbloudit. Kdysi odcizené, to když měly mystifikované vědomí, dnes jsou svedené, poněvadž byly obdařeny nevědomím a touhou, bohužel potlačenou a zbloudilou. Kdysi byly oloupeny o historickou (revoluční) pravdu, dnes je jim zcizována pravdivá skutečnost jejich vlastní touhy. Ubohé svedené a manipulované masy!“ Stěží lze věřit na ubohé a svedené masy – s manipulovanými masami ale udělalo 20. století dost neblahou zkušenost.

Pomiňme Baudrillardovy další nezřídka excentrické aplikace vlastní teorie na reálné politické jevy – tam prostě teorie selhává. Ale vlastně proč by měla, když přece Baudrillard sám princip, *ideu teorie* odmítá – „teorie nemůže mít jiný status než ten, že vrhá výzvu reálnému. V tom bodě teorie již není teorií, je samotnou událostí. Neexistuje žádná realita, vůči níž by se mohla teorie stát disentem nebo herezí...“

Nad dílem Baudrillardovým tedy budeme jistý čas stát s úctou ve snaze o porozumění vědouce, že on sám o sobě prohlásil: „Mým způsobem je zviditelňovat ideje, ale jakmile se objeví, okamžitě se snažím, aby zmizely.“ Jeden z jeho předchůdců a učitelů (vedle Marxe, Freuda, Bataille aj.) – Friedrich Nietzsche – Baudrillardovo „sociologizování“ předvídavě vyjádřil v *Radostné vědě* takto: „Když člověk píše, nechce jen, aby mu lidé rozuměli, nýbrž stejně tak chce, aby mu nerozuměli. Není ještě žádnou námitkou proti nějaké knize, shledá-li ji někdo nesrozumitelnou. Možná právě to měl pisatel na mysli – nechtěl, aby mu rozuměl jen tak někdo. Každý vznešenější duch a vkus, chce-li se někomu sdělit, si též vybírá své posluchače; svou volbou staví před ostatní zábrany.“

Baudrillard tedy patří mezi ty, kteří na nás vědomě kladou nároky. To, že se sám za sociologa nepokládal, je ale přece jen mimořádně důležité. Má to totiž zcela jiný význam než v případě třeba Georga Simmela nebo v jistém období tvůrčí činnosti Maxe Webera. Baudrillard před nás klade nebagatelní otázku: bez ohledu na to, že v každém solidním kompendiu soudobé sociologie Baudrillarda v té či oné míře najdete (někdy jen pod čarou), otázka průniku sociologie a filozofie, vědy a literatury nebo ještě jinak – řečeno s Lepeniesem – druhé (sociologické) a třetí (filozofické a literární) kultury zůstává stále otevřena (tou první se rozumí kultura exaktních věd). Není třeba být zarytým neopozitivistou či radikálním empirikem, aby se nad Baudrillardovým dílem bylo možné ptát, nakolik v jeho případě jde ještě o sociologii a nakolik o jinou oblast intelektuálního usilování.

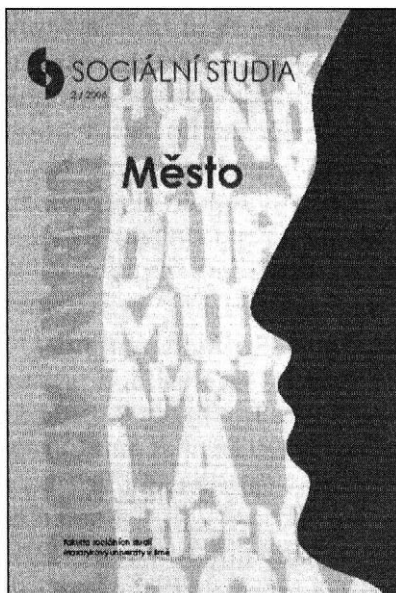
Má-li sociologie jako věda stále nějaká, byť elementární sdílená pravidla, pak je nepochybné, že právě Baudrillard nám podstatnou částí svého díla důrazně připomíná, abychom je buď vzali vážně, nebo se jich vzdali stejně radikálně, jako to učinil on sám.

Miloslav Petrusek

Sociální studia: Město 2/2006

Fakulta sociálních studií MU.

182 stran. 250 kusů. 75,- Kč. ISBN 1214-813X

„Město užívají lidé: každodenní rutina, občanské rituály, rytmus společenského prostoru, střídající se odliv a příliv zájmu – to vše dává městu a jeho základním částem význam. Urbánní struktura a sociální chování jednotlivců a skupin se neustále vzájemně ovlivňují. Město vytváříme tím, že v něm žijeme. A ještě více tím, že jej prožíváme.“
(Short, J. R.: The Urban Order. An Introduction to Cities, Culture, and Power)

V tomto monotematickém čísle se autoři snaží o konfrontaci pohledů z různých sociálněvědních a humanitních oborů, přičemž jednotlivým rámcem má být právě propojení prostorových, sociálních a kulturních prvků života ve městě a městské zkušenosti. Autoři se snaží vycházet z toho, že městské prostředí je nositelem specifických významů, které jsou neměnné. Jsou výsledkem lidského jednání, způsobů užívání městských prostorů, vnímání města jeho obyvateli, ale také bojů o význam a diskurzivních praktik. Město znamená a kultivuje určitý způsob života. Pro jeho pochopení proto není zajímavý jenom prostý popis fyzické struktury, ale také její propojení se životem a zkušeností jeho obyvatel.

Obsahově je číslo rozděleno na čtyři tematické okruhy: Z historie brněnské sociologie, Život ve městě, (S)Tvoření měst a Město jako obraz a zvuk.

Sociální studia jsou odborným časopisem vydávaným Fakultou sociálních studií Masarykovy univerzity. Profiluje se jako mezioborové periodikum na poli sociálních věd, zejména sociologie, sociální a kulturní antropologie, politologie, psychologie a historie – s důrazem na sociálně kulturní souvislosti představovaných problémů. Cílem časopisu je především sledovat nové a dosud nezmapované sociální trendy, přistupovat otevřeně k novým pohledům a tématům v rámci sociálněvědního výzkumu. Jednotlivá čísla jsou monotematicky zaměřena.

Číslo v ceně 75 Kč lze zakoupit ve vybraných knihkupectvích nebo též objednat na internetových stránkách časopisu <http://socstudia.fss.muni.cz> nebo na adrese georgala@fss.muni.cz

V letošním roce připravujeme: pod pracovními názvy *Generace* (vychází jako dvojčíslo), *Evropeizace*, *Rasa: Idea a ideologie*

Poněkud promarněná příležitost – Marek Loužek o Maxi Weberovi

V roce 2005 vyšla v nakladatelství Karolinum rozsáhlá monografie Marka Loužka *Max Weber* s podtitulem „Život a dílo. Weberovské interpretace“. Myslím, že u nás nebyla dosud publikována kniha o Weberovi o tak velkém počtu stran a s tak rozsáhlou bibliografií. To souvisí s cíli, které si vytyčil autor – jsou skutečně nemalé. Psal knihu proto, aby zaplnil mezeru, neboť jak říká v úvodu, „chybí komplexní pohled na Webera“, který by uceleně interpretoval jeho historické, ekonomické, sociologické, politologické a metodologické práce. Loužek je chce prezentovat ve vzájemných souvislostech, a jak plyne z jeho textu, také v jejich ne-souvislostech. To je nepochybně záměr účtyhodný, a protože česká literatura o Weberovi není příliš bohatá, považoval jsem jej za cenný. Knihu jsem proto začal číst s velkým zájmem.

V podstatě jde ovšem o dvě knihy. První se zabývá životem a dílem Maxe Webera a je podobná práci Dirka Kaeslera *Max Weber. Eine Einführung in Leben, Werk und Wirkung* [Kaesler 1995]. Do jisté míry tato první část Loužkovy práce sleduje i linii známé a ne příliš zdařilé monografie Reinharda Bendixe *Max Weber. An Intellectual Portrait* [Bendix 1966], publikované původně ve Spojených státech v roce 1959.

Marek Loužek také hned na první stránce svého díla sděluje, jak chce svou práci strukturovat, a ze dvou možností – hledisko historické nebo tematické – zvolil druhé. Čtenář se však s překvapením v závěru knihy (str. 580) dozvídá, že když jako autor stál před volbou ze dvou možných přístupů, jak prezentovat klasika, tj. před volbou mezi historismem a transcendentalismem, volil první. Historismus chápe jako hledání smyslu díla „ve společenském, politickém, kulturním či filosofickém kontextu“. Transcendentalismus „se snaží osvobodit dílo z okovů historického kontextu a objevit univerzální filosofickou či teoretickou moudrost.“ Zavalen rozsahem a různorodostí až rozporností Weberova díla a hledaje pevné obrysy a smysl toho, co chtěl Weber vyjádřit, i toho, co o něm napsaly stovky komentátorů, stalo se mu, co bych nazval upadnutím do weberiánské pasti. To jest do nesourodosti a protimluvů. Navíc nezdůraznil dostatečně, že se interpretace Weberova díla měnily v závislosti na politických a sociálních změnách evropské a americké společnosti ve 20. století, jak to např. udělal Bryan S. Turner [1992].

Kapitola o Weberově životě tvoří užitečný úvod k první části Loužkovy knihy. Myslím, že pro pochopení Webera je biografická dimenze důležitější než u jiných autorů. Pokud je mi známo, v češtině dosud nevyšla taková biografická skica. Loužek ji pravděpodobně opírá – tak jako mnoho jiných – především o pozoruhodné biografické dílo Marianne Weberové *Max Weber. Ein Lebensbild* [Weber 1926]. Její kniha je více než životopisem velkého muže, je obrazem intelektuální

ho a sociálního života německých univerzit konce 19. a začátku 20. století. Weber a jeho žena se pohybovali mezi lidmi patřícími k německé protestantské intelektuální elitě, jako byli např. Friedrich Naumann, Karl Jaspers, Ernst Troeltsch. Mezi jeho přáteli byli také němečtí židovští intelektuálové jako Georg Simmel, Adolf Levenstein, György Lukács. To je o to zajímavější, když si uvědomíme, že jako gymnazista Weber napsal rasisticky orientovanou studii a že jeho přáteli nebo intelektuálními mentory byli lidé, kteří projevovali antisemitské postoje, např. Dilthey, Rickert, Windelband, jak Loužek upozorňuje.

K tzv. Weberově kruhu patřili nějakou dobu ale také lidé zcela jiného rážení, jako např. neo-romantici Stefan George, Friedrich Gundolf a další členové německé bohémy, kteří vnesli do Weberova života jemu dříve cizí zemitost. Gundolf napsal o Maxi Weberovi dokonce báseň, která končí větou, jež o něm hodně říká: „... a díky Tobě jsme se odvažovali klást nezodpověditelné otázky.“ Loužek se soustřeďuje na Weberovu odbornou a akademickou kariéru. Ale bez znalosti ryze osobních momentů – z nichž uvádí jen dvojí nervové zhroucení –, jako např. mimořádně silného vlivu jeho matky Héléne (původem z hugenotské rodiny) na jeho zájem o náboženství, množství příbuzných rozestých po celém světě, podivného manželství s Marianne, problematického vztahu k mladšímu bratru Alfredovi, který se oženil s Else Jaffé von Richthofen, jež byla při tom velkou láskou Maxe Webera, nelze podle mého soudu rozumět výběru některých témat, kterými se intenzivně zabýval. Jeho práce o protestantismu, jeho srovnávací studie světových náboženství, jeho pokusy porozumět specifičnosti Evropy by možná nevznikly, kdyby nebylo těchto osobních okolností. I když se většina jeho životopisců shoduje na tom, že byl „velmi německý“, jeho zájem o Spojené státy a Rusko, jeho srovnávací studie velkých světových náboženství a právních soustav a především jeho postupná recepce ve světové sociologii z něj udělaly jednoho z nejkosmopolitičtějších Němců moderní doby. Jeho kritické postoje k německé politice vilemínského období jsou bez takového vhledu rovněž nerosozumitelné.

Kapitolka „Situace ve společenských vědách“ poskytuje užitečný informativní přehled, ale je příliš krátká, než aby mohla vést k hlubšímu pochopení Weberových odpovědí na otázky, které přinášela německá intelektuální scéna té doby. Postrádá především nezbytný výklad hlubokého konfliktu mezi historismem a přírodovědeckou orientací sociálních věd v německém myšlení 19. století. Kromě toho obsahuje některá tvrzení, která vzbuzují pochybnosti. Nejsem si na příklad jist tím, že by mohl být Joseph Schumpeter označen za teoretického konkurenta Maxe Webera. Také význam Wernera Sombarta jako Weberova intelektuálního partnera je, myslím, značně přeceněn. Sombart zůstal více věrný myšlení historické školy hospodářské – jak je zřejmé zejména z knihy *Die drei Nationalökonomien* [Sombart 1930] – než Max Weber. Ten se ve velkém „Methodenstreitu“ mezi Gustavem Schmollerem a Carlem Mengerem postavil na stranu analytického a nehistorického Mengerova přístupu k formování ekonomie jako vědy. A zájem o vznik kapitalismu měl u Webera jiné příčiny než u Sombarta.

Loužkovi lze také vytknout, že podcenil vliv Heinricha Rickerta na formování základních přístupů Webera k sociálním vědám.

Loužkova monografie registruje již plně něco, co naše generace, když jsme se zabývali Weberem na zlomu 40. a 50. let minulého století, plně nevnímala. Tím je vliv Nietzscheho. Tehdy byl také, v důsledku parsonsovských interpretací, podceněn vliv Karla Marxe ve Weberově hospodářsko-historických pracích. Ten je patrný zejména v eseji „Sociální příčiny zániku antické kultury“, ale nejenom v ní. Bryan S. Turner poukazuje na to, že v poslední době roste počet výkladů, které nestaví Webera tak ostře proti Marxovi, jak se dělo dříve. V Loužkově knize je o tom pozoruhodné svědectví E. Baumgartena, který uvádí, že Weber v posledních letech svého života řekl jednomu studentovi: „Poctivost dnešního učence, a především dnešního filosofa, lze měřit tím, jak se staví k Marxovi a k Nietzschemu.“

Loužek si však dostatečně nevšiml jednoho vztahu ne-vztahu. A tím je vzájemný poměr mezi Émilem Durkheimem a Maxem Weberem. Weber o Durkheimovi nepochybně věděl a byl si patrně vědom toho, že to byl jeden z jeho nejvýznamnějších současníků. Raymond Aron v *Main Currents in Sociological Thought* [Aron 1967] referuje o osobním sdělení Marcela Mausse, který navštívil Webera v Heidelbergu. Mauss si všiml, že Weber má v knihovně úplnou řadu *L'Année Sociologique*. A navíc Weber věděl o Durkheimovi přes Simmela, který byl v prvním ročníku *L'Année* uváděn jako spolupracovník časopisu a napsal pro něj jednu stať. Weber se nechtěl Durkheimem zabývat. Nepochybně na tento vztah působila skutečnost naprosto odlišných filozofických východisek obou osobností, ale napadají i jiné důvody. Podobně tomu bylo ovšem i ze strany Durkheimovy. Ten rovněž ignoroval Webera, i když *L'Année* referovala alespoň o Weberových studiích o protestantské etice. Malost dvou velkých mužů.

Zajímavé jsou podány Weberovy vztahy k Rusku a Spojeným státům. Ale obraz Spojených států, jak je viděl Weber, v Loužkově interpretaci není úplný. Vedle podnětů pro bádání o roli protestantismu při formování a ve fungování kapitalismu mu návštěva ukázala také tvrdosti americké podoby kapitalismu, jak dokumentuje řada jeho konkrétních poznámek. Na druhé straně je třeba ocenit Loužkovo připomenutí Weberova postřehu o možnosti „europeizace Ameriky“ [Loužek 2005: 41]. Ale není tomu také naopak?

Kriticky myslící badatelé budou souhlasit s Loužkovým kladným oceněním Weberových kvalit jako historika a sociologa hospodářských fenoménů. Méně budou asi souhlasit ekonomové s jeho názorem, že byl významným ekonomem, přestože Weber o sobě tvrdil, že je především ekonomem. K teorii ekonomie jako analytické vědy však, myslím, nepřidal nic podstatného. To bylo způsobeno jeho zvláštním profesionálním vývojem: vzděláním právník, jako mladý vědec studoval vývoj hospodářských institucí a později zkoumal vliv teologických učení na formy hospodářského jednání, ale také institucionálních struktur měst na vývoj evropského kapitalismu, vztah mezi politikou a poznáním, věděním a jednáním a řadu dalších interakcí. Jeho zájmem bylo vždy vidět věci v souvislostech, vidět

„vztahy mezi“, a toto puzení ho stále více posunovalo k obecnější společenské vědě, tj. k sociologii. Byl to však vztah zvláštní.

První část Loužkovy knihy obsahuje vedle přehledu Weberových historických a ekonomických prací jeho výklad obecné sociologie, hospodářské sociologie, sociologie politiky, sociologie náboženství a výklad vztahu mezi protestantismem a kapitalismem, sociologii práva a jeho názory na metodologii sociálních věd. Loužek začíná svou interpretaci Weberova poměru k sociologii poznámkou o jeho ambivalentní povaze a cituje v této souvislosti také Jasperse. Ten uvádí Weberův pozoruhodný výrok o sociologii z přednášky, kterou se loučil s univerzitou v Heidelbergu: „Většina z toho, co se skrývá pod jménem sociologie, je podvod.“ Ke konci života však působil Weber v Mnichově jako profesor sociologie.

Výklad jednotlivých oddílů sociologie je podán tak, že si čtenář může udělat ucelený obraz o zvlátnostech Weberova pojetí sociologie. Dobře je vystižen Weberův sociologický nominalismus, co je to *Verstehen* v sociologii a jak důležitý je *smysl* jednání lidí jako prvek, který odlišuje zjišťování funkcionálních souvislostí a pravidel v přírodních vědách od postupů sociálních věd. Tady někde začal interpretativní obrat v sociologii. Loužek v této souvislosti přímo cituje Webera: „... v tomto bodě začíná práce sociologie...“. Čtenář je také dobře seznámen s Weberovou typologií sociálního jednání. Oceňuji rovněž rozlišení mezi etikou smýšlení a odpovědnosti. V českém prostředí, plném moralizování, měl Loužek Weberův důraz na etiku zodpovědnosti ještě více rozvést a zdůraznit a zároveň poukázat na napětí, které existuje mezi radikálním sociologickým nominalismem – dnes metodologickým individualismem – a principem etiky zodpovědnosti.

V práci však schází jasný autorův názor na to, co z Weberovy sociologie nejvýznamněji a nejtrvaleji působilo. Každý, kdo se Weberem soustavně zabýval, má svého Webera. Nicméně analýza sociologické produkce posledních desetiletí – nikoliv pouze děl interpretujících Webera – by ukázala na některé obecné rysy jeho působení. Není to např. zřejmě jeho teorie etnických vztahů, jeho pojetí národa a nacionalismu, ačkoliv on sám byl právem označován za představitele národně liberální německé orientace. A zdá se, že Weberova slabost v tomto ohledu je nakažlivá, neboť i Loužkova úvaha o „Národním státu a demokracii“ v Závěru celé knihy je povrchní. Malý vliv měla, myslím, také Weberova sociologie práva nebo názory na vztah psychologie a ekonomie. Jeho sociologie náboženství a zejména teze o vztahu protestantské etiky a kapitalismu vyvolala vlnu publikací, které ji buď obhajovaly, nebo odmítaly. Dnes však již víme, že zejména srovnávání velkých světových náboženství by, jakkoli jde o pionýrské dílo, neobstálo ve skrutiniu současných komparativních studií světových náboženství. To činí z jeho sociologie náboženství spíše stimulující faktor zahajující určitý směr bádání, ale již nemůže být považována za materiálový základ soudobého pohledu na ekonomické a sociální působení světových náboženství.

Naopak výrazný vliv měly a mají Weberovy koncepce sociálních stavů a tříd. Dodnes se proto rozlišují marxistické a weberovské přístupy ke studiu sociální struktury společností. Weber, věrný svému výkladovému pluralismu,

kombinoval při zkoumání struktury společností vždy více dimenzí. Soudobá sociologie se při výzkumu sociální stratifikace spíše přiklání k jeho pluralitnímu přístupu. Výkladový pluralismus je také patrný ve Weberově teorii města. Loužek si patrně neuvědomuje, že Weberova teorie města, v podstatě evropského města, je jedním z příkladů těch prací, které přečkaly test času. Udivuje mne, že mu věnuje pouhých pět odstavců, kdežto např. Lutherově koncepci povolání přes dvě stránky. Trvalým námětem sociologického i ekonomického myšlení je Weberova koncepce racionalizace všech životních sfér soudobých společností. Ale i tady se opět nabízí jednoduchá otázka: je tomu skutečně tak? Žijeme doopravdy ve světě, kde stále roste význam instrumentální racionality? O něco slabší, i když stále významná, se jeví teorie byrokracie. Je na malém prostoru dobře popsána, ale opět mi zde schází jedna z nejdůležitějších prací, která se empiricky zabývala byrokracií ve Francii, a na základě toho byla kritická k Weberovi. Mám na mysli *Le Phénomène bureaucratique* Michela Croziera [1963].

Nejvíce pozornosti věnoval Loužek otázkám, které souvisí s problémem hodnot, hodnocení a objektivity věd. Dobře také vyložil vztah poznání a jednání, ale přes solidní vniknutí do celého tohoto komplexu otázek jeho komentář k Weberově přednášce „Věda jako povolání“ vyznívá, jako by tento esej, jeden z nejvýznamnějších Weberových vůbec, pochopil jen zčásti. To, kdy byla přednáška přednesena, zda v roce 1918 nebo 1919, jaká je vnější situace vědců atd., jsou vedlejší věci. Loužek se jádra otázky dotknul jen v krátké úvaze o smyslu vědy. Tam téměř doslova cituje Weberova slova: věda nám nedává odpověď na otázku, co máme dělat či jak máme žít. Ale již ani slovo o tom, že volíme mezi hodnotami, že žijeme ve světě hodnot, které mezi sebou soutěží jako antičtí bohové. Nic o tom, co vedlo Karla Jasperse k tomu, že Webera označil za jednoho z prvních existencialistických filosofů 20. století. Nic o tom, že tady byl vysloven nejjasněji názor o polytheismu hodnot, který pak vedl k nekončící diskusi o etickém relativismu a iracionalismu, ze kterého Webera tak vehementně obviňoval György Lukács ve své práci *Die Zerstörung der Vernunft* [Lukács 1952].

Druhou a větší částí knihy jsou „Weberovské interpretace“. Pokusit se systematicky ji recenzovat by vyžadovalo ještě větší prostor než ten, který jsem věnoval Loužkovu vlastnímu zamyšlení nad životem a dílem Maxe Webera. A je otázkou, zda by to mělo smysl. Jde totiž podle mého názoru o jakousi „dokumentaristickou studii“, u které není jasné, zda a jak autor citované autory studoval. A navíc, přestože jde o nejrozsáhlejší českou dokumentaristickou práci s tímto zaměřením, není vůbec jisté, že obsahuje v každém svém oddílu všechny důležité interpretace. Jakožto sociologa, který v roce 1952 ukončil studium filozofie a sociologie disertací „Metodologické problémy u Maxe Webera“ a který v roce 1968 vydal článek o Weberově pojetí vědy, mne nejvíce znepokojila autorova neznalost české literatury. Netuší, že jedna z nejlepších studií o vztahu racionalizace a kulturního pesimismu byla napsána českým autorem, kolegou Ferdinandem Kolegarem, se kterým jsme hodně o Weberovi přemýšleli a psali již v 50. letech. Kolegar emigroval do USA, a tím naše společné přemýšlení skončilo. Potěšilo mne, že Loužek

jeho studii zařadil alespoň do své rozsáhlé bibliografie. Tento druhý díl knihy může být pozitivně oceněn především jako bibliografická pomůcka pro studenty snažící se seznámit se s určitou částí Weberova díla. Ocenit je třeba také to, že interpretace jsou tematicky rozříděny a že bibliografie jsou jazykově rozlišeny. I tento druhý díl knihy může zlepšit orientaci ve weberovských otázkách.

Zde prezentovaný skeptický pohled na „weberovské interpretace“ je způsoben také tím, že když se na některé z nich podívá věcí znalý čtenář, zjistí, že autor opomenul důležitá díla, ale zavalil nás citacemi a bibliografiemi méně závažných prací. Naznačil jsem to např. u fenoménu byrokracie, kde opomenutí M. Croziera je pro všechny, kdo se vážně zabývají tímto jevem, obtížně srozumitelné. Podobně je tomu u marxistických interpretací, kde je vše opřeno o citace jediného autora, D. Beethama. Že např. v roce 1952 vyšla v Berlíně již zmíněná Lukácsova kniha o zničení rozumu, v níž je Weber zařazen mezi iracionalisty, kteří otevírali cestu Adolfu Hitlerovi, autor zřejmě nezaregistroval. A podobně nikde není zmínka o tom, že existuje řada českých autorů, kteří se společně zabývali Maxem Weberem v 50. letech minulého století. Není zmíněno ani to, že existuje vynikající kniha *Die drei Kulturen* o „sociologii mezi literaturou a vědou“, která obsahuje několik kapitol věnovaných přímo nebo nepřímo Weberovi, z pera velkého soudobého německého autora Wolfa Lepeniese [Lepenies 1985]. V Lepeniesově knize je také skvělá kapitola *Motivy Maxe Webera v díle Thomase Manna*. Chci tím také říci, že důležité pohledy na Maxe Webera jsou obsaženy i v dílech, která se ve svém názvu o Weberovi nezmiňují. Opět jen několik příkladů: dílo Ernesta Gellnera je nesrozumitelné bez jeho vztahu k Weberovi, podobně je tomu i u britského historického sociologa Michaela Manna a u našeho Jaroslava Krejčího, a dala by se uvést ještě řada dalších jmen.

Poznámka poslední – Loužek v závěru své knihy správně napsal, že ačkoliv Weber patří do minulého století, je stále současný. Ale myslím, že se mu bohužel nezdařilo uspokojivě vysvětlit, proč. Příčinu vidím v tom, že jeho Weber je poněkud plochý. Nestačí totiž pouze mnohokrát opakovat, že Weberovy postoje byly ambivalentní. Max Weber byl mimořádnou a heroickou osobností, plnou aporií a názorových pnutí, která byla reflexí filozofických a společenských konfliktů nejen doby, ve které žil, ale celé velké epochy soudobé západní civilizace, o které tolikrát rezignovaně napsal, že ač výkonná, je odkouzlena. A v tom právě je jeho kontemporaneita.

Jiří Musil

Literatura

- Aron, R. 1967. *Main Currents in Sociological Thought*. New York: Basic Books.
Bendix, R. 1966. *Max Weber. An Intellectual Portrait*. London: Methuen.
Crozier, M. 1963. *Le Phénomène bureaucratique*. Paris: Le Seuil.
Kaesler, D. 1998. *Max Weber. Eine Einführung in Leben, Werk und Wirkung*. Frankfurt: Campus.

- Lepenies, W. 1985. *Die drei Kulturen. Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft*. München: Hanser.
- Loužek, Marek. 2005. *Max Weber. Život a dílo. Weberovské interpretace*. Praha: Karolinum.
- Lukács, G. 1952. *Die Zerstörung der Vernunft*. Berlin: Aufbau.
- Sombart, W. 1930. *Die drei Nationalökonomien*. München, Leipzig: Duncker, Humblot.
- Turner, B. S. 1992. *Max Weber. From History to Modernity*. London, New York: Routledge.
- Weber, M. 1926. *Max Weber. Ein Lebensbild*. Tübingen: J. C. Mohr (P. Siebeck).

K recepci díla Maxe Webera ve střední a východní Evropě

Na okraj monografie Marek Loužek: *Max Weber. Život a dílo.*

Weberovské interpretace. Praha, Karolinum 2005, 753 s.

Zajisté to nejhorší, čeho se může recenzent dopustit, je, že vytýká autorovi všechno, co v knize není a být v ní mělo. Staví se tak do pozice vševědoucího, který o předmětu samém ví nepochybně mnohem více, než autor sám může jen tušit, je jakýmsi – s použitím Bělohradského metaforu – „absolutním čtenářem“. S plným vědomím, že takto se kniha recenzovat nemá, musím v případě Loužkovy monografie učinit přece jen zdůvodněnou výjimku.

Loužkova rozsahem a snad i intencí monumentální, obsahem bohužel značně skromnější práce je pokračováním modelu určitého způsobu psaní, který autor předvedl již v předchozí knize *Spor o metodu mezi rakouskou školou a německou historickou školou*, kterou vydalo také Karolinum a jež prošla v sociologické obci neprávem bez povšimnutí [Loužek 2001]. Kromě toho autor edituje sborníky neobvyklé tematické šíře – o Kantovi, Freudovi, Václavu Černém, Ortegovi y Gasset, Orwellovi, daňové konkurenci, evropské ústavě, ale i populační politice atd. Autor v obou svých „zásadních“ pracích v podstatě dokládá, jak lze efektivně (a úctyhodně) fruktifikovat pobyt v zahraničním univerzitním prostředí, kde je všechno pěkně po ruce. Tím jsou ale dány jak přednosti (obsahová „nabitost“ a bibliografická přesnost a téměř úplnost), tak také nedostatky tohoto přístupu ke kterémukoliv tématu. Konkrétní prostředí totiž nejen otevírá horizont, ale také jej zužuje. Jistě, kde jinde psát nejlépe „syntetickou práci“ o Weberovi než v Německu (v tomto případě v Mnichově, předchozí ve Vídni)? Pak by si ale autor neměl klást úkol, který je v daném prostředí těžko splnitelný, totiž zahrnout do „weberovských inspirací“ a „interpretací“ i to, co se evidentně v Mnichově nenachází, konkrétně tedy inspirace české a slovenské, ba navíc celý onen „jiný svět“, než je svět, který je jazykově (a tedy i věcně) pro německého (anglosaského, francouzského) čtenáře nepřístupný, což neznamená nutně nezajímavý.

Věcné výhrady k Loužkově práci byly shrnuty v recenzi Miloše Havelky [Havelka 2005] a zčásti v příznivějším posouzení Pavla Dufky [Dufka 2005]. Opakovat je nemá smysl – lapidárně shrnuto: méně bylo by více, každá redundance práci zatěžuje a nadto – spoluodpovědnost za to, že redaktorská práce byla provedena naprosto nehorázně, padá na vrub autorův v míře nemalé. Posudek recenzenta Jána Pavlíka replikovaný ve *Filosofickém časopise* [Pavlík 2005: 953 a násl.] nemá smysl komentovat – je nekriticky pozitivní a nevidí ani chyby zjevné na první pohled.

Historikové odedávna citovali klasické rčení najmě německých historiků – *Slavonica non sunt legenda*, tedy – co je v jazyku slávském, se prostě nečte, byť tam byly perly jakékoliv. Chybí-li něco Loužkově práci zásadně, je to, že „slavo-

nica“ nečetl vůbec a česká slavonica navýsost nedbale a s nonšalancí nedůstojnou ve srovnání s vážností, kterou připisuje i třetířadým interpretům německé provenience. První část mého doplnění bude tedy kritická – nedbalost k vlastní, české (a slovenské) weberovské produkci je prostě neprominutelná, zatímco druhá část má ráz ryze informativní. Chce doložit, že Weber byl aktuální a živý nezřídka v místech, souvislostech a časech, kde a kdy bychom to nečekali, ba co víc, že někdy weberovské interpretace a inspirace z jiného než tradičního západního kontextu otevírají souvislosti opravdu zajímavé.

Pominu onu část, kde Loužek – co se české recepce a interpretace Webera tkne – píše o přítomnosti Webera v diskusích o smyslu českých dějin. To téma otevřel dobře Havelka a Uhlíř a těžko k němu co dodat. Nicméně hned první věta Loužkova paragrafu o „recepti v české literatuře“ je zavádějící: „Zájem o Webera byl v české literatuře vždy značný, neboť německé prostředí nám bylo a je kulturně a historicky blízko“ [Loužek 2005: 255]. Inu, právě že nebyl. I to málo, co Loužek uvádí (nemluvě o poněkud kuriózním sporu Weber–Sander), o žádném velkém zájmu nesvědčí. Poprvé k nám přináší Webera pravděpodobně Jan Mertl v recenzi Weberova životopisu z pera Marianne Weber(ové) v roce 1928, což věru není nikterak brzy. Již zde Mertl ukazuje, jak on sám (jako přední sociologický znalec Webera té doby) bude Webera číst: „Zejména pro poznání *politické* části Weberova díla přispěje tento životopis velkou měrou. Německý nacional, stejně vášnivě oddaný ve své lásce k národu, jako v střízlivé objektivní kritice jeho chyb, prožívá zde... nejbolestivější epochu německých dějin – světovou válku. Jest přitom zajímavé, že největší německý sociolog (!) Weber byl vlastně vědcem proti své vůli...“ [Mertl 1928: 370] atd. To, že Mertl nedešifroval mystifikaci idylly Weberova soužití s Mariannou a že je klade co vzor „hlubokého citu a mravní odpovědnosti“, mu nelze samozřejmě vytýkat – nicméně první „weberián“ byl zde. Mertl vzápětí nato překládá Weberovu *Politiku jako povolání* a píše k ní předmluvu [Mertl 1929], v níž jemně, ale rozhodně ukazuje, že Weber k nám přichází v situaci, kdy proti sobě dramaticky stojí „etizující politika Masarykova“ a „bezhodnotový“, „objektivní“ přístup Weberův k politice, který se ale nevzdává své „národní vášnivosti“.

Mertl se k Weberovi vrací ještě jednou – a tentokrát nikoliv jako glosátor. Ve svém velkém a rozhodně neprávem u nás opomíjeném díle *Byrokracie* z roku 1937 [Mertl 1937] samozřejmě nemůže Webera pominout, ačkoliv text jako celek je na Weberovi značně nezávislý: je jím inspirován, v detailech ovlivněn (například v přijetí Weberova ideálního typu byrokracie), ale předmětné téžiště je jinde – nikoliv v obecné rovině analýzy vztahu (řekněme) kapitalismus-racionalizace-byrokracie, ale v podrobném zkoumání tzv. vyšší vrstvy byrokracie (se zajímavými pasážemi o vztahu mladého československého státu k „rakouské“ byrokracii, kde mimořádně pozitivní roli sehrál J. S. Machar). Mertlův zájem o německé myšlení a jeho pobyt v Německu měl arcí i odvrácenou stránku: není jisté Weberovou vinou, že se Mertl stal aktivním propagátorem „česko-německého sblížení“ v době, kdy to bylo nejméně žádoucí – s osobně tragickými důsledky.

O tom, jak *málo* se mezi válkami o Weberovi vědělo, svědčí mj. i to, že Zdeněk Ullrich byl nucen napsat dodatek k Sorokinovým *Sociologickým naukám přítomnosti* pod příznačným titulkem „Všeobecné rysy sociologie Maxe Webera“. Sorokin totiž Webera sice neopominul zcela, ale redukoval jej na „sociologa náboženství“, jakkoliv přiznává, že „propracovává tento námět s takovou erudicí, že dílo představuje nejen sociologii náboženství, ale sociologii vši kultury“ [Sorokin 1936: 547]. Ullrich tedy doplňuje Weberovo pojetí sociologie jako vědy, teorii ideálních typů, problém hodnot, racionality, sociálního vztahu a typů panství [Ullrich 1936: 674–679].

I když z důvodů, které zde nelze rozvádět, byl Weber bližší duchu pražské sociologické školy, kam Mertl i Ullrich patřili, ani čelný reprezentant školy brněnské Arnošt Inocenc Bláha Webera nepřehlédrl (a to nejen v několika drobných poznámkách v *Sociologické revui*). Ve své asi nejznámější práci o sociologii inteligence zmiňuje Webera v různých souvislostech (zejména ovšem s pojetím povolání) na několika místech [srv. Bláha 1937: 70–82 aj.].

Osudy nakládání s Weberem v době „komunistického vládnutí“ nebyly redukovatelné na to, že „zájem o Webera byl v mnohém deformován ideologickými hledisky“. Především – po dlouhou dobu Weber prostě „nebyl“, absentoval stejně tak, jako absentovala sociologie a filozofie hodná toho jména, ani marxistická politické ekonomie Webera k ničemu nepotřebovala. Asi první pokus o průlom, byť kontextově širší, byl učiněn v roce 1958, kdy byl připraven k vydání rozměrný spis Georga Lukáče *Rozklad rozumu*, kniha, která s nešťastnou ambicí odvodit německý nacionální socialismus z ducha „iracionalismu“ měšťácké filozofie a kterou (nejen proto) nazval Theodor Adorno „rozkladem Lukáčsova rozumu“, uvízla na intelektuální mčlčině. Lukács se totiž Weberem zabýval nejen v *Dějinnách a třídním boji* (jak uvádí Loužek), ale i v kontextech jiných, což neudivuje, uvážíme-li, že Lukács byl Weberův žák a osobně jej znal. Marianne Weberová o Lukáčsovi, který Webera často navštěvoval doma, píše, že byl „zdvořilý, ale vášnivý diskutér, který by obstál v každé společnosti“ [cit. podle Johnston 2000: 366]. Lukáčsovy rané estetické práce nesou weberiánskou pečeť (vedle vlivu Blocha, Laska, Georga aj.), a jeho „posudek“ Maxe Webera v *Rozkladu rozumu* je snad i proto v podstatě milosrdný; přinejmenším je poměrně věcný a ideologizován je v intencích Lukáčsova záměru – prokázat, že „vyhnal iracionalismus z metodologie, z rozboru jednotlivých fakt jen proto, aby ho zavedl jako světonázorový základ své představy o světě“ [Lukács 1958: 418]. Lukáčsova kniha, která by ve své době byla (jistě poněkud paradoxně) pozitivním oživením intelektuální stagnace, byla stažena z prodeje pro známé Lukáčsovo angažmá v maďarské revoluci. Nicméně již v roce 1963 vychází v překladu Jaroslavy Peškové kniha sovětského filozofa Igora Kona *Kritický nástin filosofie dějin 20. století* s velkou kapitolou věnovanou Weberovi, jemuž jsou připsány „obrovské vědomosti a bystrý analytický duch“ [Kon 1963: 153] a jehož koncepce je v duchu Konova vlastního pojetí (vždy viděl Webera „pozitivističtější“, než bývá zvykem) věcně vyložena. Toliko poslední odstavec činí úlitbu bohům a ani ta není intelektuálně urážlivá.

Renesance sociologie na počátku 60. let sice zájem o Webera nijak nestimuluje (o Weberovi psali v souvislosti s Parsonsem Jaroslav Klofáč a Vojtěch Tlustý), což ostatně odpovídá tomu, že nebylo možné žádnou weberianskou linii prolongovat, protože prostě nebyla (a s Mertlem odešla). Avšak přece jen – jediný v té době kompetentní znalec Weberova díla Jiří Musil publikoval hned v druhém ročníku *Sociologického časopisu* [Musil 1966] stať s názvem *Názory Maxe Webera na funkci vědy ve společnosti*, která vyvolala doslova ideologické zemětřesení: samo sousloví „nehodnotící věda“ bylo natolik pobuřující, že se redakci SČ dostalo z nejvyšších stranických míst důrazného napomenutí. Že tyto okolnosti autor nezná, je pochopitelné, že ale meritorně nezná stať Musilovu (omezuje se na bibliografický údaj na konci knihy), jedinou českou „weberianu“ oné doby, je – přezíravě.

Dobovým paradoxem ovšem je to, že jediný solidní výbor z Webera vyšel jako interní tisk katedry marxistické sociologie Vysoké školy politické ÚV KSČ. Miroslav Hutar pečlivě vybral a zčásti poprvé přeložil skoro tři sta stran Weberových textů [Hutar 1969] – bez komentáře, jako informační zdroj. Sociologická obec, aspoň ta zainteresovanější její část, se takto k „autentickému“ Weberovi přece jen dostala (další dva interní tisky vyšly v *Příspěvcích k sociologii města a bydlení*, 1966, a v *Textech ke studiu sociální struktury a stratifikace*, 1967).

V důsledku normalizačního reje na Webera nebylo ani pomyšlení. Nicméně v té době běžným obkrokem se roku 1982 českému čtenáři dostala do rukou solidní sovětská učebnice dějin sociologie, v níž je Weberovi věnováno 60 naprosto věcných stran z pera Piamy Pavlovny Gajděnko [1982], jejíž weberovská bibliografie dnes čítá několik desítek svazků (s důrazem na problém racionality, byrokracie a vztahu byrokracie a totalitarismu). Na Slovensku, kde normalizační tlak byl podstatně slabší, v roce 1983 vyšel výbor z díla Maxe Webera [Weber 1983], který sestavil František Novosád a uvedl jej předmluvou. I ten je v bibliografii sice uveden, ale Novosád, ač autor weberovské monografie, v rejstříku uveden není. A i kdyby byl – ani jediné (sic!) jméno v rejstříku uvedené čtenář nenajde na uvedeném místě.

Po roce 1989 dvě první weberovské studie vycházejí v *Sociologickém obzoru*, kde se Josef Alan zamýšlí nad Weberovou *Politikou jako povoláním* [Alan 1992] a Miloslav Petrušek nad *Protestantskou etikou* [Petrušek 1993]. Další osudy Weberova díla v Čechách jsou sice známy, ale – *sit venia verbo* – hledat informace o „české recepci Webera“ u Sayfartha a Schmidta z bibliografie pořízené k roku 1977 (existuje ještě novější, z roku 1982) je přece jen na hranici únosnosti. Na Slovensku ještě vyšla nezanedbatelná, poučená a věcně i jazykově brilantní studie Františka Novosáda [Novosád 1997].

Pokládat *Ernesta Gellnera* za „českého sociologa“ je jistě poněkud nemístné, jakkoliv se sám ke své vazbě na Čechy vždycky hlásil. Loužek nicméně Gellnera pominul zcela (uvádí v bibliografii v podstatě marginální práci jeho syna Davida) – ač Gellnerovým dominantním tématem přece byla racionalita přinejmenším ve dvou rozměrech: role racionality (a její interpretace) při vzniku moderní společnosti a vztah racionality (racionalismu a rozumu) k postmodernismu. K prvnímu

tématu Gellner formuloval zcela nebagatelní tezi („Gellner není autor banálních závěrů“, konstatuje Jiří Musil), v níž rozlišuje „generickou racionalitu“, kterou objevil Durkheim – racionalitu, která je totožná s ochotou podrobit se společensky sdíleným normám a internalizovaným představám (požadavkům „kolektivního vědomí“), přičemž obrovskou roli hraje jazyk, zejména se svou schopností verbálně zakazovat, a specifickou instrumentální racionalitu, kterou objevil Weber a která dala základ onomu slavnému gellnerovskému „evropskému zázraku“: „Přechod od první, druhové racionality Durkheimovy k specifitější racionalitě, která uhranula Webera, je snad největší jednotlivou událostí lidských dějin. Nevíme, kdy k ní došlo, a možná to vědět nikdy nebudeme. Nicméně v díle Maxe Webera k tomu máme fascinující a sugestivní hypotézu“ [Gellner 1999: 165].

Okolnost, že *polskou a ruskou recepci* Maxe Webera Loužek nebere na vědomí vůbec, lze připsat na vrub obecným okolnostem i jazykovým omezením, jež nutno respektovat. Na druhé straně některé významné texty z obou těchto „jazykových“ oblastí jsou k dispozici anglicky – což do značné míry samo o sobě dokládá jejich obsahově teritoriální přesah. *Polská sociologie* se se svou recepcí Webera vyrovnala i bibliograficky [Trzonowska-Makulska 1979; Szacki 1982]. V meziválečné sociologii se Weberem zabýval snad pouze Aleksander Hertzl a do souvislosti s Weberem bývá dávána „humanistická sociologie“ Floriana Znanieckého. Nicméně opravdový zájem o Webera začíná již v polovině 60. let, kdy publikuje tři dosti zásadní, i když silně marxizující studie Stanisław Kozyr-Kowalski [1967, 1968, 1979], který na svém stanovisku ovšem dodnes trvá – nechápe je ani jako konjunkturální ani jako „dobově podmíněné“. Pro české sociology bylo ostatně polské vydání Weberových textů o sociologii náboženství, jež Kozyr-Kowalski opatřil rozsáhlou předmluvou [Kozyr-Kowalski 1984], solidním a dostupným informačním zdrojem.

Již v roce 1929 však píše polsko-americký sociolog Theodore Abel knihu *Systematic Sociology in Germany* (která časově koinciduje s podobnou knihou Raymonda Arona) a poté se v několika statích vrací k problému „operace zvané Verstehen“ (dvakrát o ní píše v roce 1975), již Loužek sice uvádí, ale Abela v rejstříku nenajdete. Podstatnější je ovšem Abelova nevelká, avšak ambiciózní studie *The Foundation of Sociological Theory* (anglicky 1970, polsky [Abel 1977]), v níž podrobně analyzuje a zejména konfrontuje „zakladatelské osobnosti“ moderní sociologie – Durkheima, Webera a Simmela: Abel například ukazuje podobnost Simmelových „čistých forem“ a Weberových „ideálních typů“, pokud jde o vztah Durkheim-Weber, jde dokonce tak daleko, že má za to, že „v otázce sociálních faktů se jejich stanoviska dají uvést do souladu“ [srov. Abel 1977: 119].

Polsko-britský sociolog Stanisław Andreski napsal v roce 1984 monografii *Max Weber's Insights and Errors*, která kromě systematického a vcelku „standardního“ výkladu základních Weberových idejí je vedena centrální ideou, že Weberovo pojetí kapitalismu je naprosto nekompatibilní s „entuziasty volného trhu jako Hayek a Milton“ (tato souvislost chybí v Loužkově knize recenzentovi Jánů Pavlíkovi), protože „Weberova mnohostrannost je lepším ukazatelem než

jednostrannost Hayekova“ [Andreski 1992: 9]. Již předtím ale Andreski vydal (v několika jazycích) knihu *Social Sciences as Sorcery* (anglicky 1972 a 1990, polsky [Andreski 2002]), kde si klade radikálně (jakoby ve stopách slavných kritik Sorokinových) otázku po příčinách „Weberova kultu osobnosti“, který se rozvinul zvláště nápadně kolem stého výročí Weberova narození (1964). Andreski jistě poněkud teatrálně, ale ne bezdůvodně srovnává kult Marxův a Weberův: Marx vlastně „zaujal místo pána boha, aniž by jeho příspěvek k rozvoji ekonomie či sociologie byl jakkoliv výrazný, spíše díky svým mesianistickým mýtům, jimiž dával svým stoupencům bílým šek na zcela neurčitě definovanou budoucnost. A tak dost možná, že weberovská móda má něco společného s jeho laskavým vztahem ke kapitalismu a byrokracii a s tím, že nejméně ze všech otců-zakladatelů byl ochoten vyvozovat negativní důsledky z jeho vývojových tendencí a že toho pověděl jen málo o takových chorobách kapitalismu, jako je korupce, politické a státní násilí a monopolní zisk“ [Andreski 2002: 157]. Soud jistě kategorický (v reprodukci neúplný), ale nad weberovskou renesancí přece nutno klást i *sociologickou otázku* – proč právě Weber? Proč tolik Webera a proč dnes?

Pominout nelze polskou zakladatelskou osobnost sociologie morálky Marii Ossowskou, která v brilantní knize *Měšťanská morálka* ([polsky Ossowska 1956], anglicky 1986 v nakladatelství Routledge a rusky 1987) formuluje vlastní alternativu k weberovskému výkladu vzniku kapitalismu. Není to dobový výklad, který klade vedle Webera Marxe (aniž by jej ignoroval), je to věcná analýza zdrojů, o něž se Weber opíral (zejména Franklina) a jejich souvislosti – do hry vstupuje nejen Sombart, Scheler a zejména Tawney, ale i Tomáš Akvinský. Kniha se ostatně chystá k českému překladu – právem.

Konečně speciálně (kromě drobnějších studií o racionalismu u Webera z pera Anny Gizy nebo monografie o ideálních typech Milowita Kumińského) se Weberem zabýval v Brémách působící Zdzisław Krasnodębski, který ve Weberovi vidí jednoho z významných představitelů kulturního pesimismu – v tom se rozchází s Andreskim. Weber, který nejen porozuměl tomu, jak se moderní racionalita zrodila z předchozí iracionality, ale jak svůj iracionální rozměr v sobě uchovává (zatímco Durkheim, v souladu s viděním Gellnerovým, porozuměl „jen“ tomu, jak se moderní racionalita „zrodila z nerozumu“), především zaujal kulturně filozoficky (a sociologicky) ambivalentní vztah ke kapitalismu: „Sociolog může konstatovat změnu étosu, ale ne morální zdokonalování člověka, jelikož to předpokládá disponovat mírou, která nejenže není v jeho kompetenci, ale není v kompetenci nikoho“ [Krasnodębski 2006; polsky 1991]. Novost přístupu Krasnodębského spočívá ve dvou věcech: věnuje významně pozornost vztahu Weber-Kant a ukazuje, nakolik byl Weberův kulturní pesimismus nejen znamením doby, ale také předznamenáním postmodernismu – jako jeden z mála se tomuto vztahu podrobně věnuje, aniž sám patří k postmodernímu okruhu myslitelů a příživníků. Krasnodębski nadto inicioval výbor z Weberových politických textů, v nichž je mj. věnována pozornost nepřilíš laskavému vztahu Maxe Webera k Polákům, Rusům a Slovanům do značné míry obecně, vztahu, který byl ovšem

v čase proměnlivý. Zůstává však nepříjemný Weberův nacionalismus (u Loučka termín „nacionalismus“ není ani v rejstříku), vyjádřený radikální tezí, že „malé národy žijící mezi Německem a Ruskem postrádají kulturu (jsou *Kulturlos*), jsou od přírody neschopné vytvořit silný stát a fungující ekonomiku a pouze Němci jsou nositeli kultury (*Kulturträger*)“ [cit. podle Krasnodebski 1998: 17].

V roce 2002 vychází na téměř 1200 stranách výbor z Webera *Gospodarka i społeczeństwo* [Weber 2002], opatřený předmluvou Doroty Lachowské, v níž jsou charakterizovány hlavní *personae dramatis* Weberova života a díla: právo – Gierke, teorie panství – Haller, charisma – Sohm, kapitalismus – Sombart, náboženství – Troeltsch... [Lachowska 2002].

Ačkoliv by *ruská recepcce* Maxe Webera byla co do rozsahu srovnatelná s přístupem polským, omezíme se jen na několik nejpodstatnějších osobností a děl. Především – předrevoluční, ba i porevoluční ruská (a raná sovětská) sociologie recipovaly Webera daleko dříve, než si dobyl obecného uznání. Již v roce 1903 vychází ruský překlad Weberovy studie *Růst měst v 19. století* a v roce 1923 ještě weberovská monografie *Město* (obě v Petrohradu): impuls pro rozvíjející se sociologii města (A. I. Neusychin[srv. 1993b]) byl tedy evidentně weberovský [srv. Jadov 1998] podobně jako impuls k osobitě rusky pojaté filozofii a sociologii hospodářského života. Knihu Sergěje Bulgakova *Národní hospodářství a náboženská osobnost* z roku 1909 je totiž nutno pokládat za originální příspěvek k „aplikaci“ weberovského podnětu do zcela odlišného kulturního a náboženského prostředí. Bulgakov, který si s Weberem dopisoval a sledoval jeho publicistiku, sice nekommentoval Weberovy stati o ruské revoluci 1905, ale jedno zásadní poučení z nich vyvodil: krach ruské revoluce musí vést k formování „nového typu osobnosti“ ve weberovském duchu, bez „nové osobnosti není možné demokratické Rusko“ [cit. dle Davydov 1998: 124]. Bulgakov vedle Webera studoval Euckena a Troeltsche, historika Ključevského atd., aby doložil tezi, že centrálním ruským problémem je utváření „ekonomického člověka“, pro což ovšem nejsilnější argumentaci nachází u Sombarta. Pomineme-li zde nutně celek Bulgakovova díla, konstatujme, že již zde se objeví motiv, který se v Rusku vrátí až v 90. letech 20. století, totiž, že „národní hospodářství vyžaduje duševní a duchovní zdraví“ a že „rozvoj výrobních sil je svébytnou náboženskou otázkou“.

Bulgakova inspiruje nejen (mimo jiné) Weberova kritika „manchesterského kapitalismu“ a radikálního utilitarismu benthamovského typu, ale také jeho idea „dvou etik“, což formuloval – tentokrát již ve specificky ruské podobě – v zásadní studii o ruské inteligenci pro slavný sborník *Věchi* z roku 1909 [česky *Věchi* 2003]. Ač Weber není citován, weberovské podněty jsou snadno doložitelné. Role sborníku *Věchi* je v dějinách ruské kultury naprosto nepřehlédnutelná, píše o ní stejně tak Masaryk, jako třeba soudobý historik Andrzej Walicki nebo americký dějepisec ruské kultury Orlando Figes. Kromě Bulgakova se s Weberem znal Bogdan Kistjakovskij, který se s ním utkal spíše na noetickém poli v diskusi o „možném“ – Weber dokonce Kistjakovského cituje ve stati *Kritické studie z oblasti logiky věd o kultuře* z roku 1906. Na druhé straně Kistjakovskij odkazuje na Webera v podob-

né souvislosti, v práci *Sociální vědy a právo* z roku 1916.

Weber je citován na několika místech i u jednoho ze zakladatelů klasické ruské sociologické školy (jeho *Uvedení do sociologie* vyšlo i česky) Nikolaje I. Karějeva, který nadto odkazuje na práci D. M. Petruševského *Agrární dějiny starověkého Říma*, kde se čte: Weber je „vynikajícím představitelem vpravdě vědecké sociologické práce ve smyslu empirické sociologie, protože ani na chvíli neopouští pevnou půdu široké a různorodé zkušenosti..., jeho empirická sociologie (*empirische Soziologie*) je výjimečná schopností uchopit a jasně stanovit vzájemnou podmíněnost jevů a najít obecné a typické pod pestrým povrchem individuálního“ (cit. podle [Karějev 1996], Karějevův spis je z roku 1924, Petruševského z roku 1923). V roce 1927 vychází velká studie A. I. Neusychina [Neusychin 1993a]; „*Empirická sociologie*“ Maxe Webera (přetištěná ve výboru z Weberových spisů v roce 1993 [in: Weber 1993]). Jak je zřejmé z datace, „weberovské povědomí“ existuje ještě v po-revolučních podmínkách (v roce 1928 vyšel výbor z textů Sombartových, Spenglerových a Weberových), aby radikálně vymizelo na téměř půlstoletí vzápětí po stabilizaci stalinského systému (1929).

Návrat Webera se děje nejprve prostřednictvím studií o frankfurtské škole, kdy zejména Jurij Davydov (souborně v [Davydov 1998]) ukazuje Weberovy vlivy v širokých sociálních a kulturních souvislostech (mimochodem – u Loužka frankfurtská škola jako nejvýznamnější neomarxistická interpretace Webera vůbec chybí; v české sociologii tuto souvislost na konci 70. let zdůrazňoval např. Petr Horák), ale skutečná „weberovská renesance“ se odehraje až v 90. letech. Kromě toho, že díky Sorosově podpoře vyšly dva svazky Weberových textů (celkem 1320 stran), začal Weber žít „ruským životem“ – byla totiž položena kručíální otázka, nakolik jsou Weberovy koncepty a koncepce životaschopné v ruských podmínkách. Odtud zejména analýza moci v sovětském systému (vztahy totalitarismu a byrokracie ve studiích Burlackého, Galkina, Levady, Davydova aj.), zkoumání weberovské metodologie a jeho pojetí racionality (P. P. Gajděnko) a především pak V. Radajevem položená otázka „může Weberův *homo economicus* mít ruské příjmení?“.

Jak patrně, i ve střední a východní Evropě by se dala sestavit solidní knihovnička knih Weberových, o něm a proti němu, nemluvě o tom, že „osudy“ Weberova díla zde byly nesrovnatelně *sociálně politicky* dramatictější, než byl (nikoliv bagatelní) spor o to, zda západní společnost žije v kleci kovové, železné, ocelové či gumové. Je dobře, že dnes již můžeme psát monografie o Weberovi v Mnichově, ale není dobře, jestliže ho vytěsníme z vlastních dějin a z dějin společenství, s nimiž jsme byli ať dobrovolně či nedobrovolně historicky spjati.

Miloslav Petrusek

Literatura

- Abel, Theodore. 1977. *Podstawy teorii socjologicznej*. Warszawa: PWN.
- Alan, Josef (Lubor Čep, pseud.). 1992. „Politika jako povolání podle Maxe Webera.“ *Sociologický obzor* 1 (2): 62–69.
- Andreski, Stanisław. 1992. *Maxa Webera olśnienia i pomyłki*. Warszawa: PWN.
- Andreski, Stanisław. 2002. *Czarnoksiężstwo w naukach społecznych*. Warszawa: Oficyna naukowa.
- Bláha, Arnošt Inocenc. 1937. *Sociologie inteligence*. Praha: Orbis.
- Davydov, Jurij N. 1998. *Maks Veber i sovremennaja teoretičeskaja sociologija*. Moskva: Martis.
- Dufka, Pavel. 2005. „Weberovské interpretace na půli cesty.“ *Revue Politika* 3 (9): 28–31.
- Gajdénko, Piama P. 1982. „Sociologie Maxe Webera.“ Pp. 277–336 in *Dějiny buržoazní sociologie 19. a počátku 20. století*. Praha: Svoboda.
- Gellner, Ernest. 1999. *Rozum a kultura. Historická úloha racionality a racionalismu*. Brno: CDK.
- Havelka, Miloš. 2005. „Marek Loužek. Weberovské interpretace.“ *Dějiny – teorie – kritika* 2 (2): 303–307.
- Hutar, Miroslav (ed.). 1969. *Max Weber: Výbor z díla*. Praha: VŠP ÚV KSČ.
- Jadov, Vladimir Aleksandrovič (ed.). 1998. *Sociologija v Rossii*. Moskva: Institut sociologii.
- Johnston, William M. 2000. *The Austrian Mind. An Intellectual and Social History 1848–1938*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Karějev, Nikolaj I. 1996. *Osnovy russoj sociologii*. Sankt-Petěrburg: Izdatel'stvo Ivana Limbacha.
- Kon, Igor S. 1963. *Kritický nástin filozofie dějin 20. století*. Praha: NPL.
- Kozyr-Kowalski, Stanisław. 1967. *Max Weber i Karol Marks. Socjologia Maxa Webera jako pozytywna krytyka materializmu historycznego*. Warszawa: PWN.
- Kozyr-Kowalski, Stanisław. 1968. *Miejsce wartości w poznaniu humanistycznym w ujęciu Maxa Webera i Karola Marksa: studium z socjologii wiedzy*. Toruń: UMK.
- Kozyr-Kowalski, Stanisław. 1979. *Klasy i stany: Max Weber a współczesne teorie stratyfikacji społecznej*. Warszawa: PWN.
- Kozyr-Kowalski, Stanisław. 1984. „Weberowska socjologia religii a teoria społeczeństwa jako całości.“ Pp. 7–68 in *Max Weber. Szkice z socjologii religii*. Warszawa: Książka i wiedza.
- Krasnodębski, Zdzisław. 1998. „Weber po komunizmie.“ Pp. 5–33 in *Max Weber. Polityka jako zawód i powołanie*. Kraków: Znak.
- Krasnodębski, Zdzisław. 2006. *Zánik myšlenky pokroku*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Lachowska, Dorota. 2002. „Wstęp do wydania polskiego.“ Pp. XV–XLIII in *Max Weber. Gospodarka i społeczeństwo*. Warszawa: PWN.
- Loužek, Marek. 2001. *Spor o metodu mezi rakouskou školou a německou historickou školou: nejvýznamnější metodologický spor v dějinách ekonomie*. Praha: Karolinum.
- Loužek, Marek. 2005. *Max Weber. Život a dílo. Weberovské interpretace*. Praha: Karolinum.
- Lukács, Georg. 1958. *Rozklad rozumu. Cesta iracionalismu od Schellinga k Hitlerovi*. Praha: SNPL.
- Mertl, Jan. 1928. „Marianne Weber: Max Weber. Ein Lebensbild.“ *Parlament* 7 (1): 370–371.
- Mertl, Jan. 1929. „Max Weber jako sociolog.“ Pp. 1–13 in *Max Weber. Politika jako povolání*. Praha: Orbis.
- Mertl, Jan. 1937. *Byrokracie*. Praha: Orbis.
- Musil, Jiří. 1966. „Názory Maxe Webera na funkci vědy ve společnosti.“ *Sociologický časopis* 2 (4): 573–587.

- Neusychin, Aleksandr I. 1993a. „Empiričeskaja sociologija' Maksa Vebera i logika istoričeskoj nauki.“ Pp. 589–657 in Max Weber. *Izbrannoje: Obraz obščestva*. Moskva: Jurist.
- Neusychin, Aleksandr I. 1993b. „Sociologičeskije issledovanija Maksa Vebera o gorodě.“ Pp. 658–692 in Max Weber. *Izbrannoje: Obraz obščestva*. Moskva: Jurist.
- Novosád, František. 1997. *Osud a voľba: Max Weber jako diagnostik modernej kultúry*. Bratislava: Iris.
- Ossowska, Maria. 1956. *Moralność mieszczańska*. Warszawa: PWN.
- Pavlik, Ján. 2005. „Marek Loužek: Max Weber.“ *Filosofický časopis* 53 (6): 953–955.
- Petrusek, Miloslav. 1993. „Nad Weberovou knihou Protestantská etika a duch kapitalismu.“ *Sociologický obzor* 2 (1): 49–57.
- Sorokin, Pitirim A. 1936. *Sociologické nauky přítomnosti*. Praha: Jan Laichter.
- Szacki, Jerzy. 1982. „Max Weber in Polish Sociology.“ *The Polish Sociological Bulletin* 22 (1–4): 41–62.
- Trzonowska-Makulska, Elżbieta. 1979. „Znajomość dorobku naukowego Maxa Webera w Polsce.“ In *Studia niemcoznawcze*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Ullrich, Zdeněk. 1936. „Všeobecné rysy sociologie Maxe Webera.“ Pp. 674–679 in Pitirim Sorokin. *Sociologické nauky přítomnosti*. Praha: Jan Laichter.
- Věchi. *Sborník článků o ruské inteligenci*. 2003. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Weber, Max. 1983. *K metodológii sociálnych vied*. Bratislava: Pravda.
- Weber, Max. 1984. *Szkice z socjologii religii*. Warszawa: Książka i wiedza.
- Weber, Max. 1990. *Izbrannyje proizveděnija*. Moskva: Progress.
- Weber, Max. 1994. *Izbrannoje: Obraz obščestva*. Moskva: Jurist.
- Weber, Max. 2002. *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*. Warszawa: PWN.

**Hana Hašková (ed.), Petra Šalamounová,
Hana Víznerová, Lenka Zamykalová:**

*Fenomén bezdětnosti v sociologické
a demografické perspektivě*

Sociologické studie / Sociological Studies
2006 (4), Praha, Sociologický ústav AV ČR,
166 s.

V jednom z posledních čísel Sociologických studií kolektiv autorek (Hana Hašková, Petra Šalamounová, Hana Víznerová, Lenka Zamykalová) představil dílčí výsledky práce na výzkumném projektu „Fenomén bezdětnosti v kontextu sociálních změn v české společnosti“. Cílem pěti kapitol sborníku má být „zasazení výzkumu bezdětnosti v české společnosti do širšího rámce odborné a mediální reflexe těchto sociodemografických jevů, do kontextu relevantních mezinárodních demografických dat a v neposlední řadě také postojů v této oblasti aktivních občanských a lobbyistických skupin.“ (s. 8)

V úvodní kapitole se Hana Hašková věnuje diverzitě bezdětnosti, a to na třech úrovních – na úrovni bezdětnosti jako sociálního fenoménu, na úrovni bezdětnosti jako objektu vědeckého výzkumu a na úrovni její společenské (tj. mediální, politické atd.) reflexe. Ve druhé kapitole tatáž autorka shrnuje hlavní dimenze odborného zkoumání bezdětnosti, které člení také schematicky, a představuje teorie, využívané ve výzkumu nárůstu bezdětnosti. Poukazuje na hlavní nedostatky v dosavadním zkoumání tohoto jevu a navrhuje pro ně nový konceptuální model. Ve třetí kapitole sborníku Petra Šalamounová shrnuje výsledky analýzy demografických údajů vzhledem k časování mateřství a k bezdětnosti žen v evropských zemích. Ve čtvrté kapitole Hana Víznerová přináší výsledky kvalitativní analýzy celosvětové internetové diskuse dobrovolně bezdětných lidí „Childfree zone.“ Definuje hlavní témata tohoto diskusního fóra a typy přispívajících. V poslední stati sborníku Lenka Zamykalová analyzuje obraz biologic-

ké bezdětnosti a nízké plodnosti v českých médiích v letech 1994–2004.

Hana Hašková v první kapitole představuje bezdětnost jako fenomén, který je těžké jednoznačně definovat. Příčiny bezdětnosti a charakteristiky bezdětných jsou různorodé a proměnlivé v čase – bezdětnost může pramenit jak z nevyhovujícího partnerského statusu nebo odlišné sexuální orientace, tak z medicínsky definované neplodnosti. Bezdětnost vnímaná jako dobrovolná se časem může změnit v nedobrovolnou a naopak. Pokusem o kategorizaci typů bezdětných podle ne/dobrovolnosti bezdětnosti a podle ne/existence partnerství jsou dvě schémata, která autorka vytvořila na základě studia teoretické literatury. V podkapitole o zkoumání bezdětnosti se autorka zabývá pozorností, kterou bezdětnosti věnují lékařské i společenské vědecké obory, zaměřuje se přitom na sociologickou a demografickou diskusi o povaze sociodemografických změn, ke kterým v Evropě docházelo od 60. let 20. století a jejichž důsledkem je mimo jiné nárůst bezdětnosti. V závěru Hašková poukazuje na normativní, mediální a politický rozměr vědeckého zkoumání bezdětnosti.

Ve druhé kapitole, věnované zkoumání bezdětnosti, uvádí Hana Hašková základní data o růstu bezdětnosti. Následující shrnutí odborné diskuse na toto téma se soustřeďuje na dva výklady poklesu plodnosti v zemích střední a východní Evropy po rozpadu východoevropského politického bloku. První z nich, zdůrazňující dlouhodobé hodnotové změny v české společnosti jako hlavní příčinu demografických změn po roce 1989, popisuje Hašková jako příběh „demografického přechodu,“ tedy přirozeného začlenění české společnosti mezi země západní Evropy. Pro druhý výklad, který klesající plodnost vysvětluje strukturálními (zejména ekonomickými) překážkami rodičovství, vyplývajících z radikální politické a socioekonomické transformace, Hašková používá pojmu „demografický šok.“ Dále však upozorňuje, že tyto po-

hledy není nutné vidět jako vzájemně se vylučující, a cituje autory, kteří zdůrazňují kombinaci strukturálních a kulturních faktorů při vysvětlování nedávných změn plodnosti ve střední a východní Evropě. V další části této kapitoly autorka stručně charakterizuje obecnější teorie, využívané ve výzkumu bezdětnosti a jejího růstu: teorii individualizace a kulturní změny, teorii racionální volby, teorii sociální anomie, teorii sociálních sítí a teorii genderové rovnosti. Posledně jmenovanou autorka rozebírá podrobněji než ostatní (aniž by se však čtenář dozvěděl proč) a doplňuje ji i empirickými daty z několika srovnávacích výzkumů hodnot. Hlavní nedostatky dosavadního zkoumání bezdětnosti Hašková spatřuje v nedostatečném propojení kvalitativních a kvantitativních dat, ve výhradním zaměření těchto studií na ženy a na mladší generaci a v absenci longitudinálních výzkumů (které jsou však finančně i časově velmi náročné). V závěru kapitoly autorka představuje plán vlastního výzkumného projektu, který má výše zmíněné nedostatky stávajících výzkumů řešit. Tento výzkumný plán vychází z předpokladu, že individualizované procesy odkládání rodičovství do pozdějšího věku jsou ovlivněny dynamickým prostředím, tvořeným kulturními, institucionálními, demografickými zdravotními a socioekonomickými faktory a sociálními sítěmi. Na toto dynamické prostředí reprodukční výsledky jednotlivce zpětně působí. Vlastní výzkumné otázky zní: „Jaké jsou strukturální a kulturní aspekty odkládání rodičovství do pozdějšího věku a bezdětnosti v české společnosti? Jakým způsobem se tyto strukturální a kulturní aspekty proměnily v čase? Proč lidé v české společnosti odkládají rodičovství do pozdějšího věku a zůstávají bezdětní?“ (s. 51). Plánovaný výzkum počítá s analýzou kvantitativních dat (z českého Sčítání lidu, domů a bytů z roku 1991 a 2001, mezinárodních šetření hodnot a rodinného chování, a z vlastního šetření „Naše společnost 2004/duben“) i kvalitativních

dat (rozhovory s bezdětnými muži a ženami staršími 30 let). Zaměření na tři různé generace mužů a žen má pomoci pochopit procesy, které stojí v pozadí zvyšující se bezdětnosti mužů a žen.

Petra Šalamounová se ve třetí kapitole věnuje demografickým ukazatelům časování mateřství a bezdětnosti žen v evropských zemích, a to z transversálního i generačního pohledu. Po úvodní diskusi o výhodách a nevýhodách jednotlivých ukazatelů plodnosti autorka prezentuje data o průměrném věku matky při prvním porodu a o struktuře narozených podle pořadí, rozdělená podle geografických celků. Prvosňatečnost a konečnou plodnost uvádí pro generace narozené v letech 1950 a 1965. V závěru kapitoly se Petra Šalamounová věnuje demografickým odhadům vývoje podílu bezdětných v populaci v jednotlivých evropských zemích. Podíl trvale bezdětných žen podle těchto prognóz bude v Evropě narůstat, nejvíce u nejmladších sledovaných generací (1970, 1975), a to až na hodnoty převyšující 25 % v západním Německu, Itálii nebo Rakousku (podle vysoké prognózy). České ženy by podle těchto odhadů neměly patřit ke skupinám s nejvyšší konečnou bezdětností, a to ani v nejmladší generaci, pro kterou má nejvyšší odhadovaný podíl bezdětných žen hodnotu 17,6 %.

Ve čtvrté kapitole představuje Hana Víznerová výsledky analýzy celosvětové internetové diskuse „Childfree_zone.“ Toto diskusní fórum sdružuje jedince, kteří sami sebe definují jako dobrovolně bezdětné, a slouží jim jako platforma pro sdílení zkušeností s životem bez dětí. Bylo založeno v Austrálii, ale přispívají do něj lidé z celého světa. Konkrétní českou (případně střeoevropskou) situaci tedy nereflektuje, Hana Víznerová uvádí, že jeho česká obdoba zatím neexistuje. Analýza začíná kategorizací hlavních témat tohoto fóra – jedná se například o individualismus a sobectví, (ne)zodpovědnost této životní volby, partnerské vztahy. V další části analýzy autorka

rozděluje diskutující na tři kategorie podle jejich postoje k životu bez dětí: na „skupinu bojovných“ (s. 91) bezdětných, kteří své rozhodnutí zdůvodňují negativním vztahem k dětem, na „aktivisty“ (s. 92), kteří svou bezdětnost zdůvodňují ideologicky (přelidnění planety, starost o životní prostředí atd.) a na bezdětné s kladným vztahem k dětem, kteří nevylučují, že se v budoucnu rodiči stanou. Výsledky analýzy nejsou jednoznačné: zatímco někteří bezdětní se brání obviňování okolí ze sobectví, jiní otevřeně přiznávají, že k volbě bezdětného života je vedla snaha zachovat si v životě vlastní pohodlí a prostor pro seberealizaci a svobodnou volbu. Rozhodnutí pro bezdětný život však vidí jako zodpovědnou volbu, nikoli důkaz nezodpovědnosti, kterou naopak připisují rodičům, nedostatečně pečujícím o své děti. Diskutující bezdětní si stěžují na netoleranci lidí s rodinami – vyhocenost tónu mnohých příspěvků adresovaných lidem s dětmi však naznačuje nedostatek respektu a tolerance právě u bezdětných. Navzdory obecnému předpokladu, že k bezdětnosti vede nestabilita partnerského vztahu nebo jeho absence, účastníci diskuse často uvádí, že harmonické soužití a názorová shoda s partnerem ohledně rodinných plánů definitivně potvrdily jejich rozhodnutí žít bez vlastních dětí.

Ve své rozsáhlé analýze debaty o bezdětnosti na české mediální scéně v letech 1994–2004 (analyzovány byly články z denního tisku i časopisů) poukazuje Lenka Zamykalová na existenci dvou hlavních témat, která se jen málokdy prolínají: neplodnost a snižující se porodnost (tedy bezdětnosti biologická a bezdětnosti sociální). Mediálnímu obrazu biologické bezdětnosti dominují nové reprodukční technologie – téma neplodnosti se většinou překrývá s tématem léčby neplodnosti, často je srovnávána situace u nás a v zahraničí. Autorka se zabývá postupnou změnou diskurzu, který je utvářen téměř výlučně hlasy odborníků z oblasti medicíny (lékařů, embryolo-

gů). Zatímco dříve byla léčba neplodnosti popisována jako revoluční zásah do přírodních procesů, dnes je naopak zdůrazňována její snaha co nejvěrněji přirozenost napodobit, případně vyhovět přirozené touze člověka po dítěti. Jako další výrazný rys mediální diskuse o neplodnosti popisuje autorka rozdílný obraz mužské a ženské neplodnosti. U mužů je příčina neplodnosti popisována jako vnější (stres, zhoršené životní prostředí atd.) a nezávislá na věku, u žen se naopak zdůrazňuje vlastní zodpovědnost za reprodukční zdraví, a to v souvislosti s odkládáním těhotenství do vyššího věku, kdy je pravděpodobnost početí i úspěšné léčby nižší.

Rovněž v diskusi o nízké plodnosti v České republice převládají hlasy odborníků. Kromě lékařů do ní přispívají sociální vědci (sociologové, demografové, ekonomové) a politici. Objevuje se v ní celá řada témat, některá z nich se týkají obecných názorů na fungování společnosti (dělba práce mezi mužem a ženou, pronatalitní politika státu), jiná popisují konkrétní příčiny nízké porodnosti (bytová politika, nezaměstnanost) a její rizika (zhroucení důchodového systému, „vymírání“ české společnosti). Někteří autoři tematizují nízkou porodnost jako nevyhnutelný společenský jev, kterým se radíme po bok bohatším západoevropským státům, jiní ji vidí výrazně negativně, jako důsledek nadvlády konzumních hodnot nad hodnotami tradičními. A stejně jako dříve popsaná debata se i tato více obrací k ženám – nízká porodnost je vnímána zejména jako ženský problém a její příčiny jsou hledány nejčastěji u žen – v jejich emancipaci, výrazně negativně hodnocené „honbě za kariérou“ nebo v odkládání těhotenství.

Sborník je dobrým teoretickým úvodem k výzkumu bezdětnosti v České republice. Autorky si díky definici největších mezer v dosavadním zkoumání bezdětnosti a diskusi o způsobech jejich zaplnění, stejně jako shrnutím odborné debaty o proměnách reprodukčního chování ve střed-

ní a východní Evropě v posledních desetiletích dobře připravily teoretické zázemí k vlastnímu výzkumu. Jednotlivé kapitoly sborníku fungují jako solitéry, bezdětnost popisují z hlediska demografie, odborné i mediální diskuse tohoto jevu a také z hlediska postojů lidí, jichž se týká jedna její konkrétní podoba – dobrovolná bezdětnost. Málo přehledná struktura sborníku (shrnutí obsahu jednotlivých kapitol se čtenář dočká hned na třech místech, nadpisy grafů jsou výrazně větší než nadpisy podkapitol, jednotlivým teoriím je věnován odlišný prostor) je spolu s těžkopádným jazykem některých příspěvků jeho hlavní slabinou. Tou další je nedostatečná reflexe skutečnosti, že nárůst bezdětnosti v mnoha kontextech splývá s dalšími demografickými jevy, popisovanými v souvislosti s radikální proměnou reprodukčního chování po rozpadu východoevropského politického bloku (výrazné je to například v mediální diskusi těchto změn, kdy je obtížné oddělit témata snižující se plodnosti, odkládání rodičovství a nárůstu bezdětnosti).

Lenka Slepíčková

Adela Kvasničková: *Náboženstvo ako kolektívna pamäť. Prípady Slovenska a Čiech*

Bratislava, Univerzita Komenského 2005, 121 s.

Zatímco v ČR v posledních letech dochází k výraznému rozvoji moderní sociologie náboženství, byť dost pomalu a bolestně, situace slovenských sociologů je o něco obtížnější i vzhledem ke slabšímu institucionálnímu zakotvení, grantovým možnostem a podobně. M. Piscová na jednom *podujatie* nedávno přirovnala slovenské kolegy (SAV) k živočichům „velkým, pomalým a takmer vyhynutým“, zatímco českou sociologii podle ní reprezentuje mrštná a dynamická šelmička střední velikosti. Přestože slovenská *Sociológia* věnovala

jedno číslo náboženské problematice (2001, 33 (1)), u našich nejbližších sousedů dosud chybí tradice systematického zkoumání této oblasti, které by vycházelo z aktuálních západoevropských a světových trendů. Právě proto je třeba uvítat prolegomenální publikaci A. Kvasničkové, ačkoli má značné rezervy a v řadě ohledů spíše jen naznačuje možné budoucí směřování slovenské sociologie náboženství, aniž by se touto cestou skutečně vydala.

Útlá kniha je rozdělena na tři části. V první z nich autorka srovnává náboženskou situaci v ČR a na Slovensku na základě posledních dvou sčítání lidu, případně odkazů k různým historickým souvislostem vzájemné divergence (s. 7–24). Jistě lze souhlasit s jejím tvrzením, že by bylo příliš zjednodušující postulovat nějakou „středoevropskou“ náboženskou situaci; srovnávat lze pouze srovnatelné a situace v obou částech někdejšího společného státu k tomu alespoň do určité míry vybízí. Kromě censů by samozřejmě bylo možné vyjít z dalších podrobnějších výzkumů, zejména v případě ČR, ale Kvasničková má pro výlučné užívání těchto dat určité důvody, k nimž se dostaneme později, netřeba jí to tedy na tomto místě vyčítat. Je si dobře vědoma, že censy vypovídají jenom o určitém typu zbožnosti, stejně jako nelze jednoduše srovnávat data z období do roku 1950 včetně a oba popřevratové censy; k jejím důvodům bych mohl přidat ještě jeden (dále odlišující českou a slovenskou situaci) – změny ve struktuře a etnicitě obyvatelstva českých zemí po druhé světové válce, způsobené odsunem/vyhnaním českých Němců, reemigracemi a migracemi ze Slovenska. Jejich důsledky se odrazily i v náboženských otázkách, počínaje vyšší deklarovanou religiozitou v roce 1950, než byla v roce 1930: čeští Němci byli z větší části katolíky, odsun dále zcela likvidoval německou církev a. v. a silně proměnil charakter starokatolicismu, zatímco reemigrace a poválečné nacionalistické tendence posílily „církevní tábor“, katolíky i obě velké nekatolické

církve. Nezávisle na těchto – neuváděných – zásadních změnách je třeba s Kvasničkovou souhlasit, že současná církevně-náboženská situace v obou zemích a její rozdíly ve velké míře odrážejí starší vývojové tendence (s. 22), jichž si byli vědomi jak autoři píšíci za první republiky (kromě poněkud svérázného A. Kompánka, který je v knize citován, bych zmínil alespoň dílo E. Čapek: *Politická příručka ČSR. Sociologická studie*. Praha: Melantrich 1931: zejm. 25–28, 39–43, 195–198), tak marxističtí sociologové a architekti státní ateizační politiky. Nepřináší-li autorka v tomto směru mnoho nového – stejně jako v případě analýzy závislosti deklarované religiozity na velikosti sídel a geografických faktorech, doplněné samozřejmě o data z aktuálních censů –, není to na škodu, protože i takovéto potvrzování známých skutečností a jejich obohacování o aktuální data je naprosto nezbytné.

Více výhrad bych měl jen k poněkud zjednodušujícím historickým interpretacím, ačkoli jsou v případě sociologů dost časté (cf. např. knihu J. Mišoviče *Víra v dějinách zemí (Koruny české a její recenzi v SČ/CSR 2002, 38 (5): 621–625)*. Po vzniku RČS například žádná „husitská“ církev neexistovala (ad s. 11 aj.), protože ČČS si toto adjektivum do názvu dala až v roce 1971, větším problémem je postulace kategorie jazykové/etnické (sebe)identifikace pro předmoderní dobu (s. 68), docela zásadním pak autorčina nevědomost o českém náboženském (ne nutně církevním) oživení ve druhé polovině osmdesátých let. Jeho důsledkem, jehož si už v té době všimla J. Šiklová (*Spovědění* 1986, 20 (79): 513–520), byl nejen větší zájem o církevní zbožnost, ale především růst individualizovaného a detradicionalizovaného „mladokřesťanství“, které se sice po převratu (resp. v censu z roku 1991) na čas přihlásilo k církvím, rychle je však opustilo ve prospěch alternativních náboženských/spirituálních forem. K žádné konvergenci náboženské situace v obou republikách, která by později v devadesátých letech opět vymizela (s. 12), tedy nedo-

cházel – náboženská sebedeclarace v prvním svobodném sčítání lidu jen v obou republikách pro značnou část populace znamenala něco trochu jiného. Podobně se v obou zemích značně liší státní náboženská politika, na Slovensku nejen dochází k jisté desekularizaci, ale ta je „pod státní taktovkou“, přičemž tyto změny nahrávají především majoritní (a politicky dobře reprezentované) katolické církvi. Kdyby autorka tento rozdíl náležitě interpretovala, mohla by jeho prostřednictvím vysvětlovat například odlišné změny v institucionálních hranicích a formách moderní religiozity.

Druhá část studie je spíše teoreticky zaměřená, autorka v krátkosti představuje někdejší dominantní paradigma sociologie náboženství, tzv. sekularizační tezi – i když by bývala mohla podrobněji rozpracovat její různé varianty –, místo níž nabízí konceptualizaci náboženské paměti v dílech M. Halbwachse a D. Hervieu-Léger (s. 25–65). Jelikož jde o první větší českou/slovenskou práci, která s tímto nosným přístupem seznamuje, lze ji jednoznačně uvítat, i když ani zde se recenzent nemůže zbavit některých pochybností. Oba francouzští autoři sice jistě patří mezi nejdůležitější proponenty tohoto konceptu, ale přeci jen je dělí víc než půl století, kdy se nějakému typu (sociální) paměti věnovali také jiní – namátkou lze uvést A. Leroi-Gourhane či J. Goodyho, o nichž se z posuzované práce bohužel nedozvídáme vůbec nic. Navíc ani v případě obou hlouběji probíraných autorů není výklad téhož rázu: starší Halbwachs je pojednán více analyticky a jeho interpretka se seznámila s větším počtem jeho děl, i když je čte hodně blízce současné pozici Hervieu-Léger. Horší je to s touto autorkou: Kvasničková *de facto* vychází jen z jediné její práce (*La religion pour mémoire*, 1993), další významná díla (především *Le pèlerin et le converti*, 1999, a *Catholicisme, la fin d'un monde*, 2003) „velkodušně“ pomíjí, ačkoli je – s frapantními chybami – uvádí v seznamu použité literatury. Její výklad

se tak mění v „učebnicové převyprávění“ názorů jedné monografie, aniž by byly hlouběji analyzovány, podrobeny kritice, nebo vyloženy ve vztahu k myšlenkovému vývoji jejich autorky. Dosti přesný popis práce Hervieu-Léger, třebaže sám navýsost potřebný, podle mého názoru nestačí; její analýzu pozdně moderních náboženských změn by bylo třeba srovnat přinejmenším s (poněkud) odlišným přístupem P. Heelase, nemluvě o „pohrobčích“ sekularizační teze (S. Bruce) nebo názorech americké teorie racionální náboženské volby (jména jejich proponentů Kvasničková alespoň zmiňuje v úvodu k této části). Tyto nedostatky odsuzují druhou část knihy k tomu, že vypadá jako (část) poněkud zastaralých skript – ne méně, ale také ne více. Koncept náboženské paměti navíc není – kromě nejobecnější roviny – v dalším textu analyticky využit.

Ve třetí části knihy (s. 66–96) A. Kvasničková vlastně kopíruje jiné dílo, *Religion in Modern Europe: Memory Mutates* britské socioložky G. Davie. „Vzorová“ práce přitom představuje neotřelý mnohovrstevnatý komparativní pohled na současnou evropskou religiozitu, zatímco slovenská autorka si stanovila poněkud nižší cíle, diskutovat některé z pojednávaných témat na případu českých zemí a Slovenska (především tzv. objektivní ukazatele religiozity, v ostatních případech spíše ukazuje, co by budoucně mohlo být studováno). Dochází přitom k některým důležitým poznatkům, pro českého čtenáře je zajímavá například vysoká (byť po přelomu tisíciletí poněkud klesající) míra církevních *rites de passage* na Slovensku, v případě křtů v některých letech dokonce převyšující počet živě narozených dětí (s. 73). I když autorka jistě správně dovozuje, že mnohdy nejde o víc než o „sezónní konformismus“ (H. Desroche), je to jasná známka desekularizace slovenské společnosti; v případě našich východních sousedů bych proto souhlasil s jejím závěrem, že tyto a další údaje potvrzují relevanci údajů o náboženské příslušnos-

ti v rámci censů (s. 74, 76), v případě základních náboženských charakteristik tedy zbytnují výše zmíněná výběrová šetření. Situace silně dezeklesializované české společnosti je ale složitější – právě zde se uplatňuje schopnost církví dělat takovéto obřady „pěkněji“ než kdokoli jiný, na niž upozornila Davie, stejně jako v jiných (častějších) případech necírkevní náboženské formy. Výsledky českých sčítání lidu ani kvantitativních výzkumů náboženství proto nelze jednoznačně považovat za výraz církevní afiliace (malé křesťanské církve v nich totiž např. mají více „příznivců“ než podle svých vlastních statistik), a tím méně za znak náboženského/spirituálního předsvědčení, protože třeba mnozí necírkevní věřící se raději označují za ateisty.

Spirituální scénu České republiky na-prosto nelze redukovat na působení náboženských organizací, tím méně těch oficiálně registrovaných podle církevního zákona, čímž se dostáváme k dalšímu důležitému tématu Davie, jež Kvasničková naprosto pominula: vnějším institucionálním hranicím, které určuje stát (*alternative memories 1: pluralism and the law*). Prvky „protisektářského boje“, jehož strůjci mnohdy jsou zástupci etablovaných církví obávající se konkurence, se sice objevily i u nás, ale v mnohem menší míře než na Slovensku. A nejde přitom jen o tzv. nová náboženská hnutí, nýbrž i o další alternativní náboženské/spirituální formy, které Kvasničková při svých analýzách pominula. Jakoby neplatil čtyřicet let starý postulát T. Luckmanna, že církev tvoří jen jednu, a to nikoli nejdůležitější formu současné religiozity (*The Invisible Religion*. New York: Macmillan 1967: 17–40)! Na Slovensku je tomu v důsledku desekularizačních procesů evidentně jinak, proto nemohu přijmout autorčino tvrzení o absenci výraznějších rozdílů mezi Českou republikou a Slovenskem (s. 95), zejména pokud jde o ne/existenci církevně neorganizované zbožnosti, případně takové, jež jako religiozita aktéry vůbec není tematizována (nezapomeňme,

že v českých zemích se za ateisty považuje téměř 60 % populace a na Slovensku 13 %!). Snad jen na okraj dodávám, že k podrobnější analýze náboženských poutí (s. 87–88) bylo možné použít výše citovanou práci D. Hervieu-Léger, podobně jako by bylo vhodné hlouběji analyzovat další naznačená témata, např. v evropském měřítku specifický postoj Čechů k pohřbům (tomuto tématu se aktuálně věnují M. Rajčanová a O. Nešporová) atd.

Souhlasím s autorkou, že „rozdiely v dynamike náboženských prejavov na Slovensku a v Čechách náležite relativizujú aj dostatočnosť teórií sekularizácie vrátane argumentov o štyridsaťročnej ateizácii, o ktoré sa zvykli opierať doterajšie vysvetľovania náboženských zmien“ (s. 93), s jistým zadostiučiněním však musím konstatovat, že její čeští kolegové si toho jsou již delší čas sdostatek vědomi. Slovenskou sociologii náboženství důkladnější prozkoumání aktuálních západních conceptualizací a jejich prostřednictvím (nebo v kritickém odstupu k nim) také dynamiky pozdně moderních náboženských změn teprve čeká. Práce A. Kvasničkové je dobrým, i když zdaleka ne dokonalým, a tím méně vyčerpávajícím vykročením na toto pole.

Zdeněk R. Nešpor

Petra Rakušanová: *Česká politika:*

Ženy v labyrintu mužů?

Praha, Fórum 50 %, o. s., 2006, 47 s.

Všimli jste si toho? V Poslanecké sněmovně Parlamentu České republiky ubylo po loňských volbách žen, ačkoliv se jejich podíl na kandidátních listinách o něco zvýšil. Komentáře tohoto faktu se v médiích sice objevily, ale nemohly dlouhodobě konkurovat záplavě zpráv, rozhovorů, situačních analýz i kuloárních informací týkajících se výsledku 100 : 100 a všemu, co následovalo. Za to, že nešlo o ještě větší propad, lze poděkovat spíše jednotlivým kandidátkám než jejich „mateřským politickým stra-

nám“ (byť jsou rodu ženského). Kandidujícím ženám se podařilo ve třech případech přeskočit na kandidátních listinách výše postavené mužské protějšky a dostat se tak na jejich úkor do malostranských paláců. V Pardubickém kraji tímto způsobem uspěla Alena Páralová (ODS), v Jihomoravském kraji Zuzana Bebarová-Rujbrová a v Moravskoslezském kraji Milada Halíková (obě KSČM). Mezi muži se totéž podařilo pouze bývalému skokanovi na lyžích Pavlu Plocovi, kterému se ve volbách vedlo jak v dobách největší sportovní slávy, když ve „druhém kole“ (prvním kolem rozumně sestavování kandidátky uvnitř politické strany, druhým pak vlastní volby) dokázal z páteho místa po kole prvním dolétnout až na celkové prvenství v libereckém kraji. O šanci volit vládu České republiky tím připravil sociální demokratku Jitku Vojtilovou, která kandidovala na třetím místě. Výjimkou z pravidla jsou poslanečtí nováčci ze Strany zelených, s nimiž by mohlo Fórum 50 % rovnou sepsat smlouvu o zastupování, neboť ze šesti mandátů této strany tři patří ženám.

Proč to všechno píšu, vždyť o výsledcích posledních sněmovních voleb se v recenzované publikaci nedočtete? Práce Petry Rakušanové patří k nemnoha publikacím českých sociologů, které nejsou v první řadě určeny odborníkům, ale širší veřejnosti, byť jde především o veřejnost zainteresovanou. Podle předmluvy Lenky Bennerové do ní spadají zejména „zákonodárkyně, zákonodárci, politici, političky, zástupci a zástupkyně médií a všichni lidé v rozhodovacích pozicích“ (s. 5). Jako taková si zaslouží pozornost i přes rozsah srovnatelný s délkou článku v odborném periodiku. Rakušanová si je vědoma svého publika přinejmenším potud, že stručnou studii výrazně člení a jednotlivé části na konci vždy ve stručnosti shrnuje. Mapuje počty žen v české politice, přibližuje strategie genderové rovnosti a předpoklady jejich úspěchu přibližuje na skandinávských příkladech, věnuje se bariérám přístupu žen do politiky a nakonec aktivitám politických stran

na podporu zastoupení žen v politice. Text pak doplňuje o pět tabulek přibližujících ženy v politice, obecní počínaje a centrální úrovni konče.

Vznik a publikaci textu vítám. Vyslovuje se k tématu, které z diskusí kolem politiky hned tak nezmizí. V tom případě je vhodné, aby sociologové nestáli stranou. Publikace tohoto typu také otvírají sociologům větší prostor k výkladu jevů, jež zkoumají, než se jim ho dostává na stránkách denního tisku a časopisů. Nutí je dotahovat interpretace do podoby přístupné širšímu okruhu čtenářů. Učí sociologickou komunitu popularizovat výsledky svého bádání. Nutno dodat, že v tomto umění jsou sociální vědci často zahanbováni kolegy z exaktnějších věd, které k přibližování vědy veřejnosti vede mj. snaha o podchycení zájmu středoškolských studentů. Obvyklý převis poptávky nad nabídkou u přijímacích zkoušek na humanitní obory nás k něčemu podobnému zatím nenutí.

K obsahu publikaci Petry Rakušanové přidávám několik kritických poznámek. Laickému čtenáři napomůže členitost textu, horší je to místy s jeho jazykem, který se nevyhýbá obtížně srozumitelným spojení, jako jsou např. „klíčoví vnitrostraničtí aktéři definovaní ženským pohlavím“, „transakční nákladnost“ (obě s. 24) atp. Nejasné je rozdělení bariér participace žen v politice na individuální a společenské. V čem je „přetrvávající patriarchální model rodiny“ individuální (s. 26)? V vhodnějším rozdělení na institucionální, socio-ekonomické a politicko-kulturní faktory přichází autorka až v samotném shrnutí. Napodobuje tím členění, se kterým ve svých textech operuje Pippa Norris. Její jméno sice nalezneme u dvou titulů v seznamu literatury, nikoli však v samotném textu. Na druhé straně ve stejném seznamu schází některé položky, na něž text odkazuje. Snad to neumožnil požadovaný rozsah práce, ale tabulky uvedené v příloze by si zasloužily alespoň několik interpretačních poznámek, jako v případě podstatně homogennějšího zastoupení žen v zastupitelstvech kra-

jů po volbách 2004 ve srovnání s výsledkem krajských voleb 2000. Tabulkám navíc chybí přesnost požadovaná v předmluvě zadavatelky. Například u zastoupení žen v městských zastupitelstvech schází časové vymezení. Zavádějící je také nadpis „ženy v politických stranách“ u tabulky, která přibližuje absolutní a relativní zastoupení žen mezi poslanci a poslankyněmi dolní komory parlamentu za jednotlivé strany od roku 1990 (s. 46). Navíc zde se vyskytující rok 1994 nebyl rokem parlamentních voleb (patrně jde o údaje za Českou národní radu z roku 1992) a údaj z roku 2002 opomíjí jednu ze 34 zvolených žen (zřejmě bezpartijní kandidátku koalice KDU-ČSL a US-DEU Tánu Fischerovou). Stručně řečeno, většínou jde o chyby, na které by v případě textu pro odborný časopis či knihu poukázaly recenze nebo redaktor. V případě popularizující příručky tak spočívá větší odpovědnost na autorce.

Publikace *Česká politika: Ženy v labyrintu mužů?* nese v roce 2006. Studie Petry Rakušanové vznikla zřejmě v roce předchozím (v textu se o roku 2004 píše jako o „loňském“). U textu podobného ražení jde o nemilé časové zdržení. Po červnových volbách ztratil obsah mnoho na své aktuálnosti. Čtenáři si budou muset údaje v ní uvedené sami aktualizovat třeba s pomocí úvodního odstavce této krátké recenze. Nejsem si ovšem jist tím, zda do jejího otištění neprojde složení parlamentu další změnou spojenou s předčasnými volbami. Přetahování o vládu v zemi a vládu nad parlamentem většímu úspěchu kandidujících žen zrovna nenahrává. Takový je politický život v České republice. Nezbyvá než sledovat webové stránky vydavatele (<http://www.padesatprocent.cz/>), ze kterých si můžete publikaci Petry Rakušanové, jejíž vydání podpořila Nadace Open Society Fund Praha, nejen stáhnout ve formátu pdf, ale také najít komentáře k aktuální situaci žen v politice.

Dan Ryšavý

Michal Kubát: *Vývoj a proměny státního zřízení Polska ve 20. století.*

Institucionálně politická studie

Praha, Dokořán 2006, 237 s.

Kniha *Vývoj a proměny státního zřízení Polska ve 20. století* je analytickým výkladem státního zřízení Polska, zejména pak jeho vývoje a proměn ve 20. století. Publikace autora Michala Kubáta, který se problematikou Polska, resp. jeho politickým systémem dlouhodobě zabývá (např. Kubát, M. 2000. *Politika v Polsku po roce 1989. Volby, volební systémy a jejich politické konsekvence*. Praha: Karolinum, nebo Kubát, M. 2005. *Demokracie v Polsku. Politický systém Polské republiky (1989–2005)*. Praha: Sociologické nakladatelství), je primárně politologickou odbornou prací. Přesto vykazuje určité multidisciplinární znaky. Text se tak dotýká i dalších společenskovědních oborů jakými jsou sociologie, historie či právo. Příkladem sociologického přesahu jsou podkapitoly, kde autor pojednává o sociálních aspektech tradic polské politiky, státnosti a ústavnosti (mj. tzv. „šlechtická“ Rzeczpospolita, zábořové dědictví a další), referendu a parlamentních volbách v roce 1946, resp. 1947, nebo tematika ne/komunistických struktur podzemního státu či konečné podkapitoly čtyř hlavních kapitol, jejichž obsahem je role katolické církve v historických etapách Polska. Interdisciplinaritu dokazuje i bohatý seznam použité literatury, který lze tematicky rozdělit do čtyř základních skupin. Vedle teoretických prací, zejména politologických a v menší míře ústavně právních, se jedná o literaturu, která má charakter rozsáhlých a podrobných syntéz moderních polských dějin. Dále to jsou historické syntézy státních zřízení Polska, jednotlivé analytické studie konkrétních státních zřízení Polska či komparace, zejména evropských, státních zřízení. Další skupinu tvoří práce politologické, právníkové, sociologické a historické, které se vztahují ke konkrétním dílčím politickým, ústavně právním či historickým jevům jakými jsou

volby, referenda role katolické církve, postavení prezidenta, parlamentu, vlády, proces přijetí ústav atd. Poslední typ literatury představují různé příručky (encyklopedie, lexikony), paměti, biografie politických osobností apod.

Autor si při zpracování textu zvolil takové metody, které odpovídají interdisciplinárnímu pojetí. Práce se pohybuje především v rovině historického institucionalismu. Její empiricko-analytický základ, jak již bylo zmíněno, často přesahuje do historie, sociologie či ústavního práva. Z rodiny idiografických metod si autor jako základní metodu pro zpracování problematiky zvolil komparativní metodu v podobě případové studie (case study), tedy Polska.

Text knihy je strukturován do šesti hlavních kapitol. Jednotlivé kapitoly odpovídají určité etapě polské státnosti. První kapitola je historickým exkurzem vývoje státního zřízení Polska do roku 1918, ve které autor popisuje např. patrimonialní a stavovskou monarchii a zejména specifický fenomén tzv. první („šlechtické“) rzeczpospolitě a polské ústavní monarchie konce 18. století. Další kapitoly jsou rozděleny na období druhé republiky, druhé světové války, období Polské lidové republiky a třetí republiky, přičemž každá tato epocha, kromě specifické druhé světové války, je analyzována pomocí podobné vnitřní systematiky. „Nejprve je pozornost věnována vzniku a formování příslušného státního zřízení, dále ústavám a systému nejvyšších státních orgánů, lidským a občanským právům a svobodám, spravedlnosti, státní kontrole, veřejné správě a samosprávě a nakonec v Polsku obzvláště významné katolické církvi a její roli v zemi“ (s. 12). Na základě takto zvoleného diachronního postupu se autorovi podařilo vytvořit text, který je kompaktním a srozumitelným výkladem vývoje polského státního zřízení. Sám autor záměrně užívá termín státní zřízení místo politického systému, protože by podle něj byla studie týkající se celého politického systému příliš široká (s. 13).

Studie má dle autora tři hlavní cíle. Ve dle srozumitelného a přehledného vyložení dané problematiky (které je narušeno jediným nedostatkem, a tím je dle mého názoru nevhodné umístění jinak obsahově bohatého poznámkového aparátu na konec knihy) je to vysvětlení některých interpretačně sporných či kontroverzních jevů a událostí v Polsku a vyvrácení či naopak potvrzení hypotézy, že polské státní zřízení by se díky bohaté tradici státnosti, ústavnosti a politiky, sahající hluboko do minulosti, mělo vyznačovat určitou systémovou kontinuitou, resp. podobným, „na sebe navazujícím“, institucionálním (ústavním a politickým) rámcem.

Zmíněné hypotéze věnuje Michal Kubát poslední kapitulu práce. V tomto závěru se snaží definovat hlavní kontinuitní a diskontinuitní prvky vývoje polského státního zřízení a snaží se verifikovat jím stanovenou hypotézu. Do kategorie kontinuálních prvků autor řadí např. tradici tzv. malých ústav v Polsku či politickou fragmentaci, dále pak tradici personalizace moci stojící nad institucemi, resp. tradici vlivu a významu politického vůdcovství a v neposlední řadě tradici určité politické a ústavní umírněnosti státního zřízení (Polsko např. nikdy nebylo absolutní monarchií ani plně nezapadalo do kategorie totalitních režimů ve 20. století – jednalo se spíše o kvazitotalitarismus – a udrželo si relativně umírněnou podobu i u svých autoritarismů). Konečně velmi výrazná je také tradice polské politické a ústavní symboliky, která se dle autora projevuje mj. specifickým názvoslovím při pojmenovávání ústavních a politických institucí či samotného státu (např. „náčelník“, „maršálek“, „Sejm“, „sejmík“, nebo „rzeczpospolita“ namísto „republika“). Hlavní diskontinuitní prvky naopak Michal Kubát vidí především v samotné existenci Polské lidové republiky (s. 181), jejíž státní zřízení jako import ze Sovětského svazu považuje za diskontinuitní jako celek. Autor dále definuje další prvky, které lze shrnout do jisté

relativizace výše uvedených prvků kontinuity. Např. uvádí, že tradice politického vůdcovství byla systémově (méně prakticky) výrazně narušena supremací Sejmu a významným oslabením prezidenta v malé ústavě z roku 1919 a ústavě z roku 1921. Autor v samotném závěru zmíněnou hypotézu nepotvrzuje ani nevyvrací a konstatuje: „že historický vývoj a systémové tradice působí na podobu politického systému (státního zřízení) s různou intenzitou podle toho, který jeho aspekt máme na mysli. Tato různost by nás měla vést k předběžnému závěru, že historický vývoj a systémové tradice bychom v této věci neměli podceňovat (bagatelizovat), ale ani přeceňovat (absolutizovat)“ (s. 184). Současně se však přiklání k názoru, že vliv historie na politiku je v polském případě omezený a projevuje se více v symbolické rovině než reálně. Státní zřízení je podle autora po celé 20. století spíše výsledkem přizpůsobování aktuálním potřebám státu a společnosti (s. 184–185).

Autor v úvodu oprávněně konstatuje, že česká politická věda se doposud věnovala většinou pouze aktuálním otázkám polské politiky, kdy se pomyslným „rokem nula“ stal rok 1989 (s. 10). Publikace Michala Kubáta je hodnotným zpracováním tematiky státního zřízení Polska především proto, že úspěšně rozšiřuje její horizont na celé 20. století včetně přesahu do hlubší minulosti. Toto pojetí je v české politologii spíše nové a tedy pozoruhodné. Za pozornost rovněž stojí na začátku recenze zmiňovaná interdisciplinarita, kdy autor dobře skloubil různé společenskovědní přístupy, aniž by však narušil tematickou i formální ucelenost publikace. Výsledkem je kompaktní text, který může zaujmout nejen politology, ale také historiky, ústavní právníky či v neposlední řadě sociology.

Marek Ženíšek

Radim Marada (ed.): Dilemata občanské společnosti

Sociální studia 2005 (1), Brno, FSS MU, 214 s.

Časopis *Sociální studia* vydávaný Fakultou sociálních studií Masarykovy univerzity se na rozdíl od *Sociologického časopisu* důsledně drží praxe vydávání monotematických čísel, a lze říci, že s velmi zajímavými výsledky. Témata čísel jsou volena šťastně a potvrzují skutečnost, že námětů, na které dnes mohou společenští vědci zaměřit svou ostrovtipnou pozornost, leží před našima očima nepřeberně mnoho. Uvedme na doklad tohoto tvrzení aspoň náměty posledních ročníků 2004–2006: „Rozšířená Evropa: Předpoklady, důsledky, problémy“ (1/2004 – aktuálně ke vstupu České republiky do EU), „Displacement / Vymístění“ (2/2004), „Dilemata občanské společnosti“ (1/2005), „Divočina – mezi přírodou a kulturou“ (2/2005), „Život v pohybu“ (1/2006). Sympatické je na *Sociálních studiích* nepochybně také časté a zcela samozřejmé střídání oborových perspektiv, minimálně v rozpětí sociologie – sociální teorie – politologie – mezinárodní vztahy, ale spíše v celé škále studijních oborů, jež FSS v současné době nabízí (tj. také včetně environmentalistiky, evropských studií, gender studies, mediálních studií, psychologie, sociální antropologie, sociální politiky a sociální práce).

Monotematické číslo „Dilemata občanské společnosti“ editované Radimem Maradou, který je, poznamenáno na okraj, zároveň šéfredaktorem časopisu, patří k těm, u kterých existují dobré důvody, proč by si jej měli všimnout zájemci o danou problematiku. Například proto, že většina příspěvků je teoretická a domácích prací přistupujících k občanské společnosti z teoretické perspektivy je stále poskrovnu. Pokud nějaké existují, pak pocházejí jistě nikoli náhodou od autorů, jejichž články jsou v čísle zastoupeny. Sem patří například Maradova monografie *Kultura protestu a po-*

litika každodennosti (Brno: CDK 2003), stejně jako práce Karla B. Müllera *Češi a občanská společnost* (Praha: Triton 2002) nebo společná studie mimořádně produktivního Pavla Barši a Ondřeje Císaře *Levice v postrevoluční době* (Brno: CDK 2004). I pro čtenáře obeznámené s těmito knihami však *Dilemata občanské společnosti* zůstávají zajímavou a novou četbou.

Hlavním důvodem, pro který je číslo v domácím prostředí zatím výjimečné, je jeho zaměření na vnitřní rozpory občanské společnosti. Této kritické větvi zkoumání občanské společnosti se totiž dosud u nás věnovalo málo pozornosti. Převládající domácí pohledy na občanskou společnost v laické veřejnosti vystihuje zjednodušená dichotomie: základní prvek demokracie, nezbytná protiváha státu a trhu – nebo podezřelá oblast prosazování partikulárních zájmů pod rouškou služby obecnímu blahu vyznačující se ve srovnání se státem a privátní sférou nízkou legitimitou a úrovní profesionality. Editor i autoři jsou od takového zjednodušeného, jednoznačně pozitivního nebo naopak negativního chápání občanské společnosti spolehlivě daleko. Na jednu stranu docenují normativní význam ideálu občanské společnosti, ale na straně druhé dovedou poukázat na nedostatky a selhání, které se nikoli překvapivě objevují v praxi občanské společnosti. Radim Marada rozlišuje čtyři základní paradoxy, které vznikají z rozporu mezi přitažlivostí ideálu a odpudivostí ne zcela podařené realizace, a tím i současně načrtává trasu, po níž putují jednotlivé příspěvky.

Historický paradox tkví podle Marady ve skutečnosti, že občanská společnost a ji doprovázející rovnostářský a univerzalistický étos se historicky objevila v jistých milieu euroatlantických společností, která nijak zvlášť otevřená a rovnostářská nebyla. Početné příklady tohoto stavu přináší úvodní text Franka Trentmanna, jehož význam jako vůbec první česky vydané historickosociologické studie věnující se kritickému srovnávacímu zkoumání dějin ob-

čanské společnosti ve střední a západní Evropě nezmenšuje ani okolnost, že jde o překlad převzatý ze sborníku, v němž tato studie plní roli úvodního příspěvku (F. Trentmann (ed.). *Paradoxes of Civil Society: New Perspectives on Modern German and British History*. Oxford: Berghahn Books 2003). Trentmann na historickém materiálu z Německa a Británie dokládá pro českou společnost dosud málo prozkoumané případy existence sdružení přispívajících k sociální exkluzi a netoleranci a upozorňuje též na skryté mocenské nároky mnoha zanícených praktikantů občanské společnosti – například, ale samozřejmě nejen, v Anglii viktoriánské epochy – snažících se proměnit k obrazu svému domnělé „hříšníky“ a „zrůdy“, ať už doma nebo v (kolonizovaném) zahraničí.

Politický paradox občanské společnosti spočívá podle Maradova názoru v tendenci, jejíž analýze věnoval, jak známo, značnou pozornost Jürgen Habermas: instituce umožňující vznik občanské společnosti – moderní stát a trh – občanskou společnost stále více omezují a oslabují. Stať Ondřeje Císaře sleduje toto riziko v oblasti rodící se kosmopolitní občanské společnosti a nachází zde nesoulad mezi akceschopností globalizovaných politických a ekonomických institucí a nedostatečným rozvojem adekvátních institucí občanské společnosti. Ty jsou podle autorova názoru stále ještě příliš silně strukturovány národními politickými a ekonomickými podmínkami (s. 103). Karel B. Müller se ve svém příspěvku věnuje jiné stránce *politického paradoxu*, a sice (dys)funkčnosti lobbingu v české společnosti, stíženě podle Müllerovy diagnózy hlubokou ztrátou důvěry i sebedůvěry a dalšími následky nedemokratické minulosti. Müller v této souvislosti hovoří o přežívajícím „centralisticko-byrokratickém pojetí veřejného zájmu a politiky“ (s. 111), jehož možné překonání očekává od obnovy (sebe)důvěry českých občanů a od reflektované inspirace přístupy k lobbingu v zemích s delší demokratickou tradicí.

Tzv. *edukační paradox* představuje pro Radima Maradu skutečnost, že „idea občanské společnosti sama kultivuje své vlastní oponenty a oponentky“ (s. 10, kurziva zrušena). Tato vnitřní kontradikce občanské společnosti by mohla být jistě s prospěchem promyšlena ve vztahu k obdobnému paradoxu tolerance, který jak ukázal např. John Rawls, spočívá v tom, že tolerantní společnosti se musí umět vypořádat s problémem, od jakého okamžiku již nelze tolerovat netoleranci. Marada však místo toho volí neméně zajímavou paralelu s marxismem, jehož údělem bylo stát se státní ideologií, a tím podobně jako jiné oficiální doktríny také neúnavným výrobcem herezí, které byl nucen sám vzápětí potírat. Podobně tedy i občanská společnost v očích svých kritiků představuje ideu vytvářející a současně i potlačující různé druhy herezí, protože v rozporu se svým důrazem na zásadní význam rovnosti mezi lidmi jakožto občany má nepřekonatelnou tendenci odsouvat některé skupiny na okraj, a tím jim upírá rovnoprávnost.

Vedle např. feministické kritiky občanské společnosti, která v čísle není zastoupena, lze tuto námitku formulovat také třeba z pozice obhajoby práv etnických skupin a imigrantů. Andrea a Pavel Baršovi ve svém textu mapují proměnu imigračních politik vybraných západních zemí a České republiky od multikulturního modelu k občanské integraci, jejímž jádrem je „vymezení minimálního závazného rámce společenské soudržnosti“ (s. 61). Pokles popularity multikulturního přístupu v posledních letech vysvětlují proměnou povahy konfliktu probíhajícího uvnitř společností majících významný počet přistěhovalců z etnicko-kulturního na ideologicko-náboženský. Současně formulují tezi, že odmítání některých prvků multikulturalismu nelze chápat jako výhradní doménu xenofobní pravice, ale je reakcí širších vrstev obyvatelstva na reálné probíhající protizápadní radikalizaci části přistěhovalců. V jiném článku sledují Csaba Szaló a Nó-

ra Hamar, jak se etnokulturní identita příslušníků etnických a národnostních menšin utváří pod vlivem institucí, které se specializují na jejich reprezentaci. S oporou v klíčových konceptech Pierra Bourdieu analyzují případ festivalu „Multikulturní Brno“ a způsoby, jimiž česká vláda usiluje o začlenění menšinových komunit do širší společnosti. Vadou těchto snah o dosažení sociální inkluze je však podle autorů jejich orientace na etnokulturní vymezení české identity, jež nutně vede k vyloučení jiných etnokulturních identit. Nápravu autoři spatřují v důslednějším zaměření na podporu politické identity a jí odpovídajícího konceptu (v tomto případě českého) občanství.

Čtvrtý a poslední paradox občanské společnosti, který Marada rozlišuje, je tzv. *paradox institucionalizace*. Sám autor jej formuluje dostatečně výstižně: „institutionální vítězství občanské společnosti ohrožuje její vlastní étos“ (s. 11). Tímto tématem se číslo nejvíce blíží výzkumu formalizovaného občanského sektoru, který mnohdy zvláště u praktiků z neziskových organizací může splývat s celou občanskou společností. Magdaléna Štovíčková-Jantulová se věnuje profesionalizaci jako jedné součásti institucionalizace české občanské společnosti, která má závažné důsledky s bohatým konfliktním potenciálem pro samotné neziskové organizace. Autorka na základě svého empirického šetření dokládá, že profesionalizace přispívá k prohloubení specializace a dělby práce a posiluje nerovnosti i hierarchické vztahy uvnitř dosud často velmi neformálních a rovnostářských organizací, avšak současně oslabuje mocenské asymetrie založené na osobním charizmatu. Profesionalizace také výrazně znehodnocuje status dobrovolníků, kteří v oblasti pracovní kompetence a vlivu na řízení organizace nemohou konkurovat stále profesionálnějšímu zaměstnancům.

Důsledky profesionalizace mimo jiné i pro další vývoj dobrovolnictví se v závěrečné stati monočíslo věnuje i jeho editor. Krom toho, že se důkladněji než v edito-

riálu zabývá rizikem kolonizace občanské společnosti státem a trhem, se Marada také snaží předestřít alternativní a pozitivnější scénář důsledků profesionalizace poukazem na příklad západních neziskových organizací, které se kvůli tomu, aby jim zůstala jejich občanská image, rozhodly zachovat významný podíl dobrovolnické práce na svých aktivitách. Ani tyto a podobné snahy však nemohou zabránit tomu, aby pole občanského sektoru nebylo i nadále rozdělené hlubokými vnitřními napětími. „Základní kulturní kontradikcí neziskového sektoru“, zní Maradovo závěrečné shrnutí rozporuplné situace uvnitř institucionalizované části občanské společnosti, „zůstává, že si jeho mluvčí osvojili étos komunity a vzájemné empatie ... – zatímco nové institucionální formy občanského aktivismu od počátku diktují jiné hodnotové tempo“ (s. 166–7).

Nebylo by zcela korektní vůči autorům dvou recenzních statí, Pavlu Procházce a Petru Kouřilovi, a autorkám a autorům několika recenzí nezmínit, že monotematické číslo je doplněno čtivými a výživnými úvahami o řadě významných knih k problematice občanské společnosti vydaných v posledních letech v zahraničí. Nechybí mezi nimi práce velmi známých autorů, jako jsou Richard Sennett, John Urry, Charles Tilly nebo John A. Hall, což jen mimochodem potvrzuje, že kdo se zabývá občanskou společností, nekráčí zrovna po zarostlých chodnících soudobých sociálních věd.

Monotematické číslo *Sociálních studií* věnované dilematům občanské společnosti nabízí řadu zajímavých náhledů do různých problematických souvislostí, o které v případě pojmu i reality občanské společnosti není nouze. Do čísla by jistě bylo možné zařadit i další jinak tematicky zaměřené příspěvky, protože oblast zkoumání občanské společnosti je nesmírně široká. Avšak důležitá je spíše skutečnost, že to, co v něm publikováno bylo, pomáhá zaplnit některé mezery v domácím zpracování této pro-

blematiky, než že mnohé další perspektivy a výzkumná témata se tentokrát do čísla nevešla. Časopisy jsou koneckonců od toho, aby se v nich psaní o jednu načatých závažných tématech rozvíjelo stále dále.

Marek Skovajsa

Niklas Luhmann: *Sociální systémy.*

Nárys obecné teorie

Brno, CDK 2006, 550 s.

Kniha Niklase Luhmanna *Sociální systémy*, jež se k nám v českém překladu dostává s více než dvacetiletým zpožděním (první německé vydání je z roku 1984), patří dnes mezi nejrespektovanější pokusy o odvrácení krize, do níž se sociologická teorie dostala v osmdesátých letech minulého století. Po intelektuálním vzepětí konce šedesátých let a takzvané „válce škol“ z let sedmdesátých se v sociologii v první polovině osmdesátých let ohlásil „návrat“ velké teorie, jehož hlavními protagonisty byli Jeffrey C. Alexander (zejména díky své čtyřsvazkové *Teoretické logice v sociologii*), Jürgen Habermas (*Teorie komunikativního jednání*), Anthony Giddens (*Strukturační teorie*) a bezpochyby také Niklas Luhmann, jehož *Sociální systémy* jsou shodou (snad příznivých) okolností také první do češtiny přeloženou velkou sociologickou teorií.

Nutno říci, že v uvedené skladbě autorů, jejichž výčet je pochopitelně neúplný, zaujímá Luhmann v kontextu vývoje sociologické teorie specifické postavení. Ve svém v mnoha ohledech avantgardním přístupu se zřetelně staví mimo dosavadní sociologickou tradici, radikálně odmítá tehdejší vnímání sociologické teorie, jež byla často redukována na v podstatě rituální výklad klasiků, a vznáší pro mnohé zcela nepřijatelný nárok na rozpracování univerzální teorie pro sociologické studium společnosti. Díky razanci a neústupnosti svých nároků je jeho role v dějinách sociálněvědního myšlení vnímána rozporuplně: na jedné

straně stojí ti, kteří jej označují za „cynika“ (kupříkladu Lyotard), na straně druhé zase ti, kteří jej považují za „jediného skutečného génia v sociálních vědách“ (kupříkladu Fuchs).

V *Sociálních systémech* Luhmann (autor více než 30 knih a 150 odborných článků, dohromady 14 tisíc tištěných stran) podal nejsoustavnější vyjádření své systémové teorie, představil její pojmovou výbavu a naznačil svou verzi, jak dostat sociologickou teorii ze slepé uličky, do níž se dostala, když odmítla a znectila Parsonsův koncept teorie. Parsonsovský projekt obecné teorie Luhmann ovšem přebírá, zjednodušeně řečeno, v onom pro mnohé problematickém místě, v němž se Parsons stále více přiklání k „dehumanizované“ vnější systémové perspektivě a do svého teoretického rámce vnáší koncepty z biologie, kybernetiky, psychologie, teorie evoluce apod.

Luhmann také výslovně navazuje na „parsonsovský“ pokus o vytvoření konceptuálního rámce, s jehož pomocí bude možné budovat obecnou teorii společnosti, a to nikoli teorii některé konkrétní (empirické) společnosti, nýbrž teoretický a deskriptivní rámec pro výklad společnosti coby komplexního systému komunikací. Původní Parsonsův zájem o rozpracování teorie sociálního jednání ovšem Luhmann nesdílí. Obecnou teorii jednání rozpracovávat nechce: takové pokusy jsou pro něj přespříliš provázané s teoriemi subjektu vycházejícími z vědomí postulovaného konkrétního nebo naopak transcendentálního subjektu (jehož existenci vyvrací ironickou poznámkou: který z těch pěti miliard to je?). Jedině coby aktivní, kompetentní, kreativní, reflexivní aktér (jak jej pojímají Habermas či Giddens) jej programově nezajímá: výchozím referenčním bodem systémové analýzy je nikoli poznávající či jednající subjekt, nýbrž seberefereční systémy.

Systémová teorie se obrací od představy privilegovaného (fenomenologického) poznávajícího subjektu i od představy konkrétního aktéra k představě seberefereční

ních systémů, neboť to není subjekt či aktér, „kdo vytváří jednání“. Klíčovou otázkou se stává, jak se jednotlivé systémy sebeorganizují a zejména jak redukuje komplexitu v rámci sebe samých a svého prostředí. Kantovská otázka, jak subjekt může objektivně poznávat skutečnost, je v luhmannovské expozici problému převedena na otázku: „Jak je možná organizovaná komplexita?“. Aby sociologická teorie mohla tuto otázku promyšleně rozvážit, potřebuje novou kostru, neboť její vlastní pojmová výbava na takovýto úkol nestačí. Je tudíž nezbytné teoreticky využít některé konceptuální inovace z jiných disciplín, jež se otázkou sebeorganizace systémů, redukce a organizace komplexity zabývají, a přesadit je do (nově pojaté) sociologické teorie.

Sociologická teorie se podle Luhmanna dostala na scestí, když spolu s Parsonsem potlačila i zájem o interdisciplinární dialog. Jediným kandidátem zprostředkování obnovy interdisciplinárního kontaktu je přitom pro něj paradigmatický obrat v systémové teorii, jehož prostřednictvím chce do obecné sociologické teorie integrovat přístupy a koncepty z oborů jako evoluční biologie, kybernetika, teorie informace, moderní fyzika, teorie obecných systémů, neurofyzilogie, psychologie chování, kognitivní vědy či matematické modelování. Nové i (reformulované) staré pojmy mu přitom mají umožnit rozpracování teoretického rámce, jenž se obejde bez fikce vnějšího (nepozorovaného) pozorovatele, popíše a vysvětlí logiku sebeorganizace komplexních vzájemně propojených sociálních systémů.

Luhmann přejímá také parsonsové vymezení teorie coby určitého systému pojmů i cíl teoretické proměny kategorií v jejich novém (vzájemném) uspořádání. Projekt sociologické teorie společnosti musí dostat podobu systematické analýzy určitého souboru pojmů vztahených k *velké* teorii systémů, jež vychází ze silné ontologické, epistemologicky nezpochybnitelné, (předpokladové) teze, že „existují systémy“ (s. 25).

Bez obecného konceptuálního rámce zkrátka není teorie možná a bez systematické analýzy vzájemných vztahů a uspořádání pojmů není možný ani žádný projekt teorie. Výchozí předpoklad existence systémů je v Luhmannově expozici brzy doplněn dovětkem, že „existují sebereferenční systémy“ (s. 26) a v následující formulaci systémové teorie přidává další (konceptuální) charakteristiky: existují „sebereferenční, autopoietické, sebeorganizující se“ systémy.

Zřejmě nejproslulejší Luhmannovou pojmovou inovací se stalo přenesení pojmu „autopoiesis“ (mluví se o „autopoietickém“ obratu) z evoluční biologie (Maturana, Varela) na půdu sociologické (systémové) teorie. Pojem „autopoiesis“ Luhmannovi umožňuje popsat procesy „sebereprodukce“ jednotek (sebereferenčních) systémů, a to se silnými poznávacími a vysvětlovacími nároky typu: buď je to *tak* nebo *tak*. Jak to krystalicky čistě formuluje ve své knize *Essays on Self-Reference* [1990: 12–13]: „Teorie autopoietických systémů vyjadřuje situaci binární volby. Systém buďto ve své autopoiesis pokračuje, nebo nepokračuje. Neexistují žádné stavy mezi, žádné třetí stavy. Žena může být těhotná, či nikoli, nemůže být trochu těhotná ... Systém postrádá jakoukoli sebezpřekračující schopnost ... Sociální systém může pouze komunikovat. Žijící systém může pouze žít“.

Vycházíme-li z „elementární operativní roviny systému“, brzy zjistíme, píše Luhmann, že „komunikaci a jednání nelze oddělit a že tvoří vztah, který lze chápat jako redukci vlastní complexity. Elementárním procesem konstituujícím sociálně jako zvláštní realitu je proces komunikace. Tento proces je sice možné rozkládat na jednotlivá jednání, nicméně „sociální systémy nejsou ... vybudovány z jednání ...“, jsou do jednání rozkládány a touto redukcí získávají konektivní bázi pro další komunikační procesy“ (s. 160–161). Luhmannovo pojetí komunikace se radikálně rozchází s dosavadní sociologickou tradicí, zvláš-

tě pak se sociologickými teoriemi jednání a komunikace, jež dosud předpokládaly „jednajícího“ či „komunikujícího“ aktéra, jedince, vědomí či subjekt, k němuž je možné jednotlivá (skutečná nebo možná) jednání či jednotlivé komunikativní akty přiřazovat. V perspektivě systémové teorie je však jedinec (sociálně) bezvýznamný: „komunikovat může pouze komunikace“, jak to Luhmann pregnančně vyjádřil ve své knize *Theories of Distinction* [2002: 156].

Jak již bylo řečeno, Luhmannova systémová teorie chce poskytnout konceptuální rámec pro sociologickou analýzu společnosti, jež se nerozpadá na konkrétní jedince, aktéry či subjekty; není to teorie některé konkrétní (empirické) společnosti, nýbrž rámec pro analýzu (současného) komplexního „depersonalizovaného“ světa, jenž vyžaduje systémovou organizaci. Společnost (každá, nejen současná) je sociální systém, jenž je nucen pozorovat sebe sama v aktu komunikace. Společnost coby seberefereční autopoietický sociální systém je *komunikace*. „Kromě komunikačního systému společnosti neexistuje žádná komunikace“ (s. 50). Každý akt komunikace je nahodilý (v Luhmannově smyslu rozuměj ani nemožný, ani nutný). Ovšem jediné prostřednictvím komunikace se můžeme dobrat řešení klíčového problému nahodilosti každé zkušenosti či jednání v rámci systematické teorie, jež si za svůj cíl klade výklad logiky vývoje (sebeprodukce) společnosti, a to z nahodilé perspektivy pozorovatele.

Každá komunikace je u Luhmanna selektivní a nahodilá, což jej „nutně“ směřuje k nové (poparsonsové) konceptualizaci takzvaného problému „dvojitě kontingence“ interakce, tedy skutečnosti, že jednající, jenž (nikdy) není v sociální oblasti izolován, je nucen formovat určitá očekávání spojená s (očekávaným) jednáním druhého. V Luhmannově systémové teorii nemůže být problém „dvojitě kontingence“ interakce, jednání a zkušenosti vyřešen podobně jako v teorii Parsonsové (nebo Ha-

bermasově, jež se odvolává na komunikativní konsenzus): tedy s ohledem na apriorní konsenzus zaručený sociálními (respektive kulturními) hodnotami či normami, pravidly jednání či normativní strukturou očekávání.

Sociální řád se neustále proměňuje a tato jeho nepředvídatelnost a nestabilita je (paradoxně) jediným zdrojem jeho stability. Parsons, říká Luhmann, zahrnul „řešení problému dvojitě kontingence do pojmu jednání, a to tak, že považuje normativní orientaci s předpokladem konsensu za nezbytný příznak jednání“ (s. 124). Problém „dvojitě kontingence“ ovšem (analyticky) prostřednictvím konceptu jednání vyřešit nelze, z perspektivy obecné systémové teorie je nezbytné přeformulovat jej ve vztahu k principu „řádu z šumu“: „Nic nás nenutí k tomu, aby řešení dvojitě kontingence bylo hledáno výlučně v již existujícím konsensu, tedy výlučně v sociální dimenzi“ (s. 125). Normativní očekávání či orientace, sdílený hodnotový konsenzus nelze zajistit předem, v konečné analýze je řád nepravděpodobný. Jak to vyjádřil Stephan Fuchs ve své recenzi anglického vydání *Sociálních systémů* v roce 1997 (*Contemporary Sociology*, Vol. 26, No. 1, s. 118): „důvodem, proč je komunikace a společnost vůbec možná, je ve skutečnosti to, že druhým *nesdělujeme* (nekomunikujeme), co si o nich opravdu myslíme“.

Systémová teorie Niklase Luhmanna potlačuje a vytěsňuje perspektivu (zúčastněného) aktéra, což z hlediska dějin sociologie může vypadat jako rána pod pás. Chce být antihumanistická, antiindividualistická, antipozitivistická, antiidealistická a radikálně konstruktivistická. Proklamativně přijímá paradoxní povahu jak sebe samé, tak i okolního světa. Paradoxy vlastní formulace ovšem nevnímá jako krok k rezignaci, naopak, předpokládá je jako výchozí body své analýzy. Není tu „řád“ a „šum“, jež je zapotřebí eliminovat. Teoretický „řád“ může vzniknout pouze z „šumu“ pojmů a kategorií, které se neustále

proměňují, jejichž významy jsou nestabilní a právě tato jejich (vždy) chaotická konstelace je (paradoxně) jediným zdrojem jejich (možné) teoretické uspořádanosti.

V prakticky nepřehledném množství komentářů, interpretací a výkladů Luhmanovy systémové teorie se často objevují nařčení z ideologičnosti Luhmannova přístupu. O taková nařčení si pochopitelně říká každý pokus o rozpracování obecné teorie, jež vědomě vznáší nárok univerzality. *Sociální systémy* jistě lze číst jako v podstatě bizarní příspěvek fanatika teorie. Zcela nepochybně na nás z každé strany *Sociálních systémů* jistá ideologie promlouvá. Je to o sobě samé neochvějně přesvědčená ideologie pojmové preciznosti, čistoty a systematickosti vyjadřování. Luhmann si byl velice dobře vědom ohrožení sociologie plynoucí z oslabování, vytěsňování či přímo zesměšňování jejich klíčových pojmů. Sociologická teorie nemá jinou šanci, jak byl Luhmann přesvědčen, než se o své pojmy a kategorie starat. Jsou-li (sociologické) pojmy diskvalifikovány, (sociologická) teorie končí. A spolu s ní i ta sociologie, jež nechce být jen „určitým druhem psaní“ a chce si nárokovat status vědy, která nějakým způsobem drží pohromadě.

Jan Balon

Chris Barker: Slovník kulturních studií
Praha, Portál 2006, 206 s.

Angela McRobbie: Aktuální témata kulturních studií
Praha, Portál 2006, 236 s.

Chris Barker: Cultural Studies: Theory and Practice
London, Thousand Oaks and New Delhi, Sage Publications of London 2002, 566 s.

Máme-li před sebou slovník oboru, jemuž aspoň trochu rozumíme, není nesnadné aspoň orientačně prověřit jeho kvalitu. Prostě se ho zeptáme – milý slovníčku, co je to

„adaptace“ – a jsme doma: ví, neví, ví dobře, špatně, srozumitelně, nejasně... Co si ale počít se slovníkem oboru, o němž dlužno předpokládat, že většina potenciálních uživatelů slovníku o něm zatím nemá žádnou nebo jen velmi nejasnou představu? V případě *kulturních studií*, která se u nás pěstují v míře omezené a k nimž žádná orientační příručka nebo monografie (zatím) není k dispozici, se ocitáme na tenkém ledu, protože se „neumíme ptát“.

Chris Barker nám předložil slovník, o němž praví, že je „brikoláží myšlenek, příkladů, témat atd., která vznikla ‚vypleněním‘ společné knihovny kulturních studií“ (str. 16), že je výrazem jeho pojetí kulturních studií jako „jazykové hry, rozehrané kolem teoretických pojmů vyvinutých a užívaných lidmi, kteří své činnosti říkají kulturní studia“ (str. 10). Ve skutečnosti šlo asi o jednodušší transpozici: Chris Barker jako nesporná autorita v oboru vydal v roce 2003 „fundamentální spis“ o tématu – *Cultural Studies: Theory and Practice*, který opatřil „slovníkem základních pojmů pojatých jako jazyková hra kulturních studií“. Barker nevyplnil společnou knihovnu, ale spíše rozšířil svůj slovníček a nabídl nám elegantní vstup na půdu, která by byla pro odchovance (neřku-li stoupence) tradiční sociologie kultury, kulturologie, teorie kultury nebo sociologizující estetiky opravdu nepevná. Problém tedy není ve slovníku samém. Ten patří mezi solidní slovníková díla „středního typu“ (ve smyslu rozsahu), je srozumitelný, dobře a se znalostí věci přeložený, takže umožňuje – a v tom bývá vlastní smysl slovníku – dvě věci: jednak si prostým listováním učinit předběžnou představu o tom, co jsou kulturní studia, jednak usnadnit čtení literatury původní „kulturně studijní“ proveniencí. Zejména v tom druhém případě jde o službu nezanedbatelnou. V práci Angely McRobbie, jež vyšla téměř současně se slovníkem – *Aktuální témata kulturních studií* (Portál 2006), čteme třeba, že „v Bhabhově díle... mají pojmy *hybridita*, *třetí prostor*, *časové zpoždě-*

ní, meziprostor a jiná sféra zásadní význam, protože jsou v jeho textech neustále realizovány a implikovány“ (str. 117). I když je v Barkerově slovníku explicitě nenajdeme (kromě hybridity), jaksi kontextově jim začínáme rozumět, což není málo.

V době postmoderního kvasu je poněkud kacířské konstatovat, že problém je v kulturních studiích samotných. Jsou totiž – jako každý postmoderní fenomén – charakterizovány ambivalencí, která jim dává (zejména v našich poměrech) poněkud nahořklou příchut. Zcela evidentními pozitivy, která jsou vůdčí ideou celého slovníku (a všech fundamentálních textů kulturních studií), jsou minimálně tři věci. Kulturní studia

1. otevřela (a otevírají, dnes někdy vlamující se do již často jimi samými otevřených dveří) řadu *témat a problémů*, jež v tradiční sociologii kultury (ani v akademické sociologii kultury a umění obecně nebo v estetice) nebyla přítomna, byla ignorována, redukována nebo zcela tabuizována, například a zejména vztah kultury a moci, role nových médií v sociálním životě a v kultuře, problém identity a identit jako sociálních konstruktů, fenomén kyberprostoru atd.;

2. zavedla *nové pojmy* pro historicky nové fenomény, přičemž využila (velmi omezeně) některých starších inspirací, zejména – hybridizace, hegemonie, fragmentarizace, fragmentace identity; současně se jasně metodologicky vymezila tím, že přistoupila na tzv. *antiesencialistické principy*, jež jsou odvozeny z představy, podle níž slova nemají referent, tzn. něco, co by jim odpovídalo ve vnějším světě („kategorie jsou spíš diskurzivními konstrukcemi, jejichž význam se proměňuje v závislosti na čase, místě a způsobu užití“, str. 21), tedy – „naše víry a způsoby, jimiž chápeme svět, jsou podmíněné a konstruované, nemají pevné univerzální základy“ (l. c.). Barker sice připouští „možnost mluvit o objektivitě a pravdě“, ale podmíněně atd., což známe z diskusí kolem sociálního konstruktivismu a relativismu připisovaného postmodernímu myšlení obecně;

3. zavádí nové souvislosti mezi kulturou jako souborem významotvorných (diskurzivních) praktik a jinými sociálními jevy, zejména je makrostrukturálně „rámčuje“ – váže je na modernizační a globalizační procesy, na vznik nových sociálních hnutí atd.; kromě toho v kulturních studiích nacházíme souvislosti nám notoricky známé – kultura a politika, kultura a třídní struktura, kultura a politické formy manipulace atd.

V tomto třetím bodu je zakleta ona potenciální ambivalence kulturních studií. Na jedné straně nepochybná odvaha vstoupit na pole neobdělané, ba taková pole vůbec najít, na druhé straně činit tak v neskrývané vazbě na dědictví klasického i inovovaného marxismu. Barker ve *Slovníku* říká, že jeho „verze kulturních studií začíná u (neo)marxismu a jeho vztahu k dílu Antonia Gramsciho. Klíčovými pojmy z tohoto hlediska jsou tedy text, ideologie a hegemonie“ (str. 12), v kompendiu pak těmito pojmy jsou kultura, významotvorné praktiky, reprezentace, materialismus a antiredukcionismus, artikulace, moc, populární kultura, text a čtenáři, subjektivita a identita. Angela McRobbie (ostatně uvedená ve *Slovníku* coby vycházející hvězda) to ve svých *Aktuálních tématech kulturních studií* říká otevřeněji a s jistou mírou naivity: „I pro studenty, kteří již během studií absolvovali kurzy sociálních věd, v nichž je vliv marxismu patrný, není tato teorie ničím víc než znakem jedné uplynulé éry, *doby intelektuální a politické opravdovosti* (podtrhl M. P.), kdy se materialistická, třídní analýza celé společnosti a z ní vyvozené závěry celé společnosti zdály být možné... Kurz kulturních studií bych proto zahajovala vždy sérií přednášek o Marxovi, dále Adornovi, Benjaminovi, Althusserovi, Gramscim, Laclauovi a Mouffeové a nakonec Stuartu Hallovi“ (McRobbie 2006: 21). To, co se jevílo McRobbie jako „intelektuální a politická opravdovost“, se nám zde

ovšem jevílo jako „život ve lži“, což názor McRobbie ovšem nevyvrací, spíše potvrzuje generální ideu kulturních studií, ideu „pozicionalismu“: „Vědění se netrakuje jako neutrální a objektivní jev, ale vnímá se pozorně nevyhnutelná pozicionalita, tedy postavení, z něhož se mluví, ke komu a s jakými cíli“ (Barker 2002: 5). Přidáme-li také, „kdy se mluví“, pak dostaneme buď „konkrétně historické sdělení“, nebo postmoderní noetický galimatyáš (nebo specifickou verzi „klasické“ sociologie vědění s manheimovským „relacionismem“, vázaností na bytí).

Nahlédneme-li do *Slovníku*, nemůže o jejich rodokmenu být pochyb: Adorno, Althusser, Ian Ang(ová), Bachtin, Baudrillard, Bhabha, Judith Butler, Certeau, Deleuze, Derrida, Fiske, Foucault, Freud, Geertz, Giddens, Gramsci, Habermas, Hall, Donna Haraway, Harvey, Hoggart, Jameson, Kristeva, Kellner, Lacan, Lyotard, Marx, Rorty, Gayatri Spivak, Willis, Wittgenstein. Především – poděkování za to, že tyto autory máme takto hezky pod střechem. Na druhé straně pohlédnete-li na „seznam“, nemůžete zůstat na pochybách, že jde o „průnik dvou množin“ – staro- a neomarxistů a postmodernistů a jejich duchovních předchůdců. Inu a tak to taky s kulturními studiemi je. Jakkoliv se jejich stoupenci vzpírají „disciplinárnímu zařazení“, jde o *postmoderní verzi kulturní kritiky*, která osciluje kolem revidovaného neomarxismu frankfurtské školy na straně jedné a kolem postmoderních podnětů na straně druhé. Do dramatického tremola tohoto víření ovšem – a v tom je jejich skutečný přínos – vkládají obrovskou a relevantní tematiku mediálního světa, mediální manipulace, populární kultury a nejednoduchého vztahu mezi politikou a kulturou. Dlužno podtrhnout, že vazba na neomarxismus není přímočará, mechanická, že nejde o kontinuitu s dogmatickou doktrínou u nás známou pod egidou „marxismus-leninismus“: Marx je sice „závaznou inspirací“, ale nic více a nic méně: kulturní studia jej musejí nutně překračovat již tím, že otevírají problémy,

o nichž Marx s Engelsem nemohli mít ani tušení, a že je otevírají v podstatně proměněném, totiž „postkapitalistickém“, „postfordistickém“ etc. světě.

Zatímco „hodnocení“ genealogie kulturních studií je věcí posuzovatele a jeho vkusu (odtud také negativní apriorismus „pravicových“ sociálních vědců vůči nim – tím spíše, že se neprávem spojují přímo s ideou „politické korektnosti“, povrchním multikulturalismem atd.), předmětem sváru zůstane nikoliv *téma populární kultury*, jež je nespornou tematickou dominantou kulturních studií (od birminghamské školy 70. let po současnost), ale jeho *interpretace*. Problém „masové kultury“ je již klasický a je součástí všech akademických curriculum v klasické trojhlence „masová společnost – masová média – masová kultura“, to vše podepřeno konceptem kulturního průmyslu a jeho kritikou u frankfurtské školy na straně jedné a apologetikou Shillsovou na straně druhé. Populární kultura je však fenomén odlišný: je definována spíše „negativně“, jako reziduum, jako to, co zbude, když se ustaví „kánon vysoké kultury“, a/nebo prostě to, co je součástí masově vyráběné zboží kultury spotřebního kapitalismu. Je jistě legitimní populární kulturu zkoumat, kamenem sváru bude poměrně (ba někdy absolutně) kategorické odmítnutí dělení kultury na „vysokou“ („kanonickou“) a populární spolu s tezí, že „trvalý divák“ či konzument populární kultury v ní dokáže nacházet významy, které do ní „tvůrce“ nevložil. Klasická studia mýdlových oper například prý dokládají, že „že ženy jsou ve vztahu k mýdlové opeře aktivními tvůrkyněmi významu a vykazují komplexní chápání tohoto žánru. Ženy... mají požitek z reprezentací, které jsou v souladu s jejich zájmy, a používají je jako sociální tmel“ (str. 127) atd., atd. Protože však kulturní studia jsou programově politická, nelze jejich bádání nad populární kulturou pokládat za nevinná.

Teze, že „vysokou kulturu“ de facto „tvorí“ ti, kdo si osvojili právo posuzovat, co do kanonické kultury patří a co niko-

liv, je samozřejmě stejně tak platná pro kulturu, která je postmoderně avantgardní a k níž „masy“ nenašly (a nikdy nenašdou) cestu. Čmáral Jean Dubuffet není stvořen svou tvorbou, ale svými interprety a jen odtud bere odvahu (kterou sdílí jinak zcela kultivovaný sociolog práva a kulturní kritik Jiří Příbáš) tvrdit, že „mýtus kultury“, která je „dusivá“, je „úzce spojen s buržoazní kastou a západním imperialismem... Západní buržoazní kasty se nezbavíme, dokud nedojde k demaskování a demystifikaci její údajné kultury“ (*Dusivá kultura* 1998: nestránkováno). Příbáš má za to, že „kultura dusí, umění osvobozuje“ – leč jaké umění? S čím je spojen Dubuffet, ne-li s buržoazní kastou, protože „masa“ jej rozhodně neakceptuje ani minimálně? A tak nezbyvá než upozornit, že jedno z možných a zcela nežádoucích, degradujících a dehonestujících vyústění kulturních studií nabídl Jan Stern (*Právo – Salon*, 14. 2. 2006): „Dallas, Rodinná pouta, Superstar, internetové porno – ano, je v tom manipulace, ale zároveň to jsou tanky proletářské revoluce, které vytlačily z veřejného prostoru všechny ty buržoazní krasoduchy z kavárny Slávie, všechny ty kšeftaře se vznešeností... Oni ti Adornové na tom popu nenáviděli nejen manipulaci proletářem, ale skrz pop nenáviděli... i proletáře samotného a jeho kulturu... Dělnictvo nedosáhlo svobody, ale dosáhlo toho, o co asi opravdu stálo. To je klíčový rozpor moderního kapitalismu: Nemáme v něm moc, ale jsme v něm doma.“

Protože Barkerův *Slovník* a McRobbi-ové *Aktuální témata kulturních studií* jsou vůbec prvními knihami této provenience v češtině, budiž za to vzdán dík. Současně vezměme na vědomí, v co mohou a někdy chtějí kulturní studia vyústit – v apologetiku lenivého ducha a v neochotu klást si jiné otázky, než jaké nám spíše vnucuje, než klade „populární kultura“.

Miloslav Petrušek

Neco Petkov Necov: *Dějiny Vojvodova. Vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*
Plzeň, Občanské sdružení Vojvodovo
a Studijní a vědecká knihovna Plzeňského kraje 2006, 144 s.

Vesnice Vojvodovo se nachází v severozápadním Bulharsku, 16 km od Dunaje, mezi městy Orjachovo a Vraca. Založena byla v roce 1900 rodinami Čechů a Slováků – evangelíků a (Staro)Bulharů – katolíků, kteří se do Bulharska přistěhovali koncem 19. století z území současného rumunského Banátu. V prvních letech existence Vojvodova se zde usadilo i několik srbských rodin, které je ale zanedlouho opustily. I když počátkem 20. let vesnici opouštějí i bulharští katolíci, zachovává si náboženskou a etnickou pestrost, protože do ní přichází okolo dvaceti bulharských rodin (většinou přistěhovalců ze západních krajů – jedná se o území, které Bulharsko ztratilo po první světové válce ve prospěch nově utvořeného Království Srbů, Chorvatů a Slovinců; podrobněji viz J. Rychlík. *Dějiny Bulharska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2000, s. 291–292) a také několik ruských emigrantů (Bělogvardějců). Češi a Slováci přitom až do počátku padesátých let 20. století, kdy se vracejí do Československa, tvořili majoritní část vojvodovských obyvatelů. Dnes ve Vojvodovu žijí především Bulhaři, jejichž rodiny se sem přistěhovaly v letech 1950 a 1952, a několik již velice starých potomků Čechů, nebo smíšených bulharsko-českých rodin.

O Vojvodovu v období od jeho založení do poloviny minulého století vypráví Neco Petkov Necov (1897–1989) ve svém „Zápisníku o slyšeném, viděném a prožitém v obci Vojvodovo“. Neco Petkov se do Vojvodova přestěhoval v r. 1928. Aktivně se podílel na mnoha kulturních, osvětových a politických aktivitách v obci. Za druhé světové války se stal členem Komunistické strany Bulharska a po státním převratu 9. září 1944 byl jednou z vůdčích osobností politického života. Podílel se na zakládání komunistického zemědělského družstva a dlouhou

dobu družstvo řídil. Kromě Zápisníku byl autorem řady článků v oblastních novinách. V předmluvě k českému překladu Zápisníku Marek Jakoubek a Zdeněk Nešpor uvádějí, že obyvatelé Vojvodova považovali Neco Petkova za „člověka s neutuchajícím životním elánem a výjimečným smyslem pro humor, ochotného vždy a komukoli pomoci, bez ohledu na národnostní či stranickou příslušnost, přestože šlo o výrazně národně citícího Bulhara a oddaného člena komunistické strany.“ (s. 15)

Petkovův text přeložený do češtiny Temenužkou Křivánkovou a Markem Jakoubkem tvoří základ publikace, kterou pod názvem *Dějiny Vojvodova. Vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku* připravili k vydání Marek Jakoubek, Zdeněk Nešpor a Tomáš Hirt. Kniha vyšla s finanční podporou Ministerstva zahraničí ČR a díky finančním prostředkům ze sbírky uskutečněné mezi vojvodovskými Čechy a jejich potomky.

Text Neco Petkova, známý dosud jen v úzkém kruhu badatelů, vydává svědectví jak o životě vojvodovských Čechů a Slováků, tak i o způsobu, jak byla jejich komunita přijímána bulharským obyvatelstvem. Rukopis obsahuje krátký úvod a 41 kapitol věnovaných rozličným tématům. V počátečních kapitolách sleduje Neco Petkov příchod českých a slovenských rodin do Bulharska, založení a budování Vojvodova, věnuje pozornost místnímu politickému dění, uvádí zeměpisná a statistická data o vesnici a popisuje také národnostní a náboženskou příslušnost vojvodovských obyvatel. V následujících kapitolách vypráví o oděvu, jazyku, společenském a rodinném životě vojvodovských Čechů a Slováků a poté podrobně líčí hospodářské dění, popisuje, čím si vojvodovští zabezpečovali živobytí, a nejednou vyzdvihuje vynalézavost svých českých a slovenských sousedů. Poslední kapitoly jsou pak věnovány založení a počátečním létům činnosti zemědělského družstva ve Vojvodovu. Přílohu textu tvoří čtyři jmenné seznamy vyhotovené Neco Petkovem, které zaznamenáva-

jí migraci vojvodovských obyvatel. Překlad tohoto cenného dokumentu je opatřen podrobnými poznámkami a předmluvou, v níž je představena osobnost Neco Petkova Necova a která sleduje historii vojvodovských Čechů před přestěhováním do Bulharska a po „návratu“ do Československa. Publikace obsahuje několik příloh, včetně studie Vladimira Penčeva „Tempus Edax Rerum aneb O minulosti a přítomnosti vojvodovských Čechů“ a také bohatý dokladový materiál, stejně jako dobové i současné fotografie. Vladimír Penčev, který uskutečnil první výzkumy věnované problematice české komunity ve Vojvodovu a jemuž patří zásluha za „objevení“ Vojvodova coby badatelského tématu, byl vydavateli pozván, aby publikaci představil českým čtenářům. V krátkém „Úvodním slovu“ tento autor vyzdvihuje přínos Čechů na poli institucionálního, hospodářského a kulturního rozvoje bulharského státu po získání nezávislosti (1878) a komentuje paradoxní fakt, že společenství vojvodovských Čechů „našlo“ svého letopisce v osobě jejich bulharského souseda. Této skutečnosti věnují pozornost i autoři předmluvy Marek Jakoubek a Zdeněk Nešpor, kteří podtrhují, že vojvodovští Češi jsou jednou z nemnoha českých emigrantských komunit, o které zanechal písemné svědectví člověk, který k ní nepatřil, ale žil léta v úzkém kontaktu s jejími členy. Současné poukazují na to, že právě absence pročeského národnostního patosu charakteristická pro Necoův „pohled zvenčí“ je jednou ze zvláštností, která činí Necovovy *Dějiny* tak zajímavým dokumentem. Podle M. Jakoubka a Z. Nešpora je v tomto ohledu neméně důležitá skutečnost, že Necovův způsob výkladu – jehož tematická organizace má mnohem blíže ke strukturovanému etnografickému popisu než k naivnímu nekritickému představování faktů obyčejným vesničanem – kompenzuje i autorovu značnou jednostrannost vycházející z jeho marxistického přesvědčení, jež se odráží v interpretaci některých stránek života jeho českých a slovenských sousedů. Při se-

znamování čtenářů s osobou Neco Petkova autoři předmluvy zdůrazňují jeho občanskou angažovanost a pozastavují se nad motivy, které jej inspirovaly k sepsání přítomností Čechů a Slováků poznamenané historie Vojvodova, jež komentují takto: „Protože jeho cílem rozhodně nebyla oslava bulharského národa ani velebení vojvodovských občanů, natož pak – jak se mnohdy v podobné literatuře stává – vlastní osoby, můžeme usuzovat, že jeho záměr byl lidově osvětový a – lze-li to tak říci – téměř protovědecký“ (str. 16). Mohli bychom dodat, že tento „osvětový“ úmysl je do značné míry spojen i s vědomím, jak cenná je zkušenost setkání s jiným a cizím. Charakteristický je v této souvislosti z jedné strany Necovův přístup, vyjádřený v první větě jeho knihy, kterou celé dílo začíná a podle které „je každý z nás povinen všimnout si nejdůležitějších událostí vlastního života, jak kvůli sobě, tak i pro své bližní. Je povinen přijímat od svého okolí vše dobré a užitečné a předávat to svým potomkům, aniž by do toho vkládal jakoukoli nacionalistickou tendenci“ (str. 27), z druhé strany pak skutečnost, že jeho vyprávění o Vojvodovu končí odjezdem jeho českých a slovenských spoluobyvatel.

Stručně, ale vyčerpávajícím způsobem se v „Předmluvě“ popisuje nelehký osud vojvodovských Čechů, při jehož výkladu se klade důraz na roli náboženství, které bylo klíčovým faktorem jak při rozhodnutí opustit Banát a odejít do Bulharska, tak i pro život ve Vojvodovu. Komentovány jsou také důvody, které po druhé světové válce vedly k reemigraci českých a slovenských rodin do Československa, jejíž výsledek byl ovšem pro většinu dotyčných značně traumatický (nostalgické pouto reemigrantů k vojvodovské minulosti vyjadřuje dojemným způsobem Temenuška Krivánková ve své básni „Vojvodovo“, která je umístěna jako motto v úvodu celé publikace). Celá předmluva končí bibliografickým přehledem publikací spojených s problematikou českých a slovenských komunit v Banátu a v Bulharsku.

Jak již bylo řečeno, obsahuje české vydání Necovova rukopisu bohatou přílohu, která v různých směrech rozšiřuje poznání minulosti a současnosti vojvodovských Čechů a Slováků. Na jedné straně se zde nalézá již zmiňovaná studie Vladimíra Penčeva osvětlující historické skutečnosti spojené s přítomností Čechů a Slováků ve Vojvodovu, stejně jako faktory, které přispěly k zachování etnické identity vojvodovské české komunity (a mezi nimiž hrálo nejdůležitější roli náboženství); na straně druhé zde nalezneme vzpomínky reemigrantky Amálie Hružové (která se narodila v Banátu, žila ve Vojvodovu od jeho založení a na sklonku života vycestovala s ostatními Vojvodovčany do Československa) či přepis vybraných rozhovorů s Ankou Bosilkovou (Českou, která zůstala a dodnes žije ve Vojvodovu), které prezentují individuální prožitky akterů a dávají smysl klíčovým událostem z minulosti vojvodovských Čechů. Příloha obsahuje ještě vyprávění neznámého očitého svědka příjezdu Vojvodovčanů na jižní Moravu (destinace reemigrantů z Vojvodova v letech 1949–1950) a překlady projevů, jimiž byli vítáni čeští a slovenští hosté v průběhu oslav ve Vojvodovu v roce 2000; dále pak plánec Vojvodova vyhotovený Matějem Hružou v roce 1979 podle originálu z roku 1949 a také více než 20 fotografií představujících vzhled vesnice a jejích obyvatel v minulosti i současnosti.

Vydání *Dějin Vojvodova. Vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*, které je výsledkem dlouholetého obětavého úsilí M. Jakoubka, T. Krivánkové, Z. Nešpora a T. Hirta, výrazným způsobem obohacuje základnu ke studiu českých a slovenských krajan-ských komunit a bezpochyby také představuje významnou událost pro potomky vojvodovských Čechů a Slováků. Současně se jedná i o důležité svědectví toho, že otázka přítomnosti Čechů a Slováků na bulharském území neztratila na aktuálnosti a odpovídající bulharsko-česko/slovenský dialog není přerušen.

Michaela Kuzmová

XVI. světový sociologický kongres ISA

Durban (JAR), 23.–29. 7. 2006

Za nevelké účasti českých socioložek a sociologů proběhl ve dnech 23.–29. července 2006 v Durbanu v Jihoafrické republice šestnáctý světový sociologický kongres, pořádaný Mezinárodní sociologickou asociací (ISA). Z tak rozsáhlé akce těžko podávat souhrnnou zprávu, nicméně se alespoň pokusím – pochopitelně ze subjektivního hlediska – vystihnout její hlavní rysy. (Program kongresu je dostupný on-line: <http://www.sociology2006.org.za/dbphp/index.php>. V následujícím textu odkazují na jednání kongresových sekcí podle kódů, užívaných v tomto programu.)

Oficiální název kongresu zněl „Kvalita sociální existence v globalizujícím se světě“. Již úvodní prezidentský panel (PS01), kterým odstupující prezident ISA Piotr Sztompka nahradil tradiční prezidentskou adresu, ovšem ukázal velmi rozdílné reakce na tento námět. Sám Sztompka navrhl analyzovat globalizaci pomocí „třetí sociologie“, která se namísto celkem společnosti (první sociologie: Comte, Marx a spol.) či sociálním jednáním (druhá sociologie: Weber, Pareto a spol.) bude zabývat sociálními situacemi a epizodami. Jeffrey Alexander v zápětí označil globalizaci nikoli za jev, ale za ideologii, již stopoval evropskými dějinami od Napoleona po dnešek, aby se k ní nakonec dialekticky sám přihlásil. Mary Evans přispěla pochmurnou úvahou, že civilizace se v 21. století vyvíjí směrem k uzavřeným komunitám (*gated communities*), sobeckému individualismu a k agresivní detekci odlišností. Myslela tím zjevně civilizaci nejbohatších zemí světa, neboť své názory dokládala poukazy na vysílání londýnské televize. Hans Joas pak nakonec popsal globalizaci jako arénu, kde se utkávají různé tradice náboženského nazírání na svět spolu s evropským sekularismem.

Prezidentský panel tedy naznačil, že ke globalizaci se sice všichni rádi vyjád-

ří, ale stává se z ní stále prázdnější pojem, zatímco kvalita sociální existence vzbuzuje pramalý zájem, a když už nějaký, těžko ji zbavit eurocentrické pachuti. Namísto intelektuálního ohniska kongresové heslo spíše vykreslilo dvojici neuralgických bodů: propojení sociologie se sociální realitou a globální organizaci sociologického vědění. Těm se budu dále věnovat.

Sociologie je dnes etablovaná a v rostoucí míře také sebestředná věda, a tak se zdá nezbytné znovu promyslet její vztah k reálným společenským aktérům. O to se nedávno pokusil Michael Burawoy, který rozlišil čtyři typy sociologie podle toho, ke komu tato věda hovoří: vedle odborných kruhů (profesionální a kritická sociologie) a administrativy (aplikovaná sociologie) se určitý typ sociologie obrací na různé druhy veřejnosti (veřejná sociologie – *public sociology*), aby jim nabídl propracování jejich agendy. O veřejné sociologii se od té doby diskutuje a byla předmětem reflexe i na durbanském kongresu.

Ukazuje se zprv, že nadmíra veřejného angažmá může být problematická (viz panel o veřejných sociologiích TS 05_03, příspěvky N. Pun a N. Shahrokni). Např. veškerá sociologie v komunistické Číně je definována jako veřejná, přecež se od ní očekává plnění státotvorných povinností. Je tedy dovoleno studovat sociální problémy, ale musí se při tom hlasitě deklarovat vlastenectví a naopak se nesmí zpochybňovat politická linie Strany. V Íránu se zkoumáním veřejného mínění toto veřejné mínění bezprostředně vytváří, neboť doposud nebylo rozvinuté. Taková přímá akce jistě potěší srdce mnoha intelektuálů a intelektuálů – alespoň dokud za to neskončí ve vězení, jak se v daném případě stalo.

Obvyklejší jsou však opačné obtíže, tzn. navázat a udržet spojení se svým publikem. Příklad nabízejí dějiny sociologie v jižní Africe, jež byla na kongresu pochopitelně předmětem zvláštního zájmu. Hnutí Black Consciousness v sedmdesátých letech 20. století zpochybnilo právo (bílé

anglickojazyčné) univerzitní sociologie formulovat zkušenosti černého afrického dělnictva a sociologové se uhájili jen obratem k marxismu, jehož rétorika jim dovolila ztotožnit se s oběťmi apartheidu. Výsledkem bylo neobvykle těsné sepětí mezi černými odbory a sociologií v JAR (RC08_01, Ally & Ally; TS05_03, S. Buhlungu). S pádem apartheidu ale přišla nová, ještě těžší traumata. Z části bývalých opozičních aktivistek a aktivistů se stali vládní hodnostářky a hodnostáři hájící fakticky zájmy korporací, nebo představitelé a představitelky transnacionálních nevládních organizací, kteří „v sakách a kravatách“ létají kamsi do Ženevy. Skuteční protestující ztrácejí k těmto elitám důvěru. (Viz debatu o sociálních hnutích v subsaharské Africe, AF04.) Dokáže si sociologie udržet tvář i v takové situaci?

Nelze konečně pominout, že v Durbanu zápasím se sociálními problémy, mj. s vysokou kriminalitou, musely účastnice a účastníky eskortovat mezi hotelem a kongresovým centrem taxíky a zvláštní autobusy. O sociální realitě se jednalo za zátařasy a policejními hlídkami a je na místě se ptát, jak vlastně sociologie reflektovala situaci „za dráty“ na africkém kontinentu. Těžko dát objektivní odpověď, ale z úst afrických, ale i dalších účastnic a účastníků opakovaně zaznívala slova zklamání.

Hloubku frustrace sociologickým mainstreamem, vnímaným jako parochiální diskurz, „idiograficky“ poplatný evropským reáliím (J. Adesina), bez nejmenší ochoty přijmout do sociologické klasiky také texty postavené na kódech islámské, čínské, nebo i jen ruské kultury (S. Alatas) odhalil zejména panel o mimoevropských sociologiích (TS05_04). Někdo věří, že pokud se mimoevropské sociologie budou budovat v úzkém sepětí se sociálními hnutími, lze zkušenost mimoevropských lidí přetavit v silné argumenty na globálním akademickém trhu (RC08_01, W. Keim). Jiní obviňují akademický establishment, mezi ním i ISA, z účinného bránění takovému vý-

voji (TS05_04, J.-B. Ouedraogo). Málokdo je ale spokojený.

Žádný div, že africká sociologie sahá k marxismu (viz např. sekce AF01), zatímco na jednom z mála zasedání uspořádaných socioložkami a sociology ze středovýchodní Evropy (NA03_01) se hovořilo o tom, že „kolonizace“ západem je vítaný pokrok, a někteří dokonce navrhli rovnou zrušit marxistický koncept třídy. Nelze ale přehlížet, že právě koncepty jako třída nebo imperialismus umožňují mnoha africkým socioložkám a sociologům formulovat neradostnou zkušenost postkoloniální situace, zatímco neoliberalismus a teorie modernizace se jim jeví jako věčně unikající iluze, nebo přímo jako cynické obelhávání.

Zbývá ovšem stále otázka, zda je marxismus skutečně nejvhodnější jazyk pro formulaci postkoloniálních a dalších zkušeností. V závěrečné diskusi (PS02) se na toto téma střetli Michael Burawoy a Alberto Martinelli. Zatímco postmarxista Burawoy citoval Lenina a směle stavěl sociologii do čela transnacionální občanské společnosti, která musí zastavit ničivý postup trhu („třetí vlnu marketizace“), Martinelli mírnil jeho nadšení připomínkami, z nichž mnohé znějí v našem kontextu sympaticky.

Martinelli odmítl demonizovat trh, který je při všech nedostacích jedním z pilířů moderní společnosti. Jeho absence by měla katastrofické následky – jak dokládají zkušenosti z východního bloku. Dále podotkl, že občanské společnosti mohou vypadat všelijak a že řada z nich dává před lidskými právy nebo bržděním trhu přednost xenofobii, klientelismu atp. Je také třeba dávat pozor, zda intelektuálky a intelektuálové lidi vedou, nebo spíše ovládají a manipulují. Zkrátka řečeno je podle Martinelliho nezbytné, aby si sociologie držela kritickou distanci, neboť jinak propadá dogmatismu, třebas angažovanému.

Jak, s přihlédnutím k situaci české sociologie, shrnout zkušenosti z 16. světo-

vého sociologického kongresu? Sociologie je dnes plně rozvinutá věda a její institucionální a mocenské struktury se stávají zároveň strukturami ignorance. Neprominentní, „málo zajímavá“ témata, zkušenosti a teoretické perspektivy v nich nenacházejí prostor, což platí z velké části i pro postkomunistickou sociologii, postavenou na nekanonických zkušenostech a často projevující nechuť k marxizující teorii. Ačkoli je marginální pozice pro sociologickou analýzu mnohdy výhodou, měli bychom také hledat způsob, jak své zkušenosti sdílet s ostatními. Proto je potřeba zapojit se do globálních diskusí o platnosti marxistických teorií a o platnosti západních teorií. Jistě se vyplatí hledat paralelní zkušenosti v neevropském světě (například mezi tvorbou veřejného mínění v současném Íránu a v Československu konce šedesátých let), a jistě se vyplatí žádat spolu s ostatními více prostoru pro „nekanonické“ generalizace.

Před světovou sociologií jako celkem stojí úkol dekolonizovat vlastní diskurz a prolomit hegemonii euroamerické zkušenosti. Těžko říci, kolik v tomto směru dosáhnou nový prezident ISA Michel Wieviorka a nově zvolený výkonný výbor, ve kterém opět převažují vědci a vědkyně z bohatých univerzit globálního severu. Nicméně není důvodu nepopřát jim při plnění tohoto nelehkého úkolu mnoho zdaru.

Michael Voříšek

Sociální spravedlnost na ruský způsob

Přednáška vedoucích pracovníků
Sociologického ústavu Ruské akademie
věd na SOÚ AV ČR
Praha, 24. dubna 2007

Návštěva ředitele Sociologického ústavu Akademie věd Ruské federace prof. *Michaila Konstantinoviče Gorškova*, člena-korespondenta AV RF, a jeho zástupkyně prof. *Zinaidy Tichonovny Golenkovové*, DrSc., by mohla

být přelomová, kdybychom o to stáli: z ruské strany byl projevem mimořádný zájem o spolupráci v oblasti výzkumu a výuky zejména na doktorandské úrovni, o výměny vědeckých týmů i jednotlivců, o vzájemnou výměnu publikací, ale i o otevření publikačních možností v Rusku a na stránkách našich časopisů. Rozvoj takové spolupráce by nepochybně přispěl k tomu, abychom svého východního partnera poznali lépe a kvalifikovaněji než dosud.

Ostatně beseda s oběma významnými hosty, konaná 24. dubna 2007 v Sociologickém ústavu AV ČR, doložila, že efektivita takové spolupráce by mohla být garantována mimo jiné, ba snad dokonce především, značnou, téměř naprostou otevřeností ruské strany, pokud jde o sebereflexi ruské společnosti prostřednictvím sociologických výzkumů a pokusů o výstavbu alternativních teorií ruské transformace. Profesor Gorškov nejprve konstatoval pluralitu pohledů na ruskou současnost s tím, že se názorově pohybuje od rutinního výzkumu přes dnes již tradiční „tranzitologii“ až po originální pokusy o efektivní konstrukci svěbytných teoretických konceptů a konceptuálních systémů, jež by specifikum soudobého Ruska uchopovaly lépe než např. tradiční teorie modernizace, civilizačního konfliktu nebo dokonce prastarého sváru západníků a narodníků („počveníků“). Předpokladem takové plurality je i v Rusku samozřejmě obeznámenost nejen s vlastní klasickou sociologickou tradicí, která je revitalizována (od Kovalevského k Michajlovskému, od Berďajeva k Sorokinovi), ale i se soudobou světovou sociologickou produkcí. Obeznámenost se světovou produkcí je svým způsobem udivující – nejen díky obrovské překladatelské aktivitě, ale také díky rozsáhlým mezinárodním kontaktům – od Číny po Jižní Afriku. Tím spíše se otevírá prostor pro plodnou diskusi, jakoliv se nám některé osobité ruské přístupy mohou jevit jako „nestandardní“.

Dominantou výkladu prof. Gorškova byl problém sociální spravedlnosti, jehož

objektivním východiskem je „nová stratifikace“ ruské společnosti, k níž došlo po roce 1992 v důsledku divoké a dramatické privatizace. Tehdy byl položen základ k tomu, že dnes, podle výzkumů z let 2005–2006, žije 21 % populace ve dvou nejnižších sociálních vrstvách, které se pohybují na hranici a častěji pod hranicí bída. Dvě třetiny z nich pak konstatují, že nemožnou uspokojit ani základní potřeby stravování, odívání a bydlení. Uvážíme-li, kolik konkrétních lidí a rodin tato jedna pětina populace představuje v absolutních číslech, můžeme si bez nesnází učinit představu, že problém „demokratizace“ společnosti pro ně není problémovou dominantou – tím spíše, že odpovědnost za své současné postavení z větší části připisují zhroucení ruské postsovětské ekonomiky na počátku 90. let. Mezivrstva, která tvoří 17 % populace, na hranici bída „balancuje“ a od nejnižších vrstev se liší tím – cituji –, že „se ještě nelumpenproletarizovala“ a že vede životní styl, který ji staví výše, než odpovídá jejímu materiálnímu postavení. Nejzajímavější je jistě konstituující se „střední třída“, kterou podle sociologických odhadů dnes tvoří 20 % obyvatelstva, objektivně (tedy z hlediska „dekomponovaného statusu“) to pak znamená, že její příslušníci vykazují střední a vyšší vzdělání, příjem na člena domácnosti je vyšší, než je příjmový medián daného regionu, většinou vykonávají nemanuální práci a sami se za střední vrstvu dokonce také pokládají. Možná, že zde je naděje Ruska, kdo ví?

Samozřejmě, že nejvíce manifestní pozornosti přitahuje skupina kvantitativně nejmenší, ale nejnapadnější – oněch 5 % „nových Rusů (průměrný příjem 2000 eur na osobu v domácnosti). Kromě těch, kteří tvoří srovnatelně evropoamerickou „vyšší střední“ vrstvu, sem patří i ti, kteří – jak se domnívá „lid“ – „rozkradli Rusko“, noví miliardáři a milionáři.

Prof. Groškov vyložil velmi přesvědčivě, že problém není v absolutních číslech, ba ani ve fenoménu „absolutní bída“ (Rus-

ko nikdy nedosáhlo evropského životního standardu, jak ví každé malé dítě nebo čtenář klasické literatury), ale ve fenoménu jakési „relativní deprivace“. Ta se projevuje v pocitu nelegitimity současné sociální diferenciaci (příliš rozevřených stratifikačních nůžek) a zejména sociální nespravedlnosti, která umožnila vznik vrstvy, jež přišla k obrovskému majetku „nezaslouženě“. Druhou stránkou věci je to, že Rusové nemají pocit viditelné změny nebo směřování k ní: podle výzkumů ze 14 ukazatelů respondenti pouze na 4 odpověděli pozitivně v tom smyslu, že právě zde se jejich postavení v posledních pěti letech zlepšilo (nezaměstnanost, širší volba možnosti výdělku, podpora rodin a penzijní zaopatření). Shrnutí – výsledky výzkumů ukazují, že existuje značný rozryv mezi společenskými očekáváními a každodenním životem.

Vcelku není nesnadné – jakkoliv prof. Gorškov o té věci nemluvil a publikum se decentně netázalo – odvodit politickou strukturaci ruské společnosti, v níž je hierarchie hodnot značně odlišná než v „rozvinutých demokraciích“ a v níž postoj k demokracii a občanské společnosti (a zejména k jejich formování a stabilizaci) je vpravdě osobitý. Nicméně – snažíme-li se pochopit svébytnost islámských společností, protože v nich cítíme „naš problém“, proč bychom podobné kritérium neměli uplatňovat na ruskou společnost, která se konec konců vyvíjela odlišně od evropských společností prakticky už v dobách Kyjevské Rusi? Víme to totiž nejen od kremlologů, ale třebaš již od našeho klasika a odborníka na ruskou otázku, jímž byl nesporně Tomáš Garrigue Masaryk.

Besedu doplnila prof. Golenkovová (speciálně se zabývá mj. výzkumem ruských podnikatelů, vrstvy, kterou Rusku 70 let neznalo) dalšími údaji, podrobněji informovala o struktuře ruské sociologické obce a výchově doktorandů. V diskusi byla vznesena řada zajímavých a kvalifikovaných dotazů, zejména týkajících se sociální

struktury, horizontální mobility, urbanizace Ruska a jejích důsledků atd. V této souvislosti hosté také ukázali, že mezi dvěma megalopolis, jimiž jsou Moskva a Sankt-Petěrburg, a tzv. glubinkou, tj. městy a obcemi mimo centrum, zeje propast pro nás málo představitelná.

O užitečnosti vzájemných styků, zdá se, není pochyb. Jejich mimořádně významným důsledkem by byl věcnější pohled na nesmírně složitou, dramatickou a nejednoznačnou ruskou realitu. Oprostili bychom se, aspoň v sociologické obci, od některých příliš zjednodušených stereotypů, které nikdy k poznání toho druhého nijak pozitivně nepřispívají.

Miloslav Petrusek

Všeruský sociologický kongres

3.–5. října 2006, Moskva

Počátkem října loňského roku se v prostorách Moskevské státní univerzity M. V. Lomonosova (MGU) uskutečnil Všeruský sociologický kongres „Globalizace a sociální změny v současném Rusku“, který společně zorganizovaly Ruská sociologická společnost (RoSA) a Fakulta sociologie MGU. Záměrem kongresu bylo podpořit rozvoj ruského sociologického společenství – různých škol, směrů a odvětví sociologického poznání a vědeckých aktivit provozovaných na vysokých školách i pracovištích Akademie věd.

Pracovní program kongresu zahrnoval plenární a semiplenární zasedání i jednání v sekcích, stručná sdělení, kulaté stoly, diskuse a rovněž setkání se známými ruskými i zahraničními sociology. Kongresu se zúčastnili zástupci 65 regionů Ruské federace a dále hosté z Běloruska, Bulharska, Číny, Francie, Kazachstánu, Litvy, Moldavska, Německa, Polska, Srbska a Černé hory a Ukrajiny. Mezi účastníky nechyběli vedle sociologů ani představitelé jiných sociálních věd, zástupci profesních a společenských sociologických organizací z Rus-

ka i zemí Společenství nezávislých států a představitelé Mezinárodní sociologické asociace a Evropské sociologické asociace. Zájem o účast na kongresu projevovalo přes 1300 osob. Organizační výbor konference obdržel 965 příspěvků, z toho 60 zahraničních, které vyšly v 16 svazcích konferenčního sborníku. Během tří dnů trvání kongresu se jej zúčastnilo 1024 osob.

Konferenci zahájil úvodním slovem předseda RoSA, děkan Sociologické fakulty MGU V. I. Dobržeňkov. Příspěvky v plenárním zasedání přednesli předseda organizačního výboru a rektor MGU akademik V. A. Sadovničij: „Humanitní vzdělání a univerzita“, akademik G. V. Osipov: „Sociologie v systému vědeckého řízení ruské společnosti“, děkan Fakulty sociologie Státní univerzity v Sankt-Petěrburgu N. G. Skvorcov: „Globalizace a struktury každodennosti“, ředitel Sociologického ústavu Ruské akademie věd M. K. Gorškov: „Rusko – nová sociální realita: k obecným závěrům sociologické analýzy“, V. I. Dobržeňkov: „Rusko a hledání národní ideologie“ a vedoucí katedry sociologie bezpečnosti na Fakultě sociologie MGU V. N. Kuzněcov: „O poslání ruské sociologie při utváření nového moskevsko-šanghajského modelu světového řádu“.

Na závěr plenárního zasedání byly předány ceny P. A. Sorokina za vynikající přínos k rozvoji sociologie a I. G. Petrovského za vědecko-pedagogickou práci a také odměny vítězům a laureátům soutěže N. I. Karějeva. Laureáty Sorokinovy ceny se stali bývalý prezident Mezinárodní sociologické asociace A. Martinelli (Univerzita Boloňa) a člen korespondent Ruské akademie věd (RAN) N. I. Lapin (Filosofický ústav RAN, Moskva).

Po slavnostním zahájení a přednáškách v plénu se program konference rozdělil do čtyř semiplenárních zasedání, která se zaměřovala na následující aktuální oblasti sociologického bádání: „Stav sociologického poznání a současné sociální teorie“, „Transformace Ruska: tradice a inovace“,

„Dynamika sociálně-politických procesů“, „Sociologické vzdělávání a společnost“.

Během druhého dne konání kongresu se uskutečnilo 36 zasedání v sekcích, jež odpovídaly příslušným sociologickým odvětvím. S velkým zájmem se setkaly sekce dějin a teorie sociologie, sociologie bezpečnosti, matematického modelování sociálních procesů, sociologie rodiny a demografie, sociologie mládeže, sociologie organizace a řízení, sociologie politických procesů, sociologie vzdělání, sociologie regionálního a městského rozvoje, sociologie armády, sociologie komunikačních systémů i další. Z 972 přihlášených osob se sekcí skutečně zúčastnilo 879 a z nich 423 vystoupilo s příspěvky nebo krátkými sděleními.

Na závěr druhého dne konference se uskutečnilo promítání dokumentárního filmu „Poslušnost“ („Obedience“, režie Stanley Milgram, USA 1965) s komentářem autora ruského překladu A. J. Voronova, docenta katedry sociologie a humanitních věd na Mezinárodní státní univerzitě přírody, společnosti a člověka v Dubně. Po skončení projekce o filmu diskutovali specialisté z různých oborů (včetně zástupců přírodovědných a technických disciplín).

Třetí den konání kongresu proběhlo šest kulatých stolů věnovaných nejaktuálnějším sociálním problémům současného Ruska: „Mládež v polykulturním globálním prostoru“, „Sociologie tržních reforem v Rusku“, „Vztah obyvatelstva příhraničních oblastí Ruska a Běloruska k rozšiřování Evropské unie“, „Duchovní a sociálně-demografická bezpečnost současné ruské společnosti“, „Filantropie v soudobém Rusku: problémy a perspektivy“, „Nové věcné pole rozvoje ruské sociologie a sociologie vzdělávání začátku 21. století: zisky a ztráty, nové výhledy a hrozby“.

Druhou polovinu dne zahájilo rozšířené zasedání Pedagogicko-metodické rady pro sociologii, sociální antropologii a organizaci práce s mládeží Pedagogicko-metodické asociace pro klasické univerzitní vzdělávání, kterého se zúčastnilo 115 osob,

z toho 92 zástupců regionálních vysokých škol. Hlavním bodem jejich jednání bylo posouzení nových metodických dokumentů pro výuku sociologie.

Velmi živý byl průběh schůze vedení RoSa pod řízením jejího předsedy prof. V. I. Dobrjeňkova. Členové předsednictva a zástupci 52 regionálních poboček byli seznámeni se zprávou o činnosti asociace po dobu tří let její dosavadní existence. Ke dni zahájení kongresu byla vydána brožura, která informuje o historii a činnosti mezinárodních, zahraničních a ruských sociologických společností a přináší podrobnou informaci o RoSa. Stálým námětem jednání všech schůzí vedení a předsednictva asociace je přijímání nových regionálních skupin. Během tří let bylo do RoSa přijato sedm nových poboček. Na výročním zasedání bylo rozhodnuto o přijetí regionálních organizací republiky Marij El a Sachalinské oblasti. Přání stát se členy asociace na kongresu projevili sociologové z Čuvašské republiky a Kaliningradské oblasti.

Kongres byl zakončen závěrečným plenárním zasedáním, na němž vedoucí sekcí a kulatých stolů shrnuli výsledky své práce a předložili návrhy na zdokonalení činnosti výzkumných výborů RoSa.

(Z ruštiny přeložil a zkrátil –smrk–)

I. P. Rjazancev

Znovuobnovení sekce metod MČSS

Ve středu 17. 1. 2007 proběhl na Fakultě sociálních věd v Praze seminář, jehož cílem bylo obnovení sekce metod MČSS. Na semináři vystoupil Hynek Jeřábek (FSV UK) s příspěvkem „Co je současné a moderní na Lazarsfeldově metodologii? (Kontextuální analýza jako předstupeň víceúrovňových modelů)“ a další příspěvek přednesl Petr Soukup (FSV UK, SOÚ AV ČR) – „Víceúrovňové modely (Aneb jak pracovat s kontextuálními proměnnými)“. Akce se účastnili pracovníci čtyř fakult (FSV UK, FF UK,

FSS MU a FF ZČU) a několika výzkumných pracovišť (SOÚ AV ČR, CESES, IKSP) a také studenti magisterského a doktorandského studia FSV UK a na FSS MU. Stěžejním námětem byla diskuse o činnosti metodologické sekce a jejím organizačním zajištění. Bylo domluveno, že sekce by měla sloužit k rozvíjení znalostí metod kvalitativního, analytického (kvantitativního) i kombinovaného výzkumu používaných nejen v sociologii, ale i ostatních sociálních vědách. Činnost bude vycházet ze zájmu a ochoty nových i stávajících členů MČSS a spočívat v realizaci diskusních, výukových nebo prezentačních akcí. Z diskuse vyplynulo, že hlavní náplní činnosti sekce by měly být:

1) semináře/workshopy o nejnovějších metodách a ukázky jejich aplikací (zpravidla jedno- či vícedenní akce s vložným),

2) konference, semináře, workshopy o výsledcích výzkumu se zdůrazněním metodologických aspektů,

3) metodologický výzkum a jeho výsledky,

4) částečná participace na metodologické výuce doktorandů z celé ČR,

5) etická doporučení v oblasti výzkumu a zlepšování výzkumné praxe v ČR, kultivace metodologie.

S doporučením podílet se na výuce Ph.D. uchazečů vyslovili někteří účastníci nesouhlas. Tyto úkoly mají dle nich plnit jednotlivé fakulty. V další diskusi vybídl Milan Tuček (SOÚ AV ČR a FSV UK) jménem MČSS metodologickou sekci k publikování pod hlavičkou MČSS alespoň 1x ročně.

V diskusi též zazněly návrhy témat, které by měly být námětem seminářů z oblasti analytické metodologie:

1. Víceúrovňové modely a jejich aplikace v sociálních vědách.

2. Strukturní modely, nejnovější vývoj a jejich řešení v softwarových produktech.

3. Loglineární analýza a možnosti prá-

ce s kategoriálními daty, modely diskrétní volby (discrete choice).

4. Analýza přežití (event-history analysis), užívání longitudinálních dat.

5. Analýza časových řad vč. transverzálních.

6. Analýza latentních tříd, možnosti využití v sociálních vědách, dostupné softwarové prostředky.

7. Problém klesající návratnosti.

8. Design výzkumů a jeho dopady.

9. Teorie měření a škálování.

10. Všeobecný lineární model (GLM).

11. Problémy statistické významnosti a jejich řešení.

Z témat kvalitativní metodologie byla zmíněna metoda focus groups a navrženo bylo i uspořádání diskusního setkání ke spolupráci a kombinovanému používání analytické a narativní, kvantitativní a kvalitativní metodologie. Padl i návrh na propojení metodologů z různých příbuzných disciplín: psychologie, ekonomie, politologie, kinantropologie a námětem jednoho ze seminářů by mohla být diskuse nad blízkostí metod těchto disciplín a o možném využití jednotné metodologie.

Na závěr diskuse byl ustaven přípravný výbor, ve kterém zasedne dr. Katrňák (FSS MU), dr. Kreidl (FF ZČU), dr. Soukup (FSV UK, SOÚ AV ČR) a doc. Jeřábek (FSV UK). Účastníci setkání vyslovili přání doplnit přípravný výbor o zástupce kvalitativní metodologie, kteří mají zájem na spolupráci. Termín prvního celodenního semináře je 7. 6. 2007, podrobnosti budou sděleny zájemcům e-mailem. Tématem prvního semináře budou na základě předběžné domluvy přípravného výboru víceúrovňové modely.

Zájemci o práci této sekce nechť se obrátí na e-mailovou adresu některého z iniciátorů této aktivity – doc. Hynka Jeřábka (jerabek@fsv.cuni.cz) nebo PhDr. Petra Soukupa (soukup@fsv.cuni.cz), případně na sekretariát MČSS (mcss@seznam.cz).

Petr Soukup

Etnometodologický workshop

Univerzita Karlova, Praha, 24.–26. 6. 2006

Po dvou předchozích workshopech v Sýrii k tématu *Arabs in the Media: Wars, Identities and Public Space* se třetí etnometodologický workshop pod názvem *Ethnomethodology and Media: Wars, Borders and Identities* konal v Praze (o syrských workshopech viz zprávu J. Nekvapila v *Sociologickém časopise / Czech Sociological Review* 41, 2005: 343–346). Volba Prahy jako místa konání nebyla čistě náhodná. Díky hlavnímu organizátorovi workshopu, Jiřímu Nekvapilovi z Karlovy univerzity, navštívila většina zúčastněných Prahu již dříve. V říjnu 2004 přednášel v Praze Baudouin Dupret (Sýrie), organizátor syrských setkání a spoluorganizátor pražského workshopu, a pražskému publiku tehdy představil výzkum, jež poprvé prezentoval právě na etnometodologickém workshopu v syrském Damašku (týkal se reklamních sebe prezentací tří arabských televizních stanic). Část agendy syrského workshopu se tím přenesla do Prahy. V prosinci 2004 přednášeli v Praze japonští badatelé Ron Korenaga a Yoshifumi Mizukawa o svém etnometodologickém výzkumu recepce reklamy a v prosinci 2005 přijel do Prahy Dušan Bjelić (USA) s přednáškou o masmediální praxi „editování sociálních identit“. Častým hostem v Praze bývá blízký spolupracovník Jiřího Nekvapila a též spoluorganizátor pražského workshopu Ivan Leudar (Velká Británie), kterého mohli zájemci o analýzu diskurzu vidět v Praze již před deseti lety na konferenci *Dialoganalyse VI* (viz stejnojmenný sborník z konference, ed. S. Čmejrková, J. Hoffmannová, O. Müllerová a J. Světlá, Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1998). Většinou proto nebylo zatěžko přijmout návrh Leny Jayyusi (Spojené arabské emiráty), aby se třetí workshop konal v Praze. Jediným smolným okamžikem akce bylo, že jeden ze spoluorganizátorů, B. Dupret, musel na poslední chvíli odříct svou účast.

Hlavní zaměření pražského work-

shopu zůstalo stejné jako v Damašku: bylo jím ověřování nosnosti etnometodologického přístupu ke zkoumání masmediální komunikace. I tentokrát byly v popředí konceptuální otázky mediální konstrukce sociálních identit aktérů v konfliktních situacích či hledání povahy intertextových vztahů mezi mediálními texty s využitím pojmu dialogické sítě. Tematicky však již nebyl pražský workshop výlučně zaměřen na arabský svět a jeho mediální prezentaci, nýbrž se věnoval též mediálním prezentacím marginalizovaných a stigmatizovaných sociálních skupin v Evropě (romských přistěhovalců ve Velké Británii, marocké mládeže v Amsterdamu), mediální konstrukci ohrožení Japonska nemocí šílených krav aj.

Většina příspěvků se zabývala jevy, jako je konflikt, vytváření hranic, teritorií a formulování rozdílných společenských identit v konfliktní (např. válečné) situaci. Ukázalo se, jak důležitou roli hraje v těchto situacích lidské tělo – existence fyzického těla je předpokladem vzniku teritorií a vytváření hranic, přitom aktuální podmínky jeho existence se mohou dostat (chtělo by se říct „s jistou ironickou paradoxností“) do ostrého konfliktu s diskurzy, jejichž úkolem je hranice a teritoria definovat a podrobovat si tělesnou existenci člověka. Za jistých podmínek se tak jedinec či celá sociální skupina mohou octnout vně hranic území, přestože fyzicky na teritoriu setrvávají. Příkladem by mohly být situace státního ignorování či utlačování etnických menšin, situace občanské války či procesy genocidy. V mediální praxi je zásadní role fyzických těl v konfliktních situacích reflektována filmovým či fotografickým obrazem, tj. materiálem, který je schopen reprezentovat trojrozměrnou realitu našeho světa. Mnozí účastníci tak kromě verbálních dat analyzovali a interpretovali také obrazová data. Téma tělesnosti patřilo spolu s multimodalností analyzovaných diskurzů k významným přínosům workshopu.

Naznačenou myšlenkovou linií rozvíjel ve svém příspěvku především Dušan Bjelić (University of Southern Maine, Portland), známý čtenářům *Sociologického časopisu* / *Czech Sociological Review* jako autor eseje o etnometodologickém vyjasňování baudrillardovské teorie médií (viz *Sociologický časopis* / *Czech Sociological Review* 42, 2006: 403–427). Bjelić vyložil genezi hranic a její souvislost s lidským tělem na příkladu fotografie zachycující počáteční fázi utváření hranice mezi východním a západním Berlínem (na fotografii brání západoberlíntští policisté vlastním tělem proniknutí davu z východního Berlína). Jeho hlavním tématem pak byl rozbor Clintonovy válečné rétoriky a analýza amerického zpravodajství o válečných aktivitách NATO v Srbsku a Černé Hoře. Jako inspirační zdroj Bjelićovi posloužila hollywoodská kinematografie. Ukázal, jak je ve westernovém filmu Johna Forda *The Searchers* (s Johnem Waynem v hlavní roli) rekonstruována genealogie státu a státních hranic a jak je táž koncepce využívána v Clintonových projevech a ve zpravodajství. Podle Bjeliće lze v západní civilizaci hovořit o dvou typech hranic: hranice národních států, které se utvářely historicky za pomoci právních prostředků, a hranice vytvářené osadníky, které mají tendenci se stále posouvat a v jejichž ideových základech stojí (historicky zformovaný) koncept rodiny se všemi představami o morálních závazcích jejích členů.

Zajímavý pandán k Bjelićovu příspěvku vytvořila Lena Jayyusi (Zayed University, Dubai), autorka dnes již klasické etnometodologické monografie *Categorization and the Moral Order* (London: Routledge & Kegan Paul 1984), jejíž francouzský překlad se nyní připravuje k vydání. Ve svém příspěvku analyzovala aktivity a diskurzy, které konstituují prostor izraelského kontrolního stanoviště (checkpoint) na silnici z Ramalláhu do Jeruzaléma. Pokusila se o celostní pohled na tělesné, institucionální a diskurzní aktivity, stranou nezů-

staly ani fyzické předměty a zařízení. Prostor kontrolního stanoviště představila jako konfliktní prostředí, v němž se zásadním způsobem problematizují a transformují každodenní aktivity (cesta do práce, návštěva bratrance aj.). Ukázala, jak se ve změněné situaci mění sociální kategorizace (již ne „matka veze syna do nemocnice“, ale „palestinská matka veze syna do nemocnice“; již nikoli „přítel jede navštívit přítele“, ale „Palestinec jede navštívit přítele“). Izraelský checkpoint se spolu s řadou analyzovaných mediálních narativů stal odrazovým můstkem pro autorčinu obecnější úvahu o vytváření nové morální ekonomie a nové morální geografie na izraelsko-palestinském území.

Ivan Leudar (University of Manchester) a Jiří Nekvapil (Univerzita Karlova v Praze) analyzovali diskurzní praktiky sociální exkluze v českých a britských médiích, a to na příkladu diskriminace Romů. Navázali při tom na svůj dřívější projekt *Obraz Romů v středoevropských masmédiích po roce 1989* (viz recenzi stejnojmenného sborníku v *Sociologickém časopise* / *Czech Sociological Review* 41, 2005: 175–178). Negativní obrazy Romů nemají podle I. Leudara a J. Nekvapila svůj původ v každodenní zkušenosti z interakcí mezi Neromy a Romy, ale jsou příkladem „typizací na velmi vysokém stupni vzdálenosti a anonymity“ (A. Schütz). Většinová populace konstruuje identitu Romů na základě distinkce mezi blízkým „my“ a vzdáleným „oni“, vlastní identita a identita „těch druhých“ jsou tak vzájemně propojeny. Jeliťkož chybí osobní kontakt a zkušenost mezi majoritou a Romy, je veřejná identita Romů konstruována především pomocí mediálních narativů. V kolektivní diskusi nad sebraným materiálem se pak I. Leudar a J. Nekvapil pokusili ukázat, jak je veřejná identita Romů propojena s praktikami sociální exkluze.

Ron Korenaga (Rikkyo University, Tokyo), Shinichiro Sakai (Rikkyo University, Tokyo) a Yoshifumi Mizukawa (Hokusei

Gakuen University, Sapporo) se ve svém příspěvku věnovali japonskému televiznímu zpravodajství o zákazu dovozu hovězího masa z USA do Japonska kvůli hrozbě BSE. S využitím pojmu (mediální) dialogické sítě, který vypracovali I. Leudar a J. Nekvapil (viz např. jejich články v *Sociologickém časopise / Czech Sociological Review* 38, 2002: 483–499; 42, 2006: 353–377), rekonstruovali vývoj tohoto mediálního tématu. Problém se zákazem dovozu amerického hovězího do Japonska eskaloval až na mezistátní úroveň. Přednášející ukázali, jakou roli v rozvoji tématu sehrály mezikulturní rozdíly.

Tamah Sherman (Univerzita Karlova v Praze) analyzovala postupy amerických mormonských misionářů v Česku při získávání nových přívrženců. Mormonská církev vysílá vyškolené mladé lidi do různých zemí světa, aby vyučovali a šířili evangelium. Při své misijní činnosti, při níž se mnozí misionáři cítí jako „vojáci boží armády ve válce dobra se zlem“, pak postupně využívají nabytých znalostí o druhé kultuře k provedení interakcí s místními obyvateli. Autorku zajímal vztah mezi instrukcemi, které misionáři získali, a konkrétními průběhy interakcí. V situaci prvního kontaktu (oslovování lidí na ulici) odhalila tři specifické praktiky (a jim odpovídající úkoly): zahájení konverzace, udržení konverzace, přechod k tématu náboženství. Ukázala, jak se používání kategorií jako „Američan“, „cizinec“, „dobrovolník“ nebo „misionář“ stává součástí tohoto procesu. Ve svém vystoupení čerpala z řady komplementárních dat získaných prostřednictvím různých metod – nahrávek verbálních interakcí, interakčních a následných interview, instruktážních materiálů církve.

Sebastian Abdallah (Amsterdam) se zabýval problematikou marocké mládeže vyrůstající „na ulici“ v Amsterdamu. Ve svém výzkumu využil svých pracovních zkušeností jako „social worker“. Na základě svých poznámek z terénu zkoumal, jaké jsou normy jednání mladých Maročanů

a jak chápou své jednání ve vztahu k mediálním kategorizacím jako „problémová mládež“, „riziková mládež“ aj. Odhalil regulativní praktiky uvnitř skupiny, které ukazují na jiné pojetí normalnosti: mladí muži běžně regulují sami sebe prostřednictvím nadávek, vysmívání a fyzické přehady. Jejich morální řád se odlišuje od morálního řádu většiny. Toto napětí se projevuje nejen v mediálních kategorizacích, ale také v interakci těchto mladých lidí s příslušníky většiny.

Poslední vystoupení patřilo Michelu Barthélémymu (Centre d'Etude des Mouvements Sociaux, Paris), sociálnímu vědci, který má zásluhy na šíření etnometodologické literatury ve francouzské kulturní oblasti: do francouzštiny přeložil výše zmíněnou knihu Leny Jayyusi *Categorization and the Moral Order* a nyní pracuje na francouzském překladu klasické knihy zakladatele a vůdčího teoretika etnometodologie Harolda Garfinkela *Studies in Ethnomethodology* (Boston: Prentice-Hall, 1967). Příspěvek M. Barthélémyho byl věnován kritice mediálního zpravodajství. Autora zajímalo, které aspekty mediální praxe umožňují kritiku médií. Analyzoval případ rozhlasového zpravodajství o jedné události a pozdější kritické reakce na ně (událost byla nejprve popsána jako odvrácení hrozby islamistického teroristického útoku: ve voze pracovníka letiště, „Francouze alžírského původu“, byly objeveny zbraně a výbušniny; později vyšlo najevo, že podezřelý „terorista“ je ve skutečnosti oběť rodinné intriky). Ukázal, že kritik a novinář přistupují k události dvěma odlišnými způsoby: kritik jako k transcendentálnímu objektu se stabilní identitou, který je přístupný našemu (opakovanému) pozorování, novinář jako k neurčitému objektu, jehož identita a povaha je průběžně vyjasňována řadou operací. Na přednášce se organizačně spolupodílel pražský francouzský institut CEFRES.

V závěrečné rozpravě účastníků workshopu mj. zaznělo, že etnometodologický

přístup ke studiu médií má svou hodnotu jako teoreticky zajímavá alternativa k existujícím analytickým přístupům mediálních studií a že stojí za to jej rozpracovávat. Řeč se pak pochopitelně stočila k otázce, kde by se mělo konat příští setkání. Jako zhavý kandidát se tenkrát všem jevil libanonský Bejrút. Je smutnou ironií, že několik týdnů poté vtrhla do Libanonu válka a Bejrút přestal být místem, které by přálo akademickým aktivitám. Účastníci workshopu se v těch okamžicích jistě cítili zaskočení tím, že válka jako sociální realita, která byla předmětem jejich výzkumu, vtrhla i do jejich praktických profesních životů. Překazila jim naštěstí jen plány.

Pražský etnometodologický workshop se uskutečnil mj. díky grantu GA ČR Jazyk a diskurz (reg. č. 405/03/H053).

Petr Kaderka

Letní škola Metod a technik ECPR

Ljubljana, 6.–18. 8. 2006

Letní škola pořádaná Evropským konzorciem pro politický výzkum (European Consortium for Political Research – ECPR) v Ljubljani proběhla ve dnech od 6. 8. do 18. 8. 2006 a šlo o první ročník této akce. Organizace letní školy se ujali prof. Bernhard Kittel (*University of Amsterdam*) a Benoît Rihoux (*Université catholique de Louvain*) spolu s prof. Anuškou Ferligoj z Univerzity v Ljubljani. Její zaměření bylo od počátku jasně definované: metodologie sociálního výzkumu se zaměřením na dialog mezi kvalitativními a kvantitativními přístupy. Je třeba říci, že organizátorům se tento záměr podařil naplnit, a to přinejmenším na dvou úrovních. Deklarovaná šíře variant sociálněvědního výzkumu byla reprezentována jednak jednotlivými kurzy, jejichž variabilita se rozprostírala od formálního modelování po interpretativní metody, jednak plenárními přednáškami, které tvořily spojuvací články mezi jednotlivými hledisky.

Lokace letní školy do hlavního města rozvíjející se země se ukázala být poměrně šťastným řešením. Nejen proto, že Ljubljana je „the smallest capital in Europe“, takže orientace v novém prostředí a objevování nových možností zábavy neubíralo zúčastněným příliš energie na studium...; fakulta sociálních věd Univerzity v Ljubljani, která celou akci hostila, nedávno získala zcela nové budovy s nejmodernějším vybavením učeben, počítačových laboratoří, knihovnou a veškerým technickým zázemím. Z organizátorů i hostitelů vyzařovala ochota a snaha o co nejhladší průběh, a pokud je nám známo, neobjevil se v průběhu dvoutýdenní výuky žádný závažný problém. Naopak, všechny organizační záležitosti i drobné komplikace se promptně řešily: po celý den byla studentům i vyučujícím k dispozici kancelář letní školy, elektronické materiály do výuky byly ke stažení na interních stránkách jednotlivých kurzů, nejdůležitější informace se předávaly na společných přednáškách a prostřednictvím lokálního e-mailového systému. Ostatně vybavení informačními technologiemi se zařadilo mezi věci, které velkým dílem přispívaly ke komfortu a hladkému průběhu výuky i mimoškolního života zúčastněných. V budově školy fungovala síť pro bezdrátové připojení k internetu, velkokapacitní počítačové laboratoře byly otevřeny po celý den až do večerních hodin, několik počítačů pro rychlé připojení na internet bylo k dispozici přímo na chodbách v blízkosti učeben.

Jádro studia na letní škole tvořila nabídka několika specializovaných kurzů, v nichž se předávaly základní informace o dané oblasti sociálněvědní metodologie „Mathematical concepts and formal modelling“ (Rebecca Morton), „Expert interview“ (Beate Littig), „Cross-national survey design and analysis“ (Bruno Cautrès), „Multivariate regression analysis“ (Bernhardt Kittel), „Interpretive methods“ (Dvora Yanow), „Quantitative textual analysis“ (Roberto Franzosi), „Systematic comparative

methods“ (Benoît Rihoux), „Comparative historical design and case study analysis“ (John Gerring), „Network analysis“ (Vladimir Batagelj). Lektoři pocházeli z různých zemí s převahou západoevropských, podobně jako studenti, kterých bylo průměrně 17 v jenom kurzu.

Sama pestrá nabídka a koexistence takto různorodých přístupů vytvářely velmi zvláštní atmosféru celé akce, o kterou ostatně organizátorům také šlo. Zúčastnění (a to jistě nejenom studenti) byli již z tohoto titulu konfrontováni s metodologickými přístupy často diametrálně odlišnými od těch, ve kterých se vyznali nebo které sami používali. Takto nastavené schéma se pak pochopitelně dále rozvíjelo v rámci společných přednášek a neformálních setkání. Je docela možné, že pro některé zúčastněné mohlo být jistým „odborným šokem“ už jen samotné zjištění, že lidé z kurzu regresní analýzy, kteří uvolňují místo v učebně kolegům zabývajícím se expertními rozhovory, vypadají jako normální lidé.

Nejlépe se však duch komplementarity manifestoval na některých plenárních přednáškách, kterých bylo během dvoutýdenního studia uspořádáno celkem šest: „Causality in Social Science: Can We Cope with It?“, „Qualitative ‚versus‘ Quantitative Methods?“, „Interpretive Research and Formal Models: Two Different Planets?“, „Global Geopolitics in Flux: which Implications for European Countries and Slovenia?“, „The Use of New Information and Communication Technologies (NICTs) in Methodology: Promises and Perils?“, „Cross-national Surveys: Use and Abuse?“. Zde se problematika soupeření či kombinace kvantitativní a kvalitativní metodologie dostávala na pořad v rámci samotného výkladu nebo během diskuse – prostřednictvím dotazů a poznámek lidí, zainteresovaných v odlišných postupech. Zřejmě vrcholem pak byla přednáška „Interpretive Research and Formal Models: Two Different Planets?“, v jejímž rámci došlo k propojení dvou snad nejdleších pólů sociál-

něvědní metodologie (formálního modelování – Rebecca Morton – a interpretativních metod – Dvora Yanow), přičemž jim úspěšně sekundoval „středový“ přístup kvantitativní analýzy textu R. Franzosiho. Poselství vzešlé z živé diskuse panelistů i publika bylo impozantní a přinejmenším na latentní úrovni podmalovalo celý další průběh letní školy: metodu použitou při zkoumání sociální reality primárně determinuje předmět badatelova zájmu (a nemělo by tomu být naopak), a není proto třeba se nutit ke kombinaci odlišných postupů za každou cenu. Není žádnou tragédií, že si vzdálené přístupy vzájemně příliš „nerozumí“; podstatné je chápat, že jiná metoda přináší odlišný obraz téže věci a že tento obraz je z jiného úhlu stejně relevantní, jako náš vlastní.

V druhé části zprávy se zaměříme podrobněji na kurz „Cross-national survey design and analysis“, kterého jsme se účastnili. Tento kurz vedl Bruno Cautrès z pařížského Institutu politických studií (Institut d'Etudes Politiques) spolu s asistentkou Irenou Vipavc Brvar působící v Sociálněvědním datovém archivu Univerzity v Ljubljani.

Mezinárodní komparace se v současné době těší vzrůstajícímu zájmu a zvyšuje se i nabídka komparativních výběrových šetření, které jsou k dispozici široké vědecké veřejnosti pro sekundární analýzu. Připomeňme zde jen nejvýznamnější mezinárodní srovnávací projekty: Mezinárodní program sociálního výzkumu (International Social Survey – ISSP) a Evropský sociální výzkum (European Social Survey – ESS), Evropský výzkum hodnot (European Value Study – EVS), Eurobarometer atd. Kurz si kladl za cíl propojit teoretické poznatky metodologie mezinárodních výběrových šetření s praktickým uplatněním, a to jak během přednášek, tak i v následných seminářích v počítačové laboratoři. Jeho cílem bylo, aby studenti, z nichž mnozí se mezinárodní komparaci věnují ve svých disertačních projektech, dosáh-

li poučeného užívání mezinárodních dat a byli si vědomi úskalí, které mezinárodní srovnávání přináší.

Výuka byla koncipována do dvou bloků. První blok se věnoval obecné metodologii komparativního výzkumu. Soustředil se na konceptuální a metodologické problémy, se kterými se badatelé zabývající se komparativním výzkumem setkávají v různých etapách výzkumného procesu od počáteční fáze přípravy výběrového šetření a konstrukce dotazníku, přes sběr dat až po fázi statistické analýzy a interpretace zjištění. Klíčovou otázkou, která se nesla celým kurzem, je, jak zajistit, aby byla mezinárodní data skutečně srovnatelná, a případně, jak odhalit při analýze dat možné nesrovnalosti a možná zkreslení způsobená národně/kulturně specifickými chybami měření. Jinými slovy, jak dosáhnout ekvivalence – jak zajistit, aby variance v datech odpovídala rozdílům v odpovědích a nikoli např. rozdílům v praxi sběru dat v jednotlivých zemích nebo tomu, že respondenti v různých zemích chápali otázku rozdílně kvůli nepřesnému překladu, apod.

Druhý blok se zaměřoval na problematiku analýzy dat z mezinárodních výběrových šetření. Studenti si mohli rozšířit své znalosti statistických metod analýzy dat (mnohonásobná lineární regresní analýza, logistická regrese, faktorová analýza, korespondenční analýza) za použití statistických programů SPSS a SPAD. Zvláštní pozornost byla věnována technice korespondenční analýzy ve statistickém programu SPAD, která je zvláště přínosná při hledání vzorců podobnosti a rozdílnosti mezi jednotlivými společnostmi/kulturami.

V rámci cvičení měli studenti možnost díky službám datového archivu Univerzity v Ljubljani samostatně pracovat s datovými soubory z komparativních šetření v oblasti jejich vlastního výzkumného zájmu. Výsledkem tohoto snažení byly prezentace na závěr kurzu. Studenti představili širokou paletu témat, což dokumen-

tuje tematickou šíři komparativní datové základny. Témata, kterým se studenti věnovali, zasahovala od témat ryze politologických – např. politické participace, členství v odborech, až po taková témata, jako je komparativní analýza užívání léků, dělby domácí práce, ekonomického uspořádání manželských a nesezdaných párů, životní spokojenosti, postojů k podvádění při placení daní ap.

Přestože řada metodologických problémů, se kterými se musí badatelé při mezinárodních výzkumech vyrovnávat, se v určité míře objevuje i při přípravě národních výzkumů, v případě mezinárodních zkoumání se tyto problémy značně násobí. Komparativní výzkum představuje obrovskou metodologickou výzvu, spojuje přitažlivost, náročnost, ale i řadu problémů a obtíží. Široká datová základna, kterou poskytují velké mezinárodní projekty zahrnující data z mnoha desítek zemí z celého světa, může pokoušet řadu badatelů k srovnávání vysokého počtu zemí. Zde však nemusí platit, že čím více, tím lépe. Zahrnutí příliš mnoha případů znesnadňuje srovnávání, neumožňuje většinou hlubší interpretaci zjištění, která vyžaduje určitou znalost historického a sociálního kontextu zemí, jež jsou předmětem analýzy. Důležitá pro interpretaci dat je nejen znalost kontextu daných zemí, ale i znalost dokumentace výzkumu. V souvislosti s mezinárodní komparací proto roste důležitost pečlivé archivace dokumentace dat, způsobu jejich sběru, návratnosti atd. v každé z účastnických zemí. Z těchto důvodů platí i to, že by výzkumník měl přistupovat s velkou opatrností k velkým rozdílům v odpovědích, zvláště pokud jsou jen v jedné položce a vyvarovat se pokušení vyvozovat velké závěry z nečekaných rozdílů v odpovědích na jedinou otázku.

I když se letní škola metod a technik ve slovinské Ljubljani uskutečnila poprvé, její organizaci lze hodnotit jako velmi dobře zvládnutou. Příslib do dalších ročníků představuje i to, že organizátoři kladli vel-

ký důraz na evaluaci jednotlivých kurzů a celkové organizace letní školy. Účast na dalších ročnících letní školy metod a technik lze doporučit všem zájemcům z řad doktorandů a mladých badatelů, ale i studentů posledních ročníků magisterského studia politologie a dalších sociálněvědních disciplín, kteří si chtějí prohloubit znalosti metodologie sociálněvědního výzkumu, konfrontovat své zaměření s dalšími metodologickými přístupy – a navíc poznat – jak zní motto organizátorů slovinské letní školy – „sunny side of methods“.

Jana Chaloupková, Jiří Vinopal

První mezinárodní letní škola empirického výzkumu ve vzdělávání v Bambergu: Longitudinální výzkumy předškolního a mladšího školního věku

(1st International Bamberg Summer School in Empirical Education Research: Longitudinal studies – Preschool and Primary School Age)

Otto-Friedrich-Universität Bamberg, Německo, 24.–28. 7. 2006

Ve dnech 24. až 28. 7. 2006 se na německé Otto-Friedrich-Universität v Bambergu konal první ročník mezinárodní letní školy věnované longitudinálnímu empirickému výzkumu v oblasti vzdělávání, tentokrát zaměřené převážně na předškolní a primární stupeň vzdělávání. Akce byla organizována v rámci projektu BiKS (Bildungsprozesse, Kompetenzentwicklung und Formation von Selektionsentscheidungen im Vor- und Grundschulalter), tedy projektu s názvem „Vzdělávací procesy, rozvoj kompetencí a selekce v předškolním a mladším školním věku“, který řeší tým psychologů, sociologů a dalších odborníků na oblast vzdělávání. Tento projekt byl na bamberské univerzitě založen s cílem provádět longitudinální výzkum, který by umožnil odpovédět na otázky o vlivu předškolních zařízení (mateřských škol) a posléze základ-

ních a středních škol na jazykové a kognitivní schopnosti dětí. Půjde v něm rovněž o zjištění vlivu rodinného zázemí na rozvoj studijních kompetencí dětí a o odhalení faktorů determinujících rozhodnutí rodičů o typu školy, které si pro své dítě zvolí.

Výzkumný tým projektu BiKS se proto rozhodl zorganizovat akci, na níž by se setkali jak začínající, tak zkušení výzkumníci, kteří v různých zemích vedou či se podílí na provádění longitudinálních výzkumů v oblasti vzdělávání, a to v rámci rozličných vědních disciplín (psychologie, sociologie, sociální psychologie, lingvistiky, kulturní antropologie atd.). Uskutečněné setkání tak umožnilo formální i neformální debaty nad zkušenostmi jednotlivých účastníků letní školy s longitudinálním výzkumem a výměnu zkušeností jak obecných, tak specifických pro výzkum v rámci příslušných vědních oborů.

Každý den letní školy byl věnován jednomu dominantnímu tématu a byl zahájen přednáškou vedenou významným odborníkem v dané oblasti. První, zahajovací den byl věnován představení hostitelského projektu BiKS (www.biks-bamberg.de). Tento výzkum je prováděn v předškolních zařízeních a školách ve spolkových zemích Bavorsko a Hesensko a je rozdělen na dva longitudinální pod-projekty. Jedná se o BiKS-3-8 a BiKS-8-12. První z nich probíhá formou pozorování přibližně 600 dětí, které jsou zachyceny ve věku vstupu do mateřské školy (3 roky) a jsou sledovány až do druhé třídy základní školy (8 let věku). BiKS-8-12 pak pokračuje výzkumem přibližně 2 tisíc dětí ve věku třetího až šestého stupně základní školy. Jak již bylo zmíněno výše, výzkum se snaží zjistit, jaké podmínky mají být nastoleny od nejranějšího dětství pro co nejlepší jazykový a kognitivní vývoj dětí, a to jak ve vzdělávacích institucích (v těch především), tak v rodině.

Zastřešujícími tématy dalších dní byly „Vývojové a vzdělávací funkce rodiny a vzdělávacích institucí“ (hlavní řečnicí byla prof. I. Siraj-Blatchford), „Sociální status,

(i)migrace a rozhodnutí o vzdělávací dráze“ (C. Kristen) a „Problémy s opakovaným měřením v longitudinálním výzkumu z pohledu vývojové psychologie“ (prof. C. H. Carstensen). Prof. I. Siraj-Blatchford z University of London hovořila o dosavadních výsledcích longitudinálního výzkumu EPPE (The Effective Provision of Pre-School and Primary Education; 1997–2008). Ten je zaměřen na zkoumání vlivu předškolní výchovy dětí ve Velké Británii na jejich pozdější školní kompetence a zachycuje je ve věku 3 až 11 let. C. Kristen z Universität Leipzig se ve svém příspěvku zamýšlela nad povahou a příčinou vzdělanostních nerovností mezi různými etniky v rámci německého vzdělávacího systému. Prof. C. H. Carstensen uvedl problémy, s jakými se lze setkat při zkoumání kompetencí a schopností a jak se s nimi vypořádat.

Další vystoupení pak byla věnována konkrétním problémům spojeným s vedením longitudinálních výzkumů, se kterými se výzkumníci setkali a museli vypořádat (od samotného nastolení výzkumných problémů, designu výzkumu, přes tvorbu otázek atd.). Zazněl tak příspěvek o problémech, kterým je třeba čelit při výzkumu respondentů jiných etnik a národností, konkrétně při výzkumu vlivu interakcí rodiče-děti v rodinách holandských imigrantů turecké národnosti na pozdější školní výsledky dětí a jejich srovnání s většinou populací (prof. P. Leseman a A. Mayo z Universiteit van Utrecht) či příspěvek o problému používání jazyka při provádění longitudinálních výzkumů (dipl. psycholog D. Dahl z DIPF – Německého institutu mezinárodního výzkumu ve vzdělávání).

Odpolední sekce byly zaměřeny na seznámení se s koncepcemi a dosavadními výsledky běžících významných longitudinálních výzkumů. Byla tak představena longitudinální studie Universiteit van Utrecht věnovaná jazykovému a preliterár-

nímu vývoji holandských 3 až 4letých dětí a dětí stejné věkové kategorie pocházejících z rodin tureckých a marockých přistěhovalců v Holandsku (A. F. Scheele a M. Messer). Dalším longitudinálním výzkumem, který byl představen, byla česká PISA-L, probíhající v Sociologickém ústavu AV ČR. Prof. Petr Matějů ve své přednášce nazvané „Koncept životního úspěchu a utváření vzdělanostních aspirací v České republice: výsledky první fáze výzkumu PISA-L“ zevrubně vyložil konceptuální, teoretická i metodologická východiska výzkumu, jeho dosavadní výsledky a rovněž plány pro jeho další směřování. Poslední výzkum, na který bylo upozorněno, se zabýval vlivem médií na studijní schopnosti dětí (prof. M. Ennemoser z Justus-Liebig-Universität Giessen).

Poslední součástí letní školy byly tzv. postgraduální sekce. V nich studenti postgraduálního cyklu představovali témata a dosavadní výsledky práce na svých disertačních pracích či jiná témata, na kterých momentálně pracují. Z České republiky své příspěvky přednesli Josef Basl (Educational Aspirations in an Institutional Context) a Natalie Simonová (Evolution of Educational Mobility in the Czech Republic from 1916 up to now: Dissertation Thesis) ze Sociologického ústavu AV ČR.

Kromě nesporného přínosu informativního a vzdělávacího sehrála BiKS letní škola významnou roli inspirativní. Díky příspěvkům, které na ní zazněly, bylo možné si uvědomit více než kdy předtím, že se v českém odborném prostředí stále ještě nevěnuje dostatečná pozornost faktu, že studijní schopnosti, stejně jako vzdělanostní nerovnosti, se utváří již v raném dětství. Pozornost odborníků z různých vědních disciplín by se tak měla i v ČR více zaměřit na kvalitativní úroveň neformální i institucionalizované výchovy dětí předškolního věku.

Natalie Simonová

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR v Praze. Vychází 6x ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině). Časopis je impaktován v *ISI Journal Citation Reports*.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Chce napomáhat rozvoji sociálních věd, včetně jejich výuky, a být užitečný při řešení společenských problémů a tvorbě politik.

Instrukce pro autory – česká čísla (revidováno v srpnu 2006)

Nabídka rukopisů: Redakce přijímá jednu oboustranně tištěnou kopii rukopisu s průvodním dopisem, v němž je uvedena úplná kontaktní adresa včetně telefonního čísla a e-mailového spojení. Kromě toho jsou autoři povinni rukopis redakci poskytnout v elektronické podobě v editoru Word, a to buď na disketě či CD přiložených k vytištěné kopii nebo e-mailem.

Formální požadavky: Rukopis musí obsahovat anglický nebo český abstrakt (v rozsahu 1200–1500 znaků), název statí v angličtině a češtině, pět anglických klíčových slov a abecední seznam citované literatury. Zvláště musí být přiložena kontaktní adresa a stručná informace o autorovi ve formátu vyžadovaném SČ. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům SČ. Podrobnější návod ke zpracování bibliografických odkazů a dalších náležitostí je uložen na adrese <http://sreview.soc.cas.cz/upl/pokyny/pokyny.pdf>.

Rukopisy musí být tištěny a splňovat ČSN 880220, tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4, anebo používat velikost písma 12 a řádkování 1,5 až 2. Stránky musí být číslovány. Statí, výzkumné a metodologické texty nemají přesahovat 35 normostran (tj. 63 000 znaků s mezerami), recenze 7 normostran, zprávy a informace 5 normostran, anotace 1 normostranu. Ke grafům a obrázkům je třeba dodat zdrojové soubory, grafy nejlépe v programu Excel, obrázky nejlépe ve formátu TIF nebo EPS. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce si vyhrazuje právo provést anonymizaci textu, tj. odstranění údajů usnadňujících identifikaci autorů, předtím, než text postoupí do recenzního řízení. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován SČ, je považováno za neetické.

Adresa redakce: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1
telefon: (+420) 222 221 761, 221 183 217–218
fax: (+420) 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz
<http://sreview.soc.cas.cz>

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) is published 6x annually (4 issues in Czech and 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. The review is impacted in the *ISI Journal Citation Reports*.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review is a scholarly review that focuses on the field of sociological theory and methodology, the dissemination of research results, and the interpretation of sociological research. It concentrates on the development of and education in the field of sociology and related social sciences, while simultaneously striving to help solve practical problems in Czech social and economic policy.

Manuscript Submission – English Edition

The editors require three legible copies, preferably double-sided, which do not state the name or workplace of the author. The accompanying letter should contain complete contact information, including address, telephone number and e-mail address.

The authors are also required to submit the manuscript in electronic format in Word, either on a floppy disc attached to the printed copies or by e-mail. The editorial review process is anonymous on both sides. The editors reserve the right to ensure the anonymity of the text's content, i.e. to eliminate any information or data that could facilitate identification of the author, before submitting the text to the review process. Submission of a manuscript to another journal while it is under review by the SČ/CSR is considered unethical.

Manuscript format: Along with the manuscript please submit an abstract (no more than twenty lines), *the title of the article in English, and an alphabetical list of references for literature cited in the text*. Brief information on the author should be attached separately. Bibliographic references must be complete and comply with SČ/CSR standards. Manuscripts must be computer printed with numbered pages and meet Czech Standard (ČSN) 880220. Manuscripts must be double-spaced, with 60 characters per line and 30 lines to an A4 page, or should use font size 12 and be double-spaced. The maximum length of research and methodological essays is 35 pages (63 000 characters with spaces), 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations. Please submit all tables, graphs and illustrations as separate files in the format in which they were created, with graphs preferably in Excel and illustrations preferably in TIF or EPS. The editors reserve the right to review and edit the text.

Address: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic
Tel.: (+420) 222 221 761, 221 183 217–218
Fax: (+420) 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz
<http://sreview.soc.cas.cz>

Sociologický Czech Sociological Review

PE 4584

Contents

- Editorial (Marek Skovajsa) 279

SOCIOLOGICAL RESEARCH

- Tomáš Katrňák, Petr Mareš: The Employed and the Unemployed in the Czech Labour Market between 1998 and 2004 281
- Martin Lux, Petr Sunega: The Effect of Housing Conditions on the Intended Labour Migration of the Czech Population 305
- František Kalvas, Martin Kreidl: How Does the Content and Structure of Television News Affect the Perceived Importance of Issues among the Czech Public? 333

SUMMARY ARTICLES

- Vít Hloušek: The Concept of Cleavages and the Issue of European Integration 361

METHODOLOGY

- Petr Soukup, Ladislav Rabušic: Some Notes on the Obsession of the Czech Social Sciences with Statistical Significance 379

ESSAYS

- Zdeněk R. Nešpor: Three-Quarters of a Century Ago: A Quantified Essay on Czech Sociological Journals in the Pre-Marxist Era and Today 397

DISCUSSIONS

- Marek Skovajsa: Three-Quarters of a Century Later. Reply to an Overly Scalding Critique of Contemporary Czech Sociology 423

PORTRAITS OF SOCIOLOGISTS

- Miloslav Petrusek: Jean Baudrillard's Two-Step (1929–2007) 433

SYMPOSIUM

- Jiří Musil: An Opportunity Somewhat Wasted – Marek Loužek on Max Weber 439
- Miloslav Petrusek: On the Reception of Max Weber's Work in Central and Eastern Europe 446

REVIEWS

INFORMATION

ISSN 0038-0288

9 770038 028000 02

Cena 75 Kč / Price 4 € / 4 \$